

MARCH 2014 VOLUME 10 ISSUE 03

ISSN: 1987- 6521
E-ISSN: 2346 -7541
REFERRED JOURNAL

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

AGRICULTURAL, HISTORICAL, NATURAL SCIENCES & ENGINEERING
ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING AND ENGINEERING
MEDICINE, VETERINARY MEDICINE, PHARMACY AND BIOLOGY SCIENCES
TECHNICAL AND APPLIED SCIENCES
REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE

www.gulustan-bssjar.org

An investment in knowledge always pays the best interest. Benjamin Franklin

MARCH 2014 VOLUME 10 ISSUE 03

ISSN: 1987 - 6521
E-ISSN: 2346 - 7541
REFERRED JOURNAL

BLACK SEA

SCIENTIFIC JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH

AGRICULTURAL, HISTORICAL, NATURAL SCIENCES & ENGINEERING
ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING AND ENGINEERING
MEDICINE, VETERINARY MEDICINE, PHARMACY AND BIOLOGY SCIENCES
TECHNICAL AND APPLIED SCIENCES
REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE

JOURNAL INDEXING

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

TBILISI GEORGIA 2014

EDITORIAL BOARD

Agaheydar S. Isayev

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Economical Sciences. Professor

Anzor G. Abralava

Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Archil Prangishvili

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor

Avtandil Silagadze

Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Beykas S. Xidirov

Doctor of Economical Sciences. Professor.

David Narmania

Ministry of Regional Development and Infrastructure of Georgia. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Eishan M. Hajizade

Doctor of Economical Sciences. Professor.

Enene Menabde-Jobadze

Georgian Technical University. Academical Doctor of Economics. Associate Professor.

Evgeni Baratashvili

Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

George Malashkhia

Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Jacob Meskhia

Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Lamara Qoqiauri

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Lienara Adzhieva

The Crimea Humanitarian University. Ukraine. PhD.

Maya Kapanadze

Georgian State University named Javaxashvili. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

Rusudan G. Kutateladze

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Tarbiz N. Aliyev

Doctor of Economical Sciences. Professor.

Tatiana Kurbatskaya

Kamsk State Engineering - Economical Academy. Russia. PhD PS SC.

Tofig Y. Baharov

Doctor of Geology and Mineralogy Sciences. Professor.

Zurab A. Gasitashvili

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor. Georgia.

UDC: 551.46 (051.4)

B-64

©**Publisher:** Community of Azerbaijanis living in Georgia. Gulustan-bssjar

©**Editorial office:** Isani Samgory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Website: www.gulustan-bssjar.org

E-mail: engineer_namik@mail.ru, gulustan_bssjar@mail.ru

©**Typography:** AZCONCO LTD. Industrial, Construction & Consulting.

Registered address: Isani Samgory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.

Editor-in-chief: Lamara Qoqiauri. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Head of organization: Namig Isayev. Doctoral degree candidate.

Finance manager: Maia Kapanadze. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

Reproduction of any publishing of Black Sea Scientific Journal of Academic Research permitted only with the agreement of the publisher. The editorial board does not bear any responsibility for the contents of advertisements and papers. The editorial board's views can differ from the author's opinion. The journal published and issued by Gulustan-bssjar.

TABLE OF CONTENTS

Жанна Глотова ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЯЗЫКА: ОПЫТ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА	4
Виталий Татарчук ИСТОРИЯ АВИАЦИОННОГО НАПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ТЕХНИКИ В КИЕВСКОМ ПОЛИТЕХНИЧЕСКОМ ИНСТИТУТЕ (конец XIX в. – 30-е гг. XX в.): ОБЩИЙ ОБЗОР	8
Дмитрий Арабаджиев ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИКЛАДНЫХ МЕТОДОВ В РАМКАХ ОБЩЕСТВЕННОГО МОНИТОРИНГА ЗА ИЗБИРАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ	20
Станислав Сапожников ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ	25
Іннола Новикова, Валентин Жебка МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ТИПОЛОГІЗАЦІЇ ПІДПРИЄМСТВ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНІ	30
Юлія Молдаховська ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТІВ МАРКЕТИНГОВИХ КОМУНІКАЦІЙ ТОРГОВИХ МАРОК БЕЗАЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ	36
Ігор Шаломаєв СУЧАСНА СИСТЕМА ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ГРУЗІЇ У СВІТЛІ ВИКЛИКІВ ХХІ ст.	42
Олександр Житков АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО (1918 р.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНІСТИКИ	47
Іван Татаринів ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ В БЕССАРАБСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1914–1915 рр.)	52
Оксана Прокопишин ПРАКТИКА ОЦІНКИ ТА ОБЛІКУ ДОВГОСТРОКОВИХ БОРГОВИХ ІНВЕСТИЦІЙ	56
Мар'яна Багрій ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ	61
Юлія Гринчук ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ ТА КРИЗ НА УМОВИ РЕСУРСКОРИСТУВАННЯ ТА ГОСПОДАРЮВАННЯ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ	65
Павел Сацкий РОЛЬ ПОЧИТАНИЯ "НЕБА" У ТЮРОК РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (VI – VIII вв.) В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ВЫСШЕЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ	68
Ярослава Бугерко ГЛИБИННИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ	73
Викторія Филипова, Андрей Преображенский ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРИ ОЦЕНКЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАБОТЫ ТУРИСТИЧЕСКОГО РЕГИОНА	79
Катерина Мовчан ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КІЛЬКОСТІ ВУЗЛІВ НА РОСЛИНІ КВАСОЛІ ЗВИЧАЙНОЇ ЗАЛЕЖНО ВІД СПОСОБУ СІВБИ ТА ГУСТОТИ В УМОВАХ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ	84

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ЯЗЫКА: ОПЫТ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

Глотова Жанна Владимировна

Балтийский федеральный университет имени Иммануила Канта, кандидат педагогических наук, доцент
(Россия)

e-mail:glotova_hanna@mail.ru

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется опыт Европейского Союза в отношении правового регулирования порядка использования официальных и рабочих языков, а также изучается лингвистическая (языковая) политика ЕС по отношению к прочим языкам (региональным языкам, языкам меньшинств, а также иностранным языкам мигрантов, проживающих на территории Европейского Союза). На основании проведенного в работе исследования сделаны выводы и предложения по совершенствованию сотрудничества России и Европейского Союза, в частности, в рамках проектов приграничного сотрудничества в Калининградской области.

Ключевые слова: Россия, Европейский Союз, мультилингвизм, двуязычие, преподавание языка, глобализация, Калининградская область, трансграничное сотрудничество.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізується досвід Європейського Союзу щодо правового регулювання порядку використання офіційних і робочих мов, а також вивчається лінгвістична (мовна) політика ЄС по відношенню до інших мов (регіональних мов, мов меншин, а також іноземних мов мігрантів, що проживають на території Європейського Союзу). На підставі проведеного в роботі дослідження зроблено висновки та пропозиції щодо вдосконалення співпраці Росії і Європейського Союзу, зокрема, в рамках проектів прикордонного співробітництва в Калінінградській області.

Ключові слова: Росія, Європейський Союз, мультилінгвізм, двомовність, викладання мови, глобалізація, Калінінградська область, транскордонне співробітництво.

ABSTRACT

The authors of this article investigate the experience of the European Union with regard to the multilingualism policy, in particular the European regulation of the use of official and working languages, of regional and minority languages, as well as languages of other ethnic groups living in the European Union are under consideration. On the basis of the fulfilled research several conclusions and proposals regarding optimization of the existing cooperation projects between Russia and European Union are made, especially with regard to the cross-border in the Kaliningrad Region.

Keywords: Russia, European Union, multilingualism, bilingualism, languages teaching, globalization, Kaliningrad Region, cross-border cooperation.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

В статье анализируются документы Совета Европы по правовому регулированию официальных и рабочих языков стран-участниц Европейского Союза, а также исследуется лингвистическая политика Европейского Союза в отношении других языков. Целью исследования является выявление путей совершенствования сотрудничества между Россией и странами Европейского Союза по распространению иностранных языков.

На сегодняшний день официальными и рабочими языками Европейского Союза (*official and working languages*) являются двадцать три национальных языка: английский, болгарский, венгерский, греческий, датский, ирландский, испанский, итальянский, латышский, литовский, мальтийский, немецкий, нидерландский, польский, португальский, румынский, словацкий, словенский, финский, французский, чешский, шведский и эстонский языки. В 1958 г. в рамках Европейского Сообщества появилось первичное правовое регулирование (*Community Regulation*), определяющее официальные языки Европейского Сообщества [1]. В тот момент в качестве официальных (рабочих) языков сообщества были провозглашены: итальянский, немецкий, нидерландский и французский языки. С увеличением числа государств-членов ЕС, росло и количество официальных (рабочих) языков ЕС.

Однако сегодня общее число официальных языков ЕС не совпадает с числом государств-членов ЕС. Так, например, в Бельгии в качестве государственных языков используются немецкий, нидерландский и французский языки; на Кипре же в качестве государственного языка действует греческий. В силу этого, число официальных языков Европейского Союза меньше общего числа государств-членов ЕС [2].

Следует отметить два главных аспекта правового статуса «официальных и рабочих языков» Европейского Союза: во-первых, любые документы могут быть направлены в учреждения Европейского Союза, а также ответы на них могут быть подготовлены на любом из этих языков; во-вторых, правовые акты Европейского Союза издаются на всех официальных и рабочих языках. Конечно, принимая во внимание временные и бюджетные затраты, рабочая документация Европейского Союза не в полном объеме

переводится на все официальные и рабочих языки ЕС. Европейская комиссия использует главным образом английский, немецкий и французский языки в качестве процедурных языков (*procedural languages*), в то время как Европейский Парламент обеспечивает перевод согласно потребностям его участников.

В рамках Европейского Союза многообразие было фактически на официальном уровне приравнено к идентичности современной Европы (*Diversity – the Identity of Europe*). Европейский Союз отличает большое разнообразие языков и культур, сосредоточенных в пределах его границ. Общий культурный фон Европы и отдельных европейских государств формируется за счёт всех населяющих Европу народов: отдельных коренных национальностей, региональных европейских меньшинств, а также за счёт многочисленных мигрантов и их языков. Каждый отдельный язык отражает особый образ мыслей, несет историческую память, литературное наследие и представляет собой основу национально-культурной идентичности в современной Европе [3].

Современный Европейский Союз столкнулся с многочисленными вызовами: глобализация, стремительный технический прогресс, а также старение населения. За последние годы значительно возросла мобильность европейцев. В настоящее время около 10 млн европейцев работают в других государствах-членах ЕС. Увеличивается взаимодействие между людьми из разных стран. Работа и проживание за пределами родной страны превращается в обычную повседневную практику. В Европейском Союзе проживают около 500 млн граждан 27 государств-членов, в рамках ЕС используются 3 алфавита и 23 официальных языка, некоторые из языков имеют глобальное распространение. Приблизительно 60 других языков представляют часть общего культурного наследия ЕС в качестве региональных языков или языков национальных меньшинств (*regional and minority languages*). Кроме того, иммигранты принесли вместе с собой широкий диапазон прочих языков: предполагается, что в рамках современного Европейского Союза присутствует около 175 национальностей [4]. Каждый из этих языков провозглашается в рамках Европейского Союза частью общего европейского исторического и культурного наследия. Таким образом, с учётом всех этих обстоятельств жизнь современных европейцев стала более международной, мобильной и более многоязычной.

Принимая во внимания все эти обстоятельства, в 2008 г. Европейская комиссия приняла важный документ – новую стратегию языков в Европе: «Многоязычие (мультилингвизм): выгода для Европы и общее обязательство» [5]. Данный документ закрепляет основы гармоничного сосуществования множества языков в Европе, а также подтверждает приверженность Европейского Союза к защите и развитию региональных языков и языков национальных меньшинств. В этом документе лингвистическое разнообразие (*linguistic diversity*) провозглашается источником выгоды и богатства, а также ресурсом развития государств-членов Европейского Союза.

Политика государств-членов ЕС по поддержке многоязычия. Главная цель современной лингвистической политики Европейского Союза заключается в том, чтобы у граждан ЕС сложилось понимание ценности лингвистического (языкового) разнообразия и возможностей, которые оно им предоставляет. Современный Европейский Союз стремится поощрять преодоление существующих языковых барьеров для межкультурного диалога. В этой связи в новой стратегии языков в Европе закрепляется то, что необходимо развивать способности людей к изучению и использованию нескольких языков, чтобы обеспечить возможность доступа к культуре и активному участию в общественной жизни любого государства-члена ЕС. Согласно документам ЕС следует извлекать выгоду из современных способов коммуникации между людьми, а также возросших возможностей для занятости и деловых контактов. При этом в качестве ключевого инструмента для достижения вышеуказанных целей рассматривается *коммуникация на родном языке плюс два иностранных языка*. Поэтому, по мнению европейских политиков, необходимо приложить еще больше усилий для достижения этой амбициозной цели еще большим числом граждан Европейского Союза.

В своё время Европейская Комиссия приняла документ о европейском сотрудничестве между школами [6]. В рамках данного документа была признана ключевая роль учителей в улучшении языковых знаний и навыков межкультурного общения и воспитания среди европейцев многоязычия. В частности, Европейская Комиссия призвала государства-членов Европейского Союза всячески мотивировать и разрешать учителям провести определённое время на стажировке за границей. Данная зарубежная стажировка рассматривается в качестве важного средства для улучшения языковых навыков как самого учителя, так и в последующем у обучаемых.

По мнению Европейской Комиссии, академическая мобильность учителей школы и высших учебных заведений европейских стран всё ещё находится на низком уровне. Этому есть ряд причин: трудности в самостоятельной организации и последующего признания зарубежной стажировки в родном учреждении, нехватка карьерных стимулов или даже наличие прямых препятствий к выезду на стажировку, и, наконец, отсутствие работающих механизмов двусторонних и многосторонних обменов преподавателями иностранных языков.

В качестве основного вектора европейской языковой политики последнего десятилетия можно обозначить всё большее внедрение модели обучения иностранным языкам в учреждениях начального образования. При этом задача среднего образования состоит в том, чтобы закрепить и существенно расширить языковые знания обучаемых, которые были получены в рамках начального образования. При этом отмечается, что проблемой государств-членов ЕС всё ещё является то, что во многих учебных заведениях

преподавание иностранных языков доверено лицам, которые часто не способны к активной коммуникации на иностранном языке. Отсюда и архаичные методы преподавания, которые, прежде всего, сосредоточены на изучении теории языка (грамматики), а не направлены на практику реальной коммуникации на иностранном языке. В связи с вышеуказанными обстоятельствами, Европейская Комиссия в качестве стратегических целей определила использование специальных программ Европейского Союза для поддержки обучения и изучения еще большего количества языков посредством изучения языков на протяжении всей человеческой жизни (*lifelong learning*), улучшения мобильности учителей и обучаемых, развития современного языкового образования, улучшения сотрудничества между европейскими школами и развития научных исследований инновационных методов преподавания иностранных языков, приспособленных к различным целевым аудиториям.

В качестве позитивного примера практической реализации лингвистической политики Европейского Союза можно привести проект *"Truck Speak"*, который был организован в рамках программы «Леонардо да Винчи». В рамках проекта внедрялась система профессионального обучения (дополнительного профессионального образования) водителей-дальнобойщиков. Водители грузовиков во время работы приобретали или совершенствовали свои профессиональные языковые знания. Для этой цели был разработан комплект инструментов – языковой курс на компакт-дисках, позволяющий во время работы (за рулём грузовика) слушать и привыкать к новым иностранным языкам, необходимым водителям в повседневной профессиональной жизни.

Другой пример положительной практики – *"Learning while Travelling project"*, который финансировался в рамках *"Socrates-Lingua programme"*. Проект был реализован в Литве, где в туристических и рейсовых автобусах, курсирующих по всей стране, воспроизводились полезные фразы на литовском, польском и английском языках. Проект был настолько успешен, что впоследствии он был реализован и в других странах Европейского Союза [7].

ВЫВОДЫ

Европейская лингвистическая политика весьма разнообразна и она имеет различные аспекты: академические, научные, экономические, социальные, культурные и прочие. Важно отметить её важное проявление именно в пограничных районах Европейского Союза. В данных районах реализуется стратегическая цель – продвижение изучения языка соседа и поддержка билингвизма (двуязычия). В рамках Европейского Союза могут быть названы следующие позитивные примеры лингвистического трансграничного сотрудничества: на немецко-датской, итальянско-немецкой, бельгийско-немецкой, шведско-финской, а также на португальско-испанской границах.

Двусторонние контакты и инициативы, которые охватывают эти границы, являются основой лингвистического разнообразия, а также реальных проектов трансграничного сотрудничества. В этом отношении мы можем использовать данную аналогию для развития трансграничного сотрудничества между Россией и Европейским Союзом, в частности, востребованными являются проекты по развитию двуязычия в пограничных регионах в Калининградской области, например, в населённых пунктах, расположенных в непосредственной близости Литвы и Польши. Вне всякого сомнения, подобные проекты востребованы и в других российских регионах, например, в Ленинградской и Псковской областях, которые также находятся в непосредственной близости от границ Европейского Союза.

Представляется целесообразным внедрять на взаимной основе изучение в рамках школьной программы языков государств-соседей соответствующих субъектов Российской Федерации. К сожалению, в настоящий момент возможность изучения литовского или польского языка в провинциальных школьных учебных заведениях фактически отсутствует, несмотря на тот факт, что данные языковые знания востребованы и могут быть реализованы в повседневной жизни как учениками, так и их учителями.

Однако будем всё же надеяться на то, что с развитием режима малого приграничного передвижения в Калининградской области будет также развиваться лингвистическое образование в начальных и средних школах пограничных регионах самого западного субъекта Российской Федерации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Creech, Richard L. Law and Language in the European Union: The Paradox of a Babel 'United in Diversity'. Europa Law Publishing: Groningen, 2005.
2. Franklin, P. et al., Languages and Cultures in Europe (LACE). [Электронный ресурс]. URL : http://ec.europa.eu/education/policies/lang/key/studies_en.html (дата обращения: 12.12.2013).
3. Häggman, Johan .Multilingualism and the European Union. Europäisches Journal für Minderheitenfragen. EJM. № 4, 2010. S.191–195.
4. Eurostat, Europe in Figures: Eurostat Yearbook 2006-2007, Luxembourg 2007.
5. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions - Multilingualism: an asset for Europe and a shared commitment SEC (2008) 2443, SEC(2008) 2444, SEC(2008) 2445.
6. COM (2008) 425, Improving competences for the 21st Century : An Agenda for European Cooperation on Schools.

-
7. Orban, Leonard. Multilingualism is in the genetic code of the Union. Materials of the Meeting with the Culture Committee. Brussels, 27 February 2007.

ИСТОРИЯ АВИАЦИОННОГО НАПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ТЕХНИКИ В КИЕВСКОМ ПОЛИТЕХНИЧЕСКОМ ИНСТИТУТЕ (конец XIX в. – 30-е гг. XX в.): ОБЩИЙ ОБЗОР

Татарчук Виталий Вячеславович

Государственный политехнический музей при Национальном техническом университете Украины «Киевский политехнический институт», заведующий отделом истории (Украина)

e-mail: batab@ukr.net

РЕЗЮМЕ

В статье приводится общий обзор истории авиационного направления образования и техники в Киевском политехническом институте (конец XIX – 30-е гг. XX вв.): деятельность первой авиационной организации в Украине – студенческого Воздухоплавательного кружка, конструирование и постройка разнообразных летающих аппаратов студентами и преподавателями института, их работа в Киевском обществе воздухоплавания, функционирование в годы Первой мировой войны одного из первых в Украине авиационных предприятий – авиационно-автомобильных мастерских, попытка организации подготовки авиационных специалистов в царский период и во время Гражданской войны, а также подготовка кадров для советской авиационной промышленности и основание в 1933 г. на основе авиационного факультета КПИ Киевского авиационного института (сейчас – Национальный авиационный университет).

Ключевые слова: образование, воздухоплавание, авиация, воздухоплавательный кружок, Киевское общество воздухоплавания, Авиационное научно-техническое общество при КПИ, авиаспециализация, авиационный факультет, Киевский политехнический институт, Киевский машиностроительный институт.

ABSTRACT

In this article the history of aviation direction of education and technique in the Kyiv polytechnic institute (end of XIX – 30-s of XX centuries) is presented. The activity of one of the first aviation organization in Ukraine – the student Aeronautical group, constructing and building of various flying vehicles by students and teachers of institute, their work in Kyiv society of aeronautics, work of one of the first in Ukraine aviation factory – aviation and automobile workshops during the First World War, attempt of organization of preparation of aviation specialists in a tsar's period and Civil war, and also training of stuff for Soviet aviation industry and foundation in 1933 on the basis of aviation faculty of KPI the Kyiv aviation institute (now – the National aviation university), had been described in it.

Keywords: education, aeronautics, aviation, Aeronautical group, Kyiv Aeronautical society, Aviation scientific and technical society in KPI, aviation specialization, aviation faculty, Kyiv Polytechnic institute, Kyiv Mashinebuilding institute.

РЕЗЮМЕ

В статті подано загальний огляд історії авіаційного напрямку освіти й техніки в Київському політехнічному інституті (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.): діяльність першої авіаційної організації в Україні – студентського Повітроплавного гуртка, конструювання і побудова різноманітних літаючих апаратів студентами й викладачами інституту, їх робота в Київському товаристві повітроплавання, функціонування в роки Першої світової війни одного з перших в Україні авіаційних підприємств – авіаційно-автомобільних майстерень, спроба організації підготовки авіаційних спеціалістів в царський період та в часи Громадянської війни, а також підготовка кадрів для радянської авіаційної промисловості й заснування в 1933 р. на основі авіаційного факультету КПІ Київського авіаційного інституту (зараз – Національний авіаційний університет). Накопичений досвід, сильні авіаційні традиції і зростаюча потреба в авіаційних фахівцях вже в незалежній Україні дозволили відкрити у 1993 р. в КПІ спеціальний Факультет авіаційних і космічних систем (ФАКС).

Ключові слова: освіта, повітроплавання, авіація, повітроплавний гурток, Київське товариство повітроплавання, Авіаційне науково-технічне товариство при КПІ, авіаспеціалізація, авіаційний факультет, Київський політехнічний інститут, Київський машинобудівний інститут.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Авиация прочно вошла в жизнь Человечества. За более чем сто лет своего существования она значительно изменила как свой темп, так и сам характер жизни людей. Благодаря ей Человек добыл одну из наибольших своих побед над Пространством и Временам. Путешествия, на которые в прошлом тратились месяцы и даже годы, наши современники благодаря воздушным лайнерам осуществляют за считанные часы. Сегодня авиация является наиболее совершенным видом транспорта, который не нуждается в специальных трассах и для которого не существует преград.

Заметную роль в становлении и развитии идей воздухоплавания и авиации на территории Украины в первой трети XX в. играл Киевский политехнический институт (КПИ) (сейчас – Национальный технический университет Украины «Киевский политехнический институт»). Но и до сих пор нет целостной картины истории

авиационного направления образования и техники в КПИ в этот период, что и определяет актуальность данной работы.

Существующие по истории вопроса работы носят отрывочный и выборочный характер и не охватывают всю проблему в целом. Даже в монографиях по истории университета ей уделялось лишь небольшое внимание из-за огромного количества неохваченного архивного материала и невозможности отобразить в одной работе все стороны деятельности ВУЗА [1, с. 25–26; 2, с. 26–30; 3, с. 37–42]. Исследователи не могли составить целостного представления о насыщенном событиями периоде истории авиации даже в отдельном учреждении, что привело к ошибочному изложению событий как в работах советского периода [4, с. 88–92; 5, с. 66–72; 6, с. 53–64; 7, с. 77–81; 8, с. 87–97; 9, с. 46–56; 10, с. 9–10; 11, с. 68–70], так и в исследованиях периода независимой Украины [12; 13; 14, с.12; 15; 16, с. 83–95].

Историю вопроса также исследовал и автор, но его работы касались лишь отдельных этапов [17, с. 273–280; 18, с. 61–64; 19, с. 121–126; 20, с. 199–203] или воссоздания биографий авиаконструкторов – киевских политехников [21, с. 201–207; 22, с. 127–138; 23, с. 71–84; 24, с. 15–21; 25; 26, с. 212–215; 27, с. 260–265; 28, с. 139–152].

Таким образом, сегодня мы можем констатировать отсутствие цельной картины истории становления и развития идей авиации в КПИ в исследуемый период, что определяет необходимость создания более подробной работы по истории авиационного направления образования и техники в самом большом ВУЗЕ Украины в этот период, чему, надеемся, будет способствовать и данная работа.

Целью исследования является воссоздание на основе архивных и газетных источников общего обзора истории авиационного направления образования и техники в Киевском политехническом институте в первой трети XX в. – от создания студенческого Воздухоплавательного кружка (в 1908 г.) до организации на основе авиационного факультета КПИ Киевского авиационного института (в 1933 г.).

Источниками исследования являются фонды шести архивов Украины: Государственного архива г. Киев, Государственного архива Киевской области, Центрального Государственного исторического архива Украины в г. Киев, Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины, Центрального государственного кинофотофоноархива Украины им. Г. С. Пшеничного, Института рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. И. Вернадского и одного – России (Государственный архив Российской Федерации), а также периодической прессы, – газеты, журналы как местного уровня (частная газета „Киевлянин“, „Журнал Авиационного научно-технического Общества при Киевском Политехническом институте имени Х. Раковского“), так и центральные издания (научно-популярный и военный иллюстрированный журнал „Воздухоплаватель“, г. Санкт-Петербург). Все это в комплексе должно помочь воспроизвести более-менее полную картину из вынесенной в название статьи проблемы [29, с. 90–99].

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

XIX в. был периодом господства летающих аппаратов легче воздуха. Они не решили полностью проблему полета, но сделали значительный шаг в освоении человеком воздушного пространства.

Толчком для распространения в Украине идей воздухоплавания стало бурное развитие промышленности, науки и техники. В XIX в. вопросами исследования атмосферы занимались харьковские ученые В. Каразин (в 1818 г. предложил использовать аэростаты для систематического изучения слоев атмосферы, сбора и доставки на землю атмосферного электричества), Н. Пильчиков (на научных позициях рассматривал вопрос безопасности полетов на значительных высотах, в 1878 г. развил идею Д. Менделеева о создании высотного аэростата с гермокабиной), К. Данилевский (разработал ряд проектов управляемых летающих аппаратов – микста, получив патент на летающий аппарат, который двигался с помощью винта). Их земляк Н. Лаврентьев в конце 70-х гг. XX в. построил в Харькове 5 аэростатов и осуществлял на них демонстрационные полеты. Морской офицер А. Можайский в 1876 г. впервые в мире заложил основы буксирного полета, а также в 1882 г. построил самолет с паровым двигателем. Опыты проводились в его имении Вороновицы на Винничине. Симферопольский врач, доктор медицины М. Арндт в 1888 г. впервые изложил принципы управляемого полета, которые базировались на парении птиц, предложил проект планера с профильным крылом, применил термины „авиация“, „авиатор“, а также предполагал предварительную подготовку пилотов. Его по праву считают основателем планеризма в Российской империи. В 1887 г. киевский инженер-архитектор Ф. Гешвенд разработал и опубликовал проект реактивного летающего аппарата „Паролет“, рассчитанный на перевозку 6 пассажиров [12, с. 12–14, 18, 20].

Практическим результатом относительно вопроса покорения неба в Русской империи стало создание 7 февраля 1885 г. Кадровой воздухоплавательной команды военных аэронавтов (командир – А. Кованько), с которой в стране началось военное воздухоплавание [30, с. 7].

Толчком к практической и теоретической разработке самых разнообразных вопросов из многих областей науки и техники вообще и воздухоплавания в частности стали Всероссийские съезды естествоиспытателей и врачей. Так, Десятый съезд, проходивший в Киеве 22–31 августа 1898 г., отвечая веяниям времени, не обошел своим вниманием и вопросы по воздухоплаванию. Такая его особенность была запланирована при составлении научной и культурной программ. В частности, при секции физики здесь впервые работала подсекция воздухоплавания под председательством М. Е. Жуковского, который входил в

состав Распорядительного комитета съезда и способствовал как можно лучшему освещению проблем авиации, – нового направления мировой технической мысли. Именно в 1898 г. он сказал: “Человек не имеет крыльев и в соотношении массы своего тела к массе мускулов в 72 раза слабее птицы. Но я думаю, что он полетит, опираясь не на силу своих мускулов, а на силу своего ума” [31, с. 534–547]. На съезде М. Е. Жуковский доложил о результатах своих исследований по аэродинамике, а также о состоянии теоретических и практических достижений мировой науки в области авиации. Всего в секцию воздухоплавания записалось 57 слушателей, и было прочитано 11 докладов, некоторые из которых сопровождалось показом демонстрационного материала – полетами воздушных змеев, зондов, аэростатов; к тому же в одной из аудиторий университета Святого Владимира была устроенная выставка по воздухоплаванию, работавшая во время всего съезда [31, с. 207, 228, 229, 230, 254, 258, 303, 306, 391, 392, 500–502, 514–516].

Итак, X съезд русских естествоиспытателей и врачей стал предшественником бурного развития научно-технической мысли XX в., одним из самых выдающихся достижений которой было завоевание человеком воздушного пространства.

Символическим стало присутствие – вне программы – участников съезда 30 августа в 1898 г. на закладке корпусов нового высшего учебного заведения – Киевского политехнического института Императора Александра II [31, с. 305, 365], который сыграл заметную роль в распространении идей воздухоплавания и авиации в Украине.

Именно в КПИ была создана первая в Украине студенческая авиационная организация – воздухоплавательный кружок. Толчком для этого события стала лекция профессора М. Е. Жуковского „Об успехах воздухоплавания”, прочитанная им в Киеве в ноябре 1908 г. [32, с. 13]. Из-за большого успеха у общественности лекцию повторно 4 декабря прочитал в Большой физической аудитории Главного корпуса КПИ профессор механики Н. Б. Делоне [33, л. 171.]. Первое же организационное собрание Воздухоплавательного кружка КПИ состоялось 11 декабря в 1908 г. [33, л. 181.], а устав кружка утвержден 14 марта 1909 г. [34, л. 32.]. Отметим, что каждое собрание кружковцев сурово регламентировались – для проведения заседания кружка нужно было подавать на имя директора института соответствующее заявление-ходатайство с четко указанными датой и местом собрания, количеством присутствующих лиц, – причем только членов организации, а также повесткой дня с точным обозначением спектра вопросов, которые должны были обсуждаться, а именно – темы докладов.

Неофициальные, „внеплановые”, студенческие организации института добавляли лишних забот руководству, и кружковцам постоянно приходилось балансировать на грани закрытия. В частности, нужно было решать много организационных вопросов, как-то отведение комнаты для библиотеки и имущества кружка, благоустройства его деятельности, приема новых членов и выдачи им билетов, проведение в установленные сроки согласно уставу выборов, пополнения кассы кружка через сбор членских взносов, а также привлечение из других источников – в т.ч. и со стороны институтского руководства.

Среди других студенческих организаций КПИ Воздухоплавательный кружок был самым активным. В его составе были четыре секции: аэропланов, вертолетов, орнитоптеров и двигателей. Основными направлениями деятельности членов кружка были: посещение лекций профессоров КПИ по вопросам воздухоплавания и авиации; выступления с рефератами и научными докладами по разнообразным вопросам воздухоплавания и авиации, посещение выставок, постройка и испытание моделей летающих аппаратов. В 1909-1910 гг. члены кружка перевели с французского языка на русский пять книг по теории, практике и истории авиации, составившие серию „Воздухоплавательная библиотека” и напечатанную при содействии киевского богача Л. Я. Полякова [35–38].

Членами Воздухоплавательного кружка КПИ за весь период его существования было около 400 человек. В марте 1914 г. кружковцы уже подошли к созданию собственного самолета с двигателем мощностью в 50–60 л. с. Нехватка средств, начало Первой мировой войны и переход жизни страны на военные рельсы привели к медленному свертыванию деятельности кружка в феврале 1915 г. [39, л. 26–27; 40, л. 31] Отметим также, что во Львовском политехническом и Харьковском технологическом институтах воздухоплавательные кружки были созданы в ноябре 1909 г.

Таким образом, Воздухоплавательный кружок стал первой попыткой организации авиационного направления образования и техники в КПИ, своеобразным накоплением определенного опыта. С прекращением его деятельности дело, однако, не затихло, а перешло на новый, более качественный уровень, хотя и в других общественно-политических условиях.

Конец первого десятилетия XX в. разделил два периода в истории авиации. Если на протяжении первого периода основной целью новой отрасли техники было осуществление полетов на аппаратах тяжелее воздуха, то заданием второго периода стало создание самолетов, способных уверенно выполнять практические задачи.

Авангардную роль в развитии самолетостроения в Российской империи в период его зарождения в XX в. сыграла группа киевских конструкторов, большинство из которых составляли именно студенты и преподаватели КПИ. Заслуга их заключалась в том, что они отказались от простого копирования иностранных самолетов и настойчиво совершенствовали свои лучшие опытные образцы. Самолеты изготовлялись относительно быстро друг за другом и совершенствовались от типа к типу.

В декабре 1908 г. в Киеве были построены первые отечественные планеры для полетов на буксире: А. А. Серебренникова – по схеме О. Шанюта (балансирный биплан с прямоугольными крыльями, межкрыльевыми стойками и диагональной системой растяжек), Г. П. Адлера – с рычажным управлением (элероны и руль высоты – ручка, руль управления – педали). Весной 1909 г. Н. Б. Делоне с сыном Борисом и преподавателями КПИ И. М. Гарницким и Э. К. Гарфом построил бамбуковый балансирный планер по схеме Шанюта; описание которого содержится в брошюре Делоне “Устройство дешевого и легкого планера и способы летания на нем” [41, с. 24–25].

Планеризм стал катализатором создания самолета, ускорив этот процесс как минимум на 10 лет. Практика планерных полетов позволила усовершенствовать конструкцию и систему управления аппаратов с неподвижным крылом, создать легкие, крепкие и хорошо управляемые летающие аппараты, которые стало возможным превратить в самолеты.

Среди конструкторов киевских самолетов первым следует назвать преподавателя КПИ князя А. С. Кудашева, который в 1910–1911 гг. построил 4 самолета. Самолет „Кудашев-1” был первым в Российской империи самолетом отечественной конструкции, который поднялся в воздух (23 мая 1910 г.). Но из-за отсутствия официальных представителей полет зафиксирован не был. Наиболее удачным самолетом оказался моноплан „Кудашев-3”. На I Международной выставке в 1911 г. в Санкт-Петербурге самолет был отмечен серебряной медалью. Но это уже произошло тогда, когда Кудашев выехал из Киева [25, с. 21].

Еще будучи студентом КПИ, попытки построить свой биплан в 1908–1909 гг. предпринимал Д. П. Григорович, но не закончил его и занялся проектированием новых самолетов, которыми заинтересовался владелец авиационных мастерских в с. Червонном (Волинская губерния), бывший студент КПИ Ф. Ф. Терещенко. Там будущий авиаконструктор в 1910–1911 гг. спроектировал и построил два самолета. Григорович был также конструктором моноплана „Ильницкий-Григорьевич”, на котором уже в Санкт-Петербурге осуществил несколько удачных полетов, после чего был приглашен на Первый авиационный завод С. С. Щетинина [19, с. 123].

В авиационных мастерских Ф. Ф. Терещенко в 1909–1916 гг. спроектировано и построено 8 самолетов. Кроме Григоровича, по два самолета спроектировали А. А. Пишоф, С. С. Зембинский, В. П. Григорьев (единственный из трех, кто учился когда-либо в КПИ). Все самолеты выпущены под маркой „Терещенко” и были, кроме одного, монопланами [19, с. 123].

Студент КПИ И. И. Сикорский сначала конструировал планеры, вертолеты, аэросаны, потом – до своей эмиграции – только самолеты. Все они подробно описаны в многочисленных работах по истории авиации. Отметим лишь, что Сикорский в Киеве работал в трех вариантах: самостоятельно, совместно с другими конструкторами, а также выполнял работы на заказ.

1) Самостоятельно И. И. Сикорский конструировал и построил биплан БиС-1 – легкий одноместный самолет с минимально возможными размерами (в 1910 г., название дано по сараю-мастерской Былинкина-Сикорского на Куреневском лугу в Киеве, а не как ошибочно указывают „Былинкин-Иордан-Сикорский”), БиС-2 (май 1910 г.) – третий самолет отечественной конструкции, который поднялся в воздух, „Большой биплан” С-3 (июль 1910 г.), „Малый биплан учебного типа” С-3А, „Малый биплан облегченного типа” С-4, переделанный из С-3, „Большой гоночный биплан” С-5 – первый самолет авиаконструктора, годный для практического применения, на котором он установил 4 всероссийских рекорда высоты, дальности, длительности и скорости полета, получив в 1911 г. диплом авиатора от Императорского Всероссийского аэроклуба, трехстоечный трехместный „Большой гоночный биплан военного типа” С-6 (август-ноябрь 1911 г., установил на нем мировые рекорды для бипланов и скорости полета с двумя пассажирами);

2) Совместно с Ф. И. Былинкиным И. И. Сикорский построил моноплан БиС-1 (май 1909 г.) – первый самолет, построенный в Киеве, четвертый аппарат отечественной конструкции, и первый летающий моноплан отечественной конструкции; а также биплан Былинкина, осень 1910 г. – лето 1911 г.);

3) Работы, выполненные на заказ (самолет Г. И. Фреймана, перестроенный из моноплана БиС-1; биплан „Карпека-1” по конструкции и размерам планера и шасси почти полностью идентичен С-3, август 1911 г.; „Карпека-1бис” – модернизированный „Карпека-1”, который в 1912 г. А. Д. Карпека переделал в новую модификацию „Карпека-2”; самолет Г. К. Демкина построен дальним родственником авиаконструктора летом 1911 г. и во многом повторял по конструкции самолеты БиС-2 и С-3).

Итак, И. И. Сикорский в „киевский период” своей деятельности сконструировал 7 оригинальных типов самолетов, 2 совместно с другими конструкторами, и 4 – на заказ, а также 2 вертолета [19, с. 123–124].

Студенты КПИ братья Андрей, Евгений и Иван Касяненко в 1910–1921 гг. построили 6 оригинальных по схеме и замыслу самолетов. В частности, на самолете „Касяненко-1” устанавливался толкающий винт, но из-за малой мощности двигателя на нем можно было выполнять лишь подлеты. На самолете „Касяненко-3” были установлены т. наз. „оживленные крылья”, т.е. система управления крылом самолета, заключающаяся в том, что центральная часть крыла была неподвижной, а боковые части могли изменять в полете установочный угол, что, по мнению конструкторов, обеспечивало автоматическую стойкость самолета в полете. Этот самолет братья строили в Санкт-Петербурге, заявив его на участие в конкурсе военных самолетов. Самолет потерпел аварию и из конкурса выбыл. Самолет „Касяненко-4” с „оживленными крыльями”, построенный в Киеве в 1913 г., был первой отечественной авиеткой. Также братья занимались изготовлением „воздушных винтов”, которые развивали большую тягу, увеличивая при этом скорость полета.

Самолеты „Касяненко-5” и „Касяненко-6” создавались уже в годы Первой мировой войны и при Советской власти соответственно [19, с. 124].

Студент КПИ, сын богатого купца Ф. И. Былинкин, до июля 1910 г. работал вместе с И. И. Сикорским и В. В. Иорданом. Вместе они построили моноплан БиС-1 и биплан БиС-2. Первая самостоятельная работа Ф. И. Былинкина – моноплан „Былинкин-4”, построенный в двух вариантах – стал четвертым отечественным самолетом в Российской империи, который полетел в 1910 г. Всего Былинкин построил четыре самолета, а пятый не прошел испытания из-за неполадок в двигателе. После этого Былинкин оставил занятия авиацией [19, с. 124].

Студент КПИ А. А. Фальц-Фейн в 1913 г. построил двухместный самолет-биплан, который успешно летал, но во многом был похож на самолет Сикорского „С-6А”.

Суммируя все выше сказанное, отметим, что достаточно трудно установить точное количество самолетов, построенных в Киеве до начала Первой мировой войны. Это представляет определенную проблему, учитывая то, что работа киевских конструкторов не была жестко привязана к городу, а сами самолеты, как в случае с Сикорским, Былинкиным, Карпейкой, часто переделывались. Если подсчитать количество оригинальных самолетов, созданных в 1909–1913 гг. киевскими авиаконструкторами, то эта цифра все равно будет превышать любое количество летающих аппаратов, построенных в других городах Российской империи в то время. Все это дает право говорить о „Киевской школе самолетостроения”, особенностью которой было то, что ее представители не копировали и не заимствовали иностранные образцы, а ее достижения широко использовались отечественными и иностранными авиационными инженерами и конструкторами, в чем и была ее уникальность [19, с. 125].

К этому же времени принадлежат и попытка организовать в КПИ „Курс по воздухоплаванию” и постройки аэродинамической лаборатории. В проекте обстоятельно расписывались 3 основных задания: А) Курсы; В) Подготовка педагогического персонала; С) Учебно-вспомогательные учреждения. Общая сумма расходов составляла 165 тыс. рублей [42, л. 21–22, 28–29]. Сразу же отметим, что эти средства так и не были выделены, а все необходимое оборудование студенты покупали сами, за собственный счет.

В то же время Учебный отдел Министерства торговли и промышленности требовал от КПИ предоставить информацию о воздухоплавательном кружке, а именно о его составе, деятельности, средствах, а также сообщить, чем может помочь институт в этой инициативе [34, л. 1].

Серьезность намерений правительства подтверждала и пресса, которая сообщала, что „с текущего учебного года в Политехнических Институтах начнется чтение лекций по разным отраслям новой области знаний – воздухоплаванию. В Киевском Политехническом Институте организацией лекций занят профессор прикладной механики Делоне. Лекции, скорее всего, начнутся только со следующего полугодия.” [43, с. 659].

Отказав в ассигновании, дирекция, однако, не препятствовала читать курс, так сказать, на общественных началах. И с октября 1909 г. Н. Б. Делоне стал читать необязательный курс воздухоплавания в КПИ. Это же сделал М. Е. Жуковский в Московском техническом училище и М. А. Рынин в Санкт-Петербургском институте инженеров путей сообщения. Всю работу по организации и преподаванию курса в КПИ, а именно чтение лекций, проведение практических занятий, составления и даже переписки с министерством Н. Б. Делоне взял на себя.

Однако полиция и охранка, очень недовольные таким демократизмом и свободомыслием, всячески тормозили работу. В частности, посторонним лицам запретили принимать участие в работе кружка и посещать лекции по авиации в КПИ, потому что „только за стенами политехникума позволяется устраивать лекции для посторонних” [44, с. 248].

Все эти усилия не были поддержаны. Попытки привлечь средства сводились к пожертвованиям отдельных лиц, а власть всячески пыталась помешать этому делу, пытаясь поставить все под свой контроль [17, с. 279].

В 1909–1915 гг. в Киеве действовала общественная авиационная организация – Киевское общество воздухоплавания (КОВ). Устав организации утвержден 21 октября 1909 г. В работе КОВ принимали участие энтузиасты авиации разных сословий и социального происхождения – потомственные дворяне, ученые, государственные и военные чиновники, купцы, банкиры, инженеры, служащие, студенты, преподаватели, крестьяне. У Общества были собственные знаки отличия. Деятельность Общества состояла в организации „Воздухоплавательных выставок” (январь 1911 г., март 1912 г.), на которых демонстрировались самолеты членов Общества и новая литература по авиационной тематике, организации полетов, обучении пилотов на общественных началах (правда, за все годы своего существования КОВ выдало право на полеты всего лишь – будущему всемирно известному авиаконструктору И. И. Сикорскому и организатору одного из первых авиационных предприятий, потомку династии сахарозаводчиков Ф. Ф. Терещенко), обустройстве аэродромов, награждении энтузиастов за популяризацию идей авиации. На середину 1911 г. у КОВ было 12 летающих аппаратов разных систем, которые принадлежали членам общества, и насчитывало в своем составе около 120 чел. В своей деятельности КОВ постоянно переживало огромные трудности (главной из которых было отсутствие денег). Из-за их недостатка не была организована школа обучения полетам, не была построена аэродинамическая труба в КПИ, к проекту которой Н. Б. Делоне изготовил макет. Строить самолеты могли только состоятельные члены Общества. С началом Первой мировой войны и превращением Киева в мощную авиационную базу КОВ как общественная организация потеряла свое влияние на авиационную жизнь в городе и в 1915 г. фактически ликвидирована [7, с. 81].

Участие преподавателей и студентов КПИ в работе этой организации в работах исследователей до сих пор ограничивается лишь фразой о том, что именно Воздухоплавательный кружок КПИ стал ядром Киевского общества воздухоплавания (КОВ) [1, с. 25; 2, с. 26; 3, 42; 6, с. 55; 7, с. 75; 12, с. 26–27; 15; 16, с. 92].

Это утверждение впервые прозвучало в 1923 г. из уст упоминавшегося выше Андрея Касяненко, который, работая в КПИ, утверждал, что именно под его председательством было проведено учредительное собрание „Кружка Воздухоплавания“, в результате деятельности которого, по его словам, „через год организовалось уже „Киевское общество Воздухоплавания“, которое, правда, недолго просуществовало“ [45, с. 191]. Также А. И. Касяненко указывал в своей автобиографии, что председателем кружка избрали именно его [46, л. 12]. Некоторые из этих утверждений со временем перешли в книги по истории авиации и продолжают цитироваться и сегодня.

Между тем архивные документы и газетные хроники свидетельствуют об обратном. Среди 90 членов-основателей КОВ преподавателей и студентов КПИ было всего четверо – отец и сын Н. Б. и Б. Н. Делоне, В. П. Григорьев и Ф. Ф. Терещенко [47, л. 1, 2]. Правда, Н. Б. Делоне в 1909–1910 гг. был Председателем Общего Собрания членов и входил в члены Совета КОВ [48, с. 41], а потом его переизбрали. В первый год деятельности КОВ действительными членами Общества были Ф. Ф. Терещенко, Ф. И. Былинкин, И. М. Ганицкий, Э. К. Гарф, А. С. Кудашев и Д. П. Григорович, который, однако, к тому времени учебу в КПИ уже закончил [48, с. 41, 44, 46–48].

Членами Научно-технического комитета Общества были Ф. И. Былинкин, Б. Н. Делоне, В. П. Григорьев, И. И. Сикорский, И. М. Ганицкий, Э. К. Гарф, А. С. Кудашев [48, с. 44, 46, 47], спортивного – все выше перечисленные, кроме Б. М. Делоне и В. П. Григорьева [48, с. 43, 44, 47]. Членом-сотрудником Общества был Г. П. Адлер [48, с. 49]. Почетным членом Общества был Г. Г. Де-Метц [48, с. 43].

Это был первый – наиболее плодотворный год работы КОВ, когда его члены с энтузиазмом увлеклись новой отраслью техники – авиацией. Суровая действительность расставила все по местам. С отъездом в 1912 г. группы киевских конструкторов во главе с И. И. Сикорским в Ригу на возглавляемый им авиационный отдел Российско-Балтийского вагонного завода, а также окончанием учебы в КПИ и, кое-где, изменением места работы, процент киевских политехников в КОВ свелся почти на нет. Лишь в марте 1913 г. Научно-технический комитет Общества возглавил студент КПИ И. А. Родзевич, который, по поручению Совета КОВ, вместе с авиаконструктором киевлянином А. Д. Карпекой и летчиками 7 воздухоплавательной роты разработали положение, правила приема, инструкции по обучению и проект сметы Авиационной школы КОВ на Курневском аэродроме [49, с. 5].

Таким образом, если и можно говорить об активной деятельности преподавателей и студентов КПИ в работе КОВ, то это утверждение имеет справедливость лишь на период 1909–1910 гг., а малое количество источников позволяет лишь констатировать факты их работы, но никоим образом не условия, круг обязанностей, результаты и тому подобное.

Поскольку с началом Первой мировой войны жизнь КПИ была переведена на военные рельсы, то, соответственно, и механические мастерские института изменили профиль своей работы – из учебно-вспомогательного учреждения они превратились в целый завод. Сначала здесь наладили производство кроватей, костылей, носилок, рентгеновских приборов для лазаретов. В лабораториях института изготавливали авиационный бензин. Патриотический порыв был настолько велик, что для предоставления помощи пострадавшим на войне профессора и преподаватели решили осуществлять из своего жалования ежемесячные пожертвования; кое-где эта сумма достигала 2 тыс. руб.

Вторая попытка организовать в КПИ специальность по авиационному – а также автомобильному – делу была предпринята 27 мая 1915 г., когда на заседании Механического отделения заслушали и приняли соответствующую докладную записку. Общая сумма расходов на помещение, оборудование, заработную плату преподавателям и на содержание лабораторий и кабинетов должна была составлять огромную сумму в 660 тыс. рублей [50, л. 30–34]. Итогом стало строительство в 1916 г. рядом с Механическими мастерскими отдельного корпуса авиационно-автомобильных мастерских, которые начали функционировать в сентябре 1916 г. Субсидия от Военного ведомства на это дело составила 120 тыс. рублей [51, л. 20, 213].

„Военное производство“ в институте возглавлял профессор М. А. Воропаев, причем очень успешно: был организован ремонт автомобилей, аэропланов, а также изготовление их отдельных частей – пропеллеров, крыльев, зубчаток, пулеметных обойм. За это время изготовили свыше 60 пропеллеров разных систем, из которых 5 были спроектированы в Мастерских, а другие выполнены по образцам. Также построены 3 самолета „Альбатрос“ и истребитель с переменным углом атаки (конструктор В. П. Григорьев). На 1 апреля 1916 г. было получено заказов на 70 тыс. рублей [51, л. 274].

Всего на 1 января 1917 г. авиационный отдел Механических мастерских выполнил заказов на сумму 126459 рублей, в частности выпустил 5 аэропланов (1 системы Терещенко полностью со всеми своими деталями по чертежам, 1 системы „Ньюпор“ – переделанный на биплан, 2 немецких „Шнейдера“ и один „Бебе“ – истребитель – капитально отремонтированный с заменой всех главных частей на новые), а также были изготовлены отдельные части аэропланов по заказу Штаба авиации, авиационных парков и Главного военнотехнического Управления – крылья, пропеллеры, пулеметные обоймы для стрельбы из аэропланов и др. [51, л. 348–349 об.].

В сентябре 1916 г. шеф Российского Императорского военно-воздушного флота Великий князь Александр Михайлович, посетив мастерские КПИ, выразил пожелание, чтобы авиационное дело, которое спонтанно возникло в стенах института, не затихло после окончания войны, а наоборот, непрерывно развивалась и стало бы основой для строительства большого авиационного завода. Соответствующую “Докладную записку” относительно организации такого предприятия на имя Военного министра 27 ноября 1916 г. подавал заведующий мастерскими М. А. Воропаев. Предполагалось, что завод будет изготавливать до 20 аэропланов в месяц [52, л. 1–3].

Однако эти расчеты так и остались мечтами. Очень быстро из пяти производственных отделений мастерских наиболее перспективное – авиационное – превратилось в убыточное и почти обанкротилось. И главной причиной этого было то, что во главе отдела стояли братья Касяненко, которые создали такую ситуацию, когда рабочие относились к своим обязанностям просто небрежно. По сути, самолеты системы „Альбатрос” начинали строиться, но не достраивались. Себестоимость полуготовых изделий постоянно росла, а готовые аппараты мастерская не выпустила. К тому же значительная сумма средств, отпущенных на производство, оказалась вложенной в истребитель братьев Касяненко. Цифра была немаленькой – 6 тыс. руб. К тому же и „Альбатросы”, и самолет-истребитель „Касяненко-5” строились без прямого на них заказа [53, л. 21 об.].

Последующую постройку новых самолетов руководство мастерских признало нецелесообразным, пришлось ограничиться лишь их ремонтом, а главной специальностью авиационного отдела стало производство винтов. А поскольку квалифицированных кадров по этому делу в институте не было, то пришлось воспользоваться услугами 5-го авиационного парка, для чего пожертвовали Актовым залом КПИ. Здесь потом солдаты готовили еду, гладили свою одежду и „обижали” профессоров, преподавателей и студентов видом везде расставленных своих сапог и развешанных вокруг портянок и гимнастерок.

Общая же сумма долгов механических мастерских составила 70 тыс. рублей при том, что только в авиационный отдел вложили 60 тыс. Все средства и прибыли других отделов поглотил авиационный. Соответственно и дело с началом строительства отдельного завода пришлось отложить на неопределенное время. В отчаянии М. А. Воропаев подал в отставку [53, л. 22 об.–23, 24–25].

10 декабря 1915 г. в Киеве открылась военная школа летчиков-наблюдателей, которая до мая 1917 г. функционировала в помещении Педагогического музея. В мае 1917 г. рассматривался вопрос относительно возможности расположения школы именно в КПИ, но из-за маленькой площади, которую мог предоставить институт, этого осуществлено не было [54, л. 6].

Нарастание напряженности в обществе, неудачи на фронте, увеличивающаяся постоянно инфляция, невыплата Военным министерством денег за сделанные работы вылились в сентябре 1917 г. в забастовку рабочих мастерских, требовавших увеличения зарплаты. Все попытки администрации как-либо урегулировать ситуацию – путем частичного увеличения зарплаты и объяснением бастующим того факта, что деньги поступают после выполнения работ и что мастерские не являются коммерческими, – ни к чему не привели. Рабочие приняли радикальные меры – насильственно захватили электростанцию, хотя это им ничего и не дало: вскоре поступления денежных средств от разных военных частей за выполненные заказы на оборону прекратились вообще [51, л. 394, 395, 397, 402].

Всего же на конец 1917 г. мастерские выполнили заказов на сумму в 136 тыс. рублей, хотя с ними так никто никогда и не рассчитался – потому что не было уже кому [55, л. 81].

В то же время правительство Украинской Державы (Гетманата) серьезно озаботилось будущим именно высшего технического образования в стране. Так, летом 1918 г. в КПИ был открыт еще один факультет – электротехнический [1, с. 41]. В апреле 1918 г. Министерство Народного образования УНР предусматривало „...возможность заложить отделы, которые есть в России, но не были представлены в Украине – архитектурный, железнодорожный, судостроительный, аэропланый и др...” [56, л. 40]. Но дальше циркуляров и предложенных дел не пошло из-за очередной смены власти.

Но все же в октябре 1918 г. – июне 1919 г. в КПИ специальный курс „Техника авиации” читал – причем бесплатно – военный инженер и летчик, организатор „Главного аэродрома” в Херсоне – прообраза современных НИИ ВВС, полковник А. Н. Вегенер. Параллельно он вел практические занятия в институтских авиационно-автомобильных мастерских, успев за это время написать 2 научных труда по вопросам авиации. Поэтому научный совет института кооптировал его в свой состав и принял постановление о переводе факультативного курса на платную основу и расширение его до 2-летних или 4-семестровых часов.

В это же время у Вегенера были тесные контакты с упоминавшимся уже В. П. Григорьевым, вместе с которым они занимались эвакуацией всего оборудования после отступления большевиков из Киева в августе 1919 г., за что те им „отблагодарили” позже: первый был расстрелян, второй умер от голода и истощения организма уже в мирное время [21, с. 206; 23, с. 84].

В первые годы Советской власти приоритет подготовки авиационных специалистов сосредоточился в Харькове, Петрограде, Москве. Относительно Киева, то вполне понятно, что центральная власть с предостережением относилась к возможности доверить этот вопрос местным кадрам из-за присутствия на месте лиц разнообразного спектра всевозможных политических убеждений. Поэтому был найден выход: при КПИ было создано Авиационное научно-техническое общество (АНТО) – добровольное объединение специалистов авиационной науки и техники в 1923–1927 гг., коллективными членами которого были сам КПИ, Государственный авиационный завод № 12, подразделены авиационных и воздухоплавательных военных

частей, губернский отдел Общества авиации и воздухоплавания Украины и Крыма, аэронавигационная станция и отдельные специалисты. Общество разрабатывало научные проекты, строило и испытывало планеры и маломощные самолеты, издавало журнал „Авиация и воздухоплавание”. При АНТО работали научно-исследовательская, производственная, летная, планерная, издательская секции, секция авиационных двигателей, бюро научной пропаганды, авиакабинет-музей, библиотека, аэронавигационная станция [57, с. 15].

АНТО стало научно-технической и производственной базой авиаспециализации в КПИ и одновременно предметной комиссией.

Приказом по КПИ от 30 сентября 1930 г. в институте организовали летно-производственный отдел, обслуживавший потребности научной деятельности АНТО и авиаспециализации на Механическом факультете, которая должна была вскоре открыться [58, л. 407а].

8 октября 1923 г. состоялось первое заседание комиссии по авиаспециальности, в повестке дня которой было установление специальных дисциплин, распределение часов занятий, а также выработка программы для практических занятий студентов. 13 ноября 1923 г. на заседании Бюро КПИ среди 11 кафедр Механического факультета была утверждена и кафедра авиостроения [59, л. 117].

Специализация состояла из 10 предметов: аэродинамики (проф. И. Я. Штаерман и О. П. Котельников), теории аэроплана (преп. А. И. Касяненко), воздушных винтов (преп. Петров), расчета прочности и деталей аэропланов (преп. К. А. Калинин), аэрорадиотехники (преп. В. В. Огиевский), аэронавигации (преп. П. Кучин), авиационных двигателей (проф. В. В. Синеуцкий), авиостроения и дипломных проектов (доц. В. Ф. Бобров). Общее количество часов по специализации составляло 432. Специализировалось 14 студентов, а на следующий учебный год предусматривалось не менее 30 из-за большой заинтересованности студентов [60, л. 69].

Благодаря своим связям В. Ф. Боброву удалось добиться передачи институту самолетов “Анасаль” и “Ваузен” (оба с двигателями “Сальмсон” мощностью в 150 л.с.). Самолеты после тщательного ремонта студентами КПИ стали использоваться с учебно-опытными целями [61, л. 110].

18 июня 1924 г. состоялась первая защита дипломных проектов по авиаспециальности двумя студентами КПИ – В. П. Козелкиным и А. Х. Лищинским [62, л. 98]. Апогеем выпуска в КПИ специалистов по авиаспециальности стал 1925 – 1 год: в марте – 1, в июне – 1, в декабре – 5. Особенным был дипломный проект будущего выдающегося авиаконструктора К. А. Калинина – трехместный пассажирский самолет К-1, который уже был построен и осуществил самостоятельный полет из Киева в Харьков и назад [18, с. 63; 63, с. 45–46].

КПИ ежегодно умудрялся выпускать несколько специалистов по авиаспециальности. В дипломных проектах выпускники разрабатывали вместе с конструкторскими также и технологические задания. Темы дипломных работ были достаточно разнообразными: пассажирский самолет, истребитель, двухместный учебно-тренировочный самолет, авиадвигатели мощностью от 200 до 400 л.с. Иногда как вариант предлагалась разработка технологии ремонта двигателя или самолета. Всего на 1929 г. институт выпустил 7 специалистов по самолетостроению и 12 – по двигателестроению [64, л. 80–80 об.].

Работа АНТО не сводилась сугубо к теоретическим разработкам и демонстрации своих достижений на местном уровне. В частности, члены планерной секции активно участвовали во Всесоюзных планерных соревнованиях в Крыму [10, с. 9–10]. Так, на II-х Всесоюзных планерных соревнованиях в сентябре 1924 г. одноместный рекордный планер „КПИР-1” конструкции Д. Л. Томашевича и Н. А. Железникова, который представлял собой фюзеляжный моноплан с Л-образными подкосами и имел большую поступательную скорость в 14 м/сек, получил третий приз за длительность и высоту полета (среди 41 планера). На этих же соревнованиях другой планер – модернизированный „КПИР-1бис”, сконструированный Д. Л. Томашевичем совместно с Н. А. Железниковым, по схеме и размерам подобный „КПИР-1”, но отличался от своего предшественника более продуманной конструкцией некоторых узлов и деталей и весил на 30 кг меньше, – установил новый всесоюзный рекорд длительности полета – 9 ч. 35 мин. 15 сек. Обои планерами управлял тоже студент КПИ К. М. Яковчук – будущий летчик-испытатель. [8, с. 87].

В следующем 1925 г. в мастерских КПИ был построен одноместный рекордный планер „КПИР-4” конструкции Н. А. Железникова, Д. Л. Томашевича и В. Савинского, представлявший собой высокоплан с крылом большого размаха и обтекаемым фюзеляжем, имевшим чрезвычайно малый вес – 82,5 кг. На Всеукраинском конкурсе проектов рекордных и учебных планеров в Харькове (март 1925 г.) планер „КПИР-4” получил первый приз в группе рекордных планеров (1000 рублей). Планер „КПИР-4” получил второй приз за длительность полета на одноместном планере на VI-х Ронских планерных соревнованиях в Германии (август 1925 г.). На III-х Всесоюзных планерных соревнованиях в Крыму (сентябрь-октябрь 1925 г.) пилот К. К. Арцеулов установил на нем всесоюзный рекорд высоты – 340 м [8, с. 89].

Эти наработки стали своеобразной предтечей к постройке в 1927 г. на Киевском авиаремонтном заводе № 43 авиетки „КПИР-5” конструкции того же Д. Л. Томашевича – будущего авиаконструктора, – которая стала его дипломным проектом, и, хотя и имела хорошие аэродинамические формы, оказалась слишком перегруженной и практического использования не получила, хотя на ней совершили много полетов, особенно во время авиационных праздников. Интересным является тот факт, что эта авиетка вошла в историю авиации как первый летающий аппарат на территории Украины, полет которого отсняли на киноленту. Киносъемку

осуществили в том же 1927 г. операторы государственной кинематографической организации ВУФКУ („Всеукраинское фотокиноуправление“) [20, с. 203].

Третья попытка организации в институте „авиационного образования“ была наиболее удачной, но и самой короткой по продолжительности. Для внедрения политики унификации высшего образования Высший совет народного хозяйства СССР 17 апреля в 1930 г. издал указ № 1240, согласно которому на базе КПИ было образовано восемь отраслевых ВТУЗов, в частности на базе Механического факультета организован Киевский Машиностроительный Институт (КМСИ), а специальность „Авиастроение“ передавалась под специальное наблюдение Авиаобъединения [65, л. 112–113]. 19 апреля 1931 г. при КМСИ был открыт Авиационный факультет с расширенным штатом [66, л. 206].

На Авиафакультет КМСИ перевели 111 студентов с других факультетов, а также провели набор на первый курс [66, л. 197]. Всего в 1931 г. на Авиафакультете на дневном и заочном отделениях (без отрыва от производства) учились 947 человек. При факультете были открыты четыре рабочих факультета общим количеством в 235 чел. в Днепропетровске, Николаеве, Херсоне, Одессе. Однако в 1932 г. рабфаки в этих городах закрыли и образовали один – в Киеве [67, с. 17].

Авиафакультет КМСИ готовил инженеров для гражданской авиации по специальностям: двигателестроение, самолетостроение, эксплуатационно-механическая, наземные сооружения и аэродромы. К работе были привлечены лучшие преподаватели – профессора М. И. Ахизер, И. Я. Штаерман, С. В. Серенсен, а также молодые специалисты – выпускники авиаспециализации КПИ В. И. Путьята, М. М. Афанасьев, М. Г. Горчаков, П. П. Тартаковский, П. Г. Подчасов, М. К. Луцкий и другие [67, с. 17–18].

При факультете была открытая аспирантура для подготовки преподавателей и научных сотрудников. В 1932 г. авиафакультет выпустил 42 инженера, в частности 16 специалистов по наземным сооружениям, 12 – по самолетам, 14 – по двигателям [67, с. 18]. В 1933 г. факультет выпустил 48 чел.: 18 – из эксплуатации наземных сооружений, 14 – наземное управление, 16 – самолетостроение [68, л. 121]. Все дипломные проекты были выполнены по проектированию самолетов, двигателей, созданию легкого и тяжелого топлива.

Однако авиационный факультет КМСИ не мог обеспечить потребность в специалистах, которая постоянно возрастала, в связи с расширением возможностей деятельности гражданского воздушного флота. Возникла острая необходимость в организации самостоятельного авиационного института, тем более, что в Киеве для этого были все условия – опытный профессорско-преподавательский состав, учебная база, развитые авиационные предприятия и авиационные же традиции [67, с. 18]. И такой институт был создан: Постановлением СНК СССР № 1815 от 25 августа 1933 г. „Об организации Киевского авиационного института на базе авиафакультета КМСИ“ было организовано новое высшее учебное заведение – Киевский авиационный институт [68, л. 158]. 13 сентября 1933 г. начался новый учебный год, студентами института стали старшекурсники, которые были переведены с авиафакультета КМСИ, – 142 человека. На все курсы четырех факультетов зачислены 898 чел. [67, с. 29]. Была открыта новая страница истории авиационного образования и техники в Украине вообще и в Киеве в частности.

ВЫВОДЫ

История авиационного направления образования и техники в КПИ на этом, конечно же, не закончилась. На качественно новый уровень к этому вопросу вернулись уже во второй половине XX ст., когда в послевоенные годы в авиации, которая переходила из винтовой тяги на реактивную, появилась необходимость в газотурбинных двигателях. На кафедре паровых и газовых турбин была открыта специализация „Реактивные двигатели“. Растущая потребность в авиационных специалистах приобрела свою значимость и в независимой Украине, когда в 1993 г. в КПИ был открыт специальный Факультет авиационных и космических систем (ФАКС). Но это уже была совсем другая история, которая выходит за рамки данной работы.

Отметим, что описанная выше картина, безусловно, носит лишь схематический и конспективный характер. Она составлена автором в результате работы в архивах Украины, изложена им в публикациях, а также нашла свое отображение в экспозиции по истории авиации Украины в Государственном политехническом музее при НТУУ „КПИ“ [69, с. 76–79]. Автор планирует издать по истории вопроса монографию, положив в ее основание данную статью.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Київський політехнічний інститут. Нарис історії / Авторський колектив : Беляков Г. Ф., Василенко Є. С. та ін. – К. : Наукова думка, 1995. – 320 с.
2. Лиховодов В. І. КПІ кризь роки. Історичний огляд 6 етапів : До 75-річчя Жовтневого району / В. І. Лиховодов, А. Л. Лиховодова, О. В. Лиховодова. – К., 1997. – 147 с.
3. Лиховодов В. І. КПІ. Перше століття : Історичний огляд / В. І. Лиховодов, А. Л. Любомудрова, О. В. Лиховодова. – К. : Такі справи, 2007. – 384 с.
4. Карацуба С. І. Авіаційне науково-технічне товариство при Київському політехнічному інституті (1923–1926 рр.) / С. І. Карацуба // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1974. – Вип. 17. – 112 с.

5. Карацуба С. І. З історії літакобудування на Україні / С. І. Карацуба // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1970. – Вип. 11. – С. 66–72.
6. Карацуба С. И. Киевские пионеры авиации – Делоне Николай Борисович (отец) и Делоне Борис Николаевич / С. И. Карацуба // Из истории авиации и космонавтики. – 1968. – Вип. 6.
7. Карацуба С. І. Київське товариство повітроплавання / С. І. Карацуба // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1972. – Вип. 16. – 102 с.
8. Карацуба С. І. Планери Київського політехнічного інституту / С. І. Карацуба // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1965. – Вип. 5. – 108 с.
9. Кочегура В. Г. З історії розвитку авіації в СРСР / В. Г. Кочегура // Нариси з історії природознавства і техніки. – 1983. – Вип. 29. – 80 с.
10. Красильщиков А. П. Планеры СССР. Справочник / А. П. Красильщиков. – М. : Машиностроение, 1991. – 240 с.
11. Шавров В. Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 г. 3-е изд., исправл. / В. Б. Шавров. – М. : Машиностроение, 1985. – 3-е изд. – 752 с.
12. Савин В.С. Авиация в Украине. Очерки истории / В. С. Савин. – Харьков : Основа, 1995. – 264 с.
13. Моисеев В. А. Контакт, Ваше сиятельство! / В. А. Моисеев. – К. : Форум, 2000. – 100 с.
14. Левчук К. Нариси історії кафедри теоретичної механіки НТУУ „КПІ” / К. Левчук, С. Степаненко. – К., 2009. – 120 с.
15. Згуровский М. З. Киевские политехнические пионеры авиации, космонавтики, ракетостроения / М. З. Згуровский. – 2-е изд., перераб. и доп. – К. : НТУУ „КПИ”, 2011. – 276 с.
16. Янковий В. В. Повітроплавний гурток КПІ як перша вітчизняна авіаконструкторська школа // Янковий В. В. Київська політехніка : Витоки. Історичні дослідження / В. В. Янковий. – К. : ТОВ „ВД „ЕКМО”, 2010. – 152 с.
17. Татарчук В. В. Викладання курсу основ повітроплавання в Київському політехнічному інституті на початку ХХ ст. / В. В. Татарчук // Історія науки і техніки у вищих навчальних закладах України. Збірник наукових праць. За матеріалами Всеукраїнської науково-методичної конференції. 13–14 квітня 2006 р. – Харків, НТУ „ХПІ”, 2007. – 496 с.
18. Татарчук В. В. Про деякі аспекти підготовки авіафахівців у КПІ під час навчання тут С. П. Корольова (1924–1926 рр.) / В. В. Татарчук // Видатні конструктори України. За матеріалами наукових читань з циклу „Видатні конструктори України”, (2001–2008) / [за ред. Б. Є. Патона, М. З. Згуровського]. – К. : НТУУ „КПИ”, 2011. – Том 3. – 412 с.
19. Татарчук В. В. Київська школа літакобудування : віхи історії (початок ХХ століття) / В. В. Татарчук // Матеріали 8-ї Всеукраїнської наукової конференції „Актуальні питання історії науки і техніки” (17–19 жовтня 2009 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК та ін. – К., 2009. – 325 с.
20. Татарчук В. В. Авієтки та легкі літаки конструкції студентів Київського політехнічного інституту (10–30-ті рр. ХХ ст.) / В. В. Татарчук // Матеріали 9-ї Всеукраїнської наукової конференції „Актуальні питання історії науки і техніки” (м. Житомир, 7–9 жовтня 2010 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2010. – 364 с.
21. Татарчук В. В. Діяльність військового інженера та льотчика О. М. Вегенера в Київському політехнічному інституті в період Громадянської війни (1918–1920 рр.) / В. В. Татарчук // Історія української науки на межі тисячоліть : Збірник наукових праць / [відп. редактор О. Я. Пилипчук]. – К., 2006. – Вип. 26. – 247 с.
22. Татарчук В. В. Маловідомі факти життя та діяльності авіаконструктора К. О. Калініна (1887–1939) / В. В. Татарчук // Сторінки історії : Збірник наукових праць / Відп. ред. Н. Ф. Гнатюк. – К. : ІВЦ „Видавництво „Політехніка”, 2007. – Вип. 25. – 212 с.
23. Татарчук В. В. Інженер-авіаконструктор Володимир Петрович Григор'єв : віхи біографії / В. В. Татарчук // Дослідження з історії техніки. Збірник наукових праць. – Вип. 11. – К. : ІВЦ „Видавництво „Політехніка”, 2009. – 112 с.
24. Татарчук В. В. Микола Борисович Делоне – сторінки життєвого і творчого шляху / В. В. Татарчук // Видатні конструктори України. За матеріалами наукових читань з циклу „Видатні конструктори України”, проведених у 2001–2008 роках / [за ред. Б. Є. Патона, М. З. Згуровського]. – К. : НТУУ „КПИ”, 2010. – Том 2. – 328 с.
25. Карамаш Сергій. Піонер-літакобудівник князь Олександр Кудашев / Сергій Карамаш, Віталій Татарчук. – К. : Видавництво „КММ”, 2010. – 72 с. з іл.
26. Татарчук В. В. Про роботу першого російського льотчика М. Н. Єфімова в авіаційно-автомобільних майстернях Київського політехнічного інституту в роки Першої світової війни / В. В. Татарчук // Шістнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів : „Пріоритети української науки і техніки” : Матеріали конференції, 18 травня 2011 р., м. Київ. – К., 2011. – 250 с.
27. Татарчук В. В. Піонер авіації, інженер-конструктор, харчовик – професор А. А. Серебренников (віхи біографії) / В. В. Татарчук // Сімнадцята Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки та освіти та спеціалістів : „Пріоритети української науки і техніки”. Матеріали конференції. 20 квітня 2012 р., м. Київ. – К., 2012. – 322 с.
28. Татарчук В. В. Забуте ім'я піонера повітроплавання та авіації : інженер-технолог Ернст Карлович Гарф / В. В. Татарчук // Дослідження з історії техніки : Збірник наукових праць. – Вип. 14. – К. : НТУУ „КПИ”, 2011. – 156 с.

29. Татарчук В. В. Архівні джерела з історії становлення та розвитку авіаційного наукового напрямку в Київському політехнічному інституті (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. В. Татарчук // Студії з архівної справи та документознавства / Держкомархів України, УНДІАСД; [редкол. : С. Г. Кулешов (голов. ред.) та ін.]. – К., 2010. – Т. 18. – 210 с.
30. История русской авиации в фотографиях. 1885–1945 / [под общ. ред. Д. А. Соболева]. – М. : Русское авиационное общество, 2003. – 320 с.
31. Дневник X-го съезда русских естествоиспытателей и врачей. – Киев, 1898. – 400 с.
32. Делоне Н. Б. Из воспоминаний о первых годах авиации в Киеве / Н. Б. Делоне // Авиация и воздухоплавание. Издательство Киевского Губотдела О-ва Авиации и Воздухоплавания и Авиационно-Научно-технического О-ва при Киевском Политехническом Институте. – 1924. – № 2 (февраль-март). – 24 с.
33. Государственный архив города Киева (далее – Госархив г. Киева), Ф. 18, оп. 1, д. № 760.
34. Госархив г. Киева, Ф. 18, оп. 1, д. № 917.
35. Болдри де Солнье Лис. Воздухоплавание и авиация. Общеизвестное изложение. / Перев. с франц. под ред. и с предисл. Н. Б. Делоне. – К., 1909.
36. Фербер Фердинанд. Авиация, ее начало и развитие. С холма на холм. Из города в город. С материка на материк. С портретом и биографией автора, сост. Ж. Безансоном / Фердинанд Фербер // Перев. с франц. под ред. проф. Н. Б. Делоне. – К., 1910.
37. Татэн Виктор. Теория и практика авиации. С предисловием к русскому изданию генерального секретаря Французского аэроклуба Ж.Безансона / Виктор Татэн // Перев. с франц. под ред. Н. Б. Делоне. – К. : Изд. Л. Я. Полякова, 1911.
38. Берже Альфонс. Воздушный путь. Аэронавтика. Авиация. История – Теория – Практика / Альфонс Берже // Перев. со 2-го франц. изд. под ред. Н.Б. Делоне. С предисловием автора к русск. изд. – К., 1912.
39. Госархив г. Киева, Ф. 18, оп. 1, д. № 1309.
40. Госархив г. Киева, Ф. 18, оп. 1, д. № 1600.
41. Татарчук В. В. Один з перших посібників з планеризму в Російській імперії батька й сина М. Б. й Б. М. Делоне / В. В. Татарчук // Сучасність, наука, час. взаємодія та взаємовплив. Матеріали Першої Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції 28–30 листопада 2005 р. Частина I. – К. : ТОВ “ТК Меганом”, 2005.
42. Госархив г. Киева, Ф. 18, оп. 1, д. № 916.
43. Воздухоплаватель. – 1909. – № 9.
44. Из истории Киевского политехнического института. Сборник документов и материалов. – Т.1 (1898–1917 гг.) – К. : Изд-во Киевского университета, 1961.
45. Касяненко А. До розвитку авіо-спеціалізації при механічному факультеті КПІ // КПІ – КСГІ : 25 років. 1898–1923 рр. : Ювілейний збірник. – К. : Держ. трест “Київдрук”, 1924. – С. 191.
46. Госархив г. Киева, Р-308, оп. 2л., д. № 31.
47. Государственный архив Киевской области, Ф. 10, оп. 1, д. № 187.
48. Сборник статей по воздухоплаванию членов Киевского общества воздухоплавания. Выпуск 1. – К., 1910. – 52 с.
49. Киевская мысль. – № 99. – 9 апреля 1913.
50. Госархив г. Киева, Ф. 18, оп. 1, д. № 1572.
51. Госархив г. Киева, Ф. 18, оп. 1, д. № 1590.
52. Госархив г. Киева, Ф. 18, оп. 1, д. № 1674.
53. Госархив г. Киева, Ф. 18, оп. 1, д. № 1738.
54. Госархив г. Киева, Ф. 18, оп. 1, д. № 1764.
55. Центральный Государственный архив высших органов власти и управления Украины, Ф. 2581, оп. 1, од. зб. № 176.
56. Госархив г. Киева, Ф. 18, оп. 1, д. № 1859.
57. К. (Калінін К. О.) АНТО. // Авиация и воздухоплавание. – 1923. – № 2.
58. Госархив г. Киева, Р-308, оп. 1, д. № 247.
59. Госархив г. Киева, Р-308, оп. 1, д. № 259.
60. Госархив г. Киева, Р-308, оп. 1, д. № 255.
61. Госархив г. Киева, Р-308, оп. 1, д. № 199.
62. Госархив г. Киева, Р-308, оп. 1, д. № 298.
63. Калинин К. Самолет „К-1”. // Вестник Воздушного Флота. – 1926. – № 3.
64. Госархив г. Киева, Р-308, оп. 1, д. № 861.
65. Госархив г. Киева, Р-308, оп. 1, д. № 831.
66. Госархив г. Киева, Р-310, оп. 1, д. № 6.
67. Киевский институт инженеров гражданской авиации (1933–1993) : очерк истории / А. Ф. Вовчик, В. Н. Гребенников, И. П. Челюканов и др.; Отв. ред. П. В. Назаренко. – К. : КМУГА, 1994. – 578 с.
68. ГАК, Р-310, оп. 1, д. № 9.

69. Татарчук В. В. Відображення історії авіації України в експозиції Державного політехнічного музею при НТУУ „КПІ” / В. В. Татарчук // Український технічний музей : історія, досвід, перспективи. Матеріали 7-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції. (м. Київ, 21–23 травня 2009 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – К., 2009. – 123 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПРИКЛАДНЫХ МЕТОДОВ В РАМКАХ ОБЩЕСТВЕННОГО МОНИТОРИНГА ЗА ИЗБИРАТЕЛЬНЫМ ПРОЦЕССОМ

Арабаджиев Дмитрий Юрьевич

Запорожский национальный технический университет, кандидат политических наук, доцент кафедры социальной работы (Украина)
e-mail: dimariy218@ya.ru

РЕЗЮМЕ

В статті розглядаються теоретичні та практичні аспекти використання прикладних методів політичних досліджень в процесі громадського моніторингу за виборчим процесом в Україні в період 2010–2012 рр.

Ключові слова: прикладні методи, опитування, екзит-полл, quick-count, фокус-група, case-study.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты использования прикладных методов политических исследований в процессе общественного мониторинга за избирательным процессом в Украине в период 2010–2012 гг.

Ключевые слова: прикладные методы, опрос, экзит-полл, quick-count, фокус-группа, case-study.

ABSTRACT

The article examines the theoretical and practical aspects of the applied methods of political studies use while public monitoring of the electoral process in Ukraine during the period from 2010 till 2012.

Keywords: applied techniques, interviewing, exit poll, quick-count, focus group, case-study.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

В процессе осуществления общественного мониторинга за избирательным процессом субъектами мониторинговой деятельности используются, кроме метода наблюдения, который непосредственно относится к мониторингу, ряд прикладных методов, заимствованных из других сфер, в первую очередь, из сферы социологии.

Такие методы позволяют полнее реализовать все функции общественного мониторинга за избирательным процессом, обеспечивают его эффективность, полноту и объективность получаемых данных.

Как показал опыт проведения общественного мониторинга за избирательным процессом в Украине в 2010–2012 гг., к таким методам принадлежат: различные виды опросов, экзит-полл, фокус-группы, быстрый статистический подсчет голосов (quick-count или БСПГ) и кейс-стади (case-study).

Анализ прикладных методов политических исследований является предметом изучения достаточно большого количества представителей науки, среди которых стоит назвать О. А. Габриеляна, В. П. Горбатенко, Ф. М. Кирилюка, В. С. Крайтермана и др. Среди исследователей использования социологических методов в контексте электоральной социологии следует назвать Д. Г. Ротмана (методологические подходы к организации и проведению электоральных социологических исследований), З. Ш. Башаева (вопросы законодательного регулирования опросов общественного мнения, связанных с выборами), Н. М. Степанову, М. М. Кириченко, Е. В. Кочкину (гендерные аспекты электорального поведения) и пр.

Впрочем, сегодня недостает исследований, которые касаются использования прикладных методов в рамках мониторинговой деятельности, методическое поле которой в научных работах ограничивается преимущественно использованием метода наблюдения.

В дальнейшем будет рассмотрено использование прикладных методов политических исследований во время избирательного процесса и в меж-электоральный период в Украине на конкретных примерах и обоснована их важность для развития общественного мониторинга за избирательным процессом в Украине.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Основным методом мониторинговой деятельности, в т.ч. той, которая касается избирательного процесса, является наблюдение. Оно используется на всех этапах мониторинга – во время избирательного процесса (на пре-электоральном, пост-электоральном этапах и электоральном – непосредственно в день выборов – этапе), а также в меж-электоральный период. Кроме наблюдения, с целью успешной реализации всех функций общественного мониторинга (а это, кроме информативной, функции прогнозирования, диагностики, прагматизации, контроля и др.), используется ряд специальных (прикладных) методов.

Среди специальных методов, большинство из которых заимствовано из других наук, и одни достаточно широко и давно используются в политической науке (опрос, экзит-полл, фокус-группы), а другие едва лишь заявляют о себе в отечественных прикладных исследованиях (БСПГ, кейс-стади) были выделены те, которые используются в рамках осуществления общественного мониторинга и дают возможность полнее представить концепцию общественного мониторинга в Украине в ее реальном и идеальном измерениях.

В первую очередь, среди прикладных методов стоит назвать опрос (социологический и экспертный, а также фокус-группу, представляющую собой групповое интервью, которое проводится модератором в форме групповой дискуссии по предварительно разработанному сценарию с небольшой группой «типичных» представителей изучаемой части населения, схожих за основными социальными характеристиками).

Метод опроса (и его разновидности) заимствован политологией из социологии. Он позволяет обеспечить в рамках проведения общественного мониторинга получение информации по вопросу, интересующему субъектов проведения мониторинга.

На протяжении 2010–2012 г. автор принимал участие в подготовке и проведении (или проводил самостоятельно) многочисленных социологических опросов в рамках политических исследований, которые касались:

- вопросов изучения электоральных симпатий, настроений, определения победителей выборов на региональном уровне;
- исследования уровня политической грамотности, гражданской идентичности и правовой культуры родовых субъектов образовательного процесса в Запорожском регионе;
- экспертной оценки выборов как механизма влияния граждан на власть, обеспечения их демократичности, предотвращения и оценки нарушений избирательного процесса, актуальных вопросов, которые интересуют экспертную среду Украины вне избирательного процесса и во время его проведения.

Социологические исследования как инструмент общественного мониторинга за выборами не только позволили подтвердить электоральный потенциал кандидатов и валидность данных Центральной избирательной комиссии Украины (ЦИК), но и проанализировать разницу между такими результатами, причинами, которые их повлекли, роль резерва рейтинга кандидатов и пр.

Особенное место среди методов, используемых в процессе общественного мониторинга, занимает метод фокус-групп. Метод фокус-групп, или метод группового глубинного интервью, относится к так называемым «качественным» методам социологического исследования [2]. В отличие от развитых стран, он мало распространен в Украине и достаточно редко используется в рамках исследований, касающихся политики вообще и избирательного процесса в частности.

Примером применения метода фокус-групп в контексте общественного мониторинга за избирательным процессом может стать исследование, которое проводилось общественной организацией ОПОРА в 2011 г. в меж-электоральный период в составе Общественного консорциума избирательных инициатив и касалось наиболее проблемных вопросов выборов 2012 г.

Фокус-группы стали частью организованного Консорциумом открытого общественного обсуждения избирательной реформы в Украине, которое состояло из экспертного опроса, публичных дискуссий, фокус-групп, происходило на протяжении месяца и в котором приняли участие 1359 экспертов.

Было выяснено, что наиболее проблемные точки избирательных гонок 2012 г. – это процесс нарезки округов, составление списков избирателей, организация голосования и установление его результатов. Также была отмечена возможность давления на СМИ и сложности обжалования нарушений законодательства в судах. Но самым главным риском была названа смешанная система, которая способствует влиянию административного ресурса на результаты выборов.

Как свидетельствуют результаты общественного мониторинга за выборами в Верховную Раду Украины, выводы данного исследования полностью подтвердились в части угроз для демократичности избирательного процесса и его соответствия законодательству.

Следовательно, метод фокус-групп подтвердил свою эффективность для общественного мониторинга за избирательным процессом. Обобщая, можно сказать, что данный метод, представляя мнение экспертов по отдельному вопросу (или вопросам), касающихся избирательного процесса, применяется как источник качественной надежной компетентной информации, которая служит для предупреждения нарушений во время выборов, формирования стратегий общественного мониторинга, с учетом выявленных слабых мест и угроз, совершенствования действующего законодательства и др.

Следующий метод – exit-poll – опрос избирателей на избирательных участках после процедуры голосования – в мировой практике используется с середины 60-х годов прошлого столетия, и проведение его зависит от того, насколько часто происходят в той или другой стране выборы или референдумы и насколько острой бывает политическая ситуация вокруг этих событий.

Осуществление подобного рода проектов выступает, в известной мере, показателем развития уровня политической культуры и демократизации общества, особенно если говорить о странах пост-социалистического лагеря [3].

Основные функции экзит-полла заключаются в предоставлении прогнозных оценок выборов, которые только что состоялись, а также накоплении статистической информации об электорате. Вопрос же о контрольной функции экзит-полла и возможности его использования для проверки честности выборов на сегодняшний день остается открытым. Так, например, В. Паниотто охарактеризовал ситуацию, когда экзит-полл используется для контроля выборов, как «ненормальную», но допустил такую возможность при условии недостаточного количества других механизмов контроля [7].

Вместе с тем, восприятие экзит-полла можно рассматривать как проекцию отношения населения к политической системе. Здесь одним из ключевых вопросов является вопрос доверия населения результатам

выборов, уровень этого доверия определяет легитимность действующей власти. В ситуации высокого доверия к институту выборов вопрос использования экзит-полла для контроля результатов выборов просто не возникает [1].

Как пример использования данной методики приведем десятый и одиннадцатый Национальные экзит-поллы, которые Фонд «Демократические инициативы» провел в 1-м и 2-м турах президентских выборов 17 января и 7 февраля 2010 г. Они были реализованы Консорциумом «Национальный экзит-полл 2010», в который входили Фонд «Демократические инициативы», Киевский международный институт социологии и Украинский центр экономических и политических исследований имени Александра Разумкова.

Экзит-полл точно предсказал первых двух лидеров, которые вышли во второй тур выборов. Разница между данными экзит-полла и результатами выборов относительно процента проголосовавших составила 3,5% (для В. Януковича) и 2,2% для Ю. Тимошенко, а по всем другим кандидатам – менее 1%.

Окончательные данные экзит-полла во втором туре выборов также практически совпали с официальными результатами выборов, объявленными ЦИК – разница по данным относительно процента голосов, отданных за В. Януковича, составила 0,55%, за Ю. Тимошенко – 0,23% [6].

В целом проведение экзит-поллов во время выборов в нашей стране (ввиду нестабильности демократического развития, слабого уровня доверия населения к власти, манипулирования мнением избирателей, нарушения избирательного законодательства и др.) выполняет, прежде всего, контрольную функцию. Результаты экзит-полла также служат формированию общественного мнения относительно доверия или недоверия к официальным результатам, объявленным ЦИК. Впрочем, сама процедура экзит-полла не является совершенной, ведь охватывает достаточно небольшое количество участков, по сравнению с их общим количеством. Легкость манипулирования его результатами (о чем свидетельствует история экзит-поллов в Украине) нивелирует его функцию внешнего контроля – за демократичностью, прозрачностью и законностью выборов. И ставит на повестку дня функцию контроля за субъектами проведения экзит-поллов.

Что касается методики быстрого статистического подсчета голосов, то она сосредоточена на обеспечении прозрачности и соответствия выборов законодательству, соблюдения гражданских прав и свобод, гарантированных не только национальными правовыми актами, но и международными конвенциями и декларациями, определяя status quo каждого полноправного гражданина в стране. Методика БСПГ предусматривает стационарное наблюдение за процессом голосования и подсчетом голосов на избирательных участках, выбранных путем случайной статистической выборки. Она позволяет с минимальной статистической погрешностью оценить качество избирательного процесса и максимально точно спрогнозировать результаты выборов. В отличие от экзит-полла, прогнозирование результатов выборов осуществляется не путем опроса избирателей, а на основе фактических официальных результатов, полученных во время подсчета голосов на участках.

Приведем пример применения этого метода на президентских выборах 2010 г. (когда он, собственно, был применен в Украине впервые общественной организацией ОПОРА).

БСПГ проводился во время первого и второго туров президентских выборов на основе реальных результатов голосования на участках, выбранных методом случайной статистической выборки по всей территории Украины, что обеспечило репрезентативность данных.

ГМ ОПОРА привлекла 1003 наблюдателя, которые сообщали о нарушении на участках, явку и результаты голосования в центральный кол-центр в Киеве, где информация вносилась в соответствующую базу данных [5].

Результаты БСПГ фактически подтвердили результаты, официально объявленные ЦИК: разница между данными о проценте избирателей, которые отдали свои голоса за В. Януковича, составила 0,65%, за Ю. Тимошенко – 0,43%.

Как показала практика проведения БСПГ, он является не только методом быстрого получения результатов голосования для последующего их сравнения с официальными результатами выборов, он еще помогает гражданам следить за качеством избирательного процесса, независимо от сообщений официальных источников. Также это позволяет оценить качество работы органов, ответственных за организацию выборов во время процесса голосования, подсчет и обработку информации.

Следующий метод прикладных исследований – метод кейс-стади.

Он возник в начале XX ст. в Школе бизнеса Гарвардского университета (США). Его особенностью стало изучение прецедентов, то есть ситуаций из юридической или деловой практики, которые имели место в прошлом. В последующие годы данный метод распространился в практике разных ведомств. Однако исследовательская стратегия кейс-стади не стала традиционной для отечественной политологической науки [8, с. 119].

Кейс-стади является исследовательской стратегией, настолько же распространенной в политической науке, насколько и неопределенной.

В общем понимании, кейс-стади – это глубинное исследование единичной ситуации с целью понимания более широкого класса (похожих) случаев.

Кейс-стади, изучая единичную, а иногда даже уникальную ситуацию, явно или имплицитно нацелен на выведение каких-то обобщений. Эта стратегия является промежуточным звеном от получения сугубо контекстуальных знаний с помощью качественных методов к выведению общих закономерностей. При

использовании данного подхода единичная ситуация или событие интересуют не столько сами по себе, сколько как пример более широкого «класса событий».

Таким образом, кейс-стади – это, строго говоря, не метод исследования объектов, которые интересуют науку, но особый способ отбора ситуаций для анализа. Ситуация, или кейс, означает какой-то ограниченный в пространстве феномен, который рассматривается в определенный период времени или на протяжении некоторого периода времени [4].

Кейс-стади может включать изучение как одного, так и нескольких кейсов [9, с. 20]. Кроме того, кейс может быть представлен как одной, так и несколькими единицами анализа.

В процессе осуществления общественного мониторинга за выборами народных депутатов Украины в 2012 г. благодаря использованию метода кейс-стади были проанализированы факты злоупотребления административным ресурсом в ходе избирательных кампаний в Украине (по областям) во время избирательных кампаний 1998–2010 гг. по видам административного ресурса (законодательный, институциональный, медийный, силовой, бюджетный, регуляторный).

Результаты этой работы дали возможность определить потенциальные угрозы на выборах 2012 г., которые касались одной из самых распространенных (как показал опыт проведения предыдущих избирательных кампаний) для нашей страны форм нарушения избирательного законодательства – а именно, злоупотребление административным ресурсом.

Таким образом, применение метода кейс-стади повлияло характер заданий для наблюдателей, содержание информации, которую получали в процессе мониторинговой деятельности, позволило ограничить внимание к потенциально неактивным для нашей страны видам нарушений, усилить внимание к потенциальным угрозам.

В глобальном плане метод кейс-стади позволяет разработать предложения относительно совершенствования избирательного законодательства с учетом качественной и количественной характеристики кейсов («случаев» избирательных процессов).

ВЫВОДЫ

В целом использование прикладных методов в процессе общественного мониторинга за избирательным процессом является предпосылкой его успешного внедрения и распространения в нашей стране.

Массовые и экспертные опросы направлены на диагностику общественного и экспертного мнения по тому или иному вопросу, определение особенностей поля проведения мониторинга на данном этапе и построение прогнозов относительно последующих изменений в этом поле, результатам выборов (в дальнейшем – сравнение прогнозируемых результатов с официальными) и др.

Фокус-группы, направленные на привлечение представителей отдельных, определенных тематикой исследований, групп или экспертов к обсуждению вопросов, связанных с мониторинговой деятельностью, являются значимыми в деятельности общественных организаций в плане выработки рекомендаций органам власти и местного самоуправления, подготовки общих документов, резолюций, разработки стратегий мониторинговой деятельности.

Экзит-полл и БСПГ используются непосредственно в день выборов для проведения параллельного подсчета голосов и сравнения с официальными результатами. Особенностью данных методов является высокая степень доверия к их результатам со стороны общественности, признание значимости этих методов в контексте подтверждения или отрицания официально объявленных результатов выборов со стороны экспертов.

Кейс-стади – метод особо важный, учитывая возможность определения «слабых мест» и угроз нарушения избирательного законодательства на основе анализа предыдущего опыта избирательных процессов. С помощью метода кейсов можно наглядно продемонстрировать интенсивность использования административного ресурса, его особенностей типов, форм, методов и технологий.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Баскакова Ю. М. Экзит-полл и его задачи / Ю. М. Баскакова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://wciom.ru/fileadmin/Monitoring/104/2011_104_4_Baskakova.pdf.
2. Белановский С. А. Метод фокус-групп / С. А. Белановский. – М. : Издательство Магистр, 1996. – 272 с.
3. Винославская С. Exit-poll : методика исследования в оперативном режиме / С. Винославская, Н.Чурилов [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/830/304/1208/10_Vinoslavskajax26Churilov.pdf.
4. Власова М. Г. Кейс-стаді в дослідженнях міжнародних відносин : методологія і дослідницька практика / М. Г. Власова [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://teoria-practica.ru/-11-2012/politics/vlasova.pdf>
5. Звіт за результатами кампанії всеукраїнського довготермінового спостереження за виборами Президента України 2010 року. 7 лютого 2010 року. [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://сраес.org.ua/files/report_e-day2round_charts_OPORA.pdf.

6. Національний екзит-пол'2010 : вибори Президента України. Результати опитування виборців / Укладач – Ірина Філіпчук. – К. : Фонд «Демократичні ініціативи» ім. І. Кучеріва, 2010. – 60 с.
7. Паниотто В. Экзит-пол в Украине 2004 года : провал или успех? / В. Паниотто [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<http://club.fom.ru/article.php?id=12>.
8. Політична наука : Методи досліджень : підручник / [О. А. Габрієлян та ін.]; [за ред. О. А. Габрієляна]. – К. : ВЦ «Академія», 2012. – 320 с.
9. Gerring J. Case Study Research : Principles and Practices. – New York : Cambridge University Press, 2007. – 265 p.

ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕТРОСПЕКТИВА РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

Сапожников Станислав Владимирович

РВУЗ «Крымский гуманитарный университет» (г. Ялта), кандидат педагогических наук, доцент, доцент кафедры педагогики и управления образовательными учреждениями (Украина)
e-mail: sapozhnikov70@meta.ua

РЕЗЮМЕ

В статье определены основные исторические этапы развития высшего педагогического образования, которые являются характерными для всех одиннадцати стран-членов Организации Черноморского Экономического Сотрудничества (России, Украины, Молдавии, Грузии, Армении, Азербайджане, Болгарии, Турции, Греции, Румынии, Албании). На основании анализа научных исследований осуществляется сравнительный анализ этапов развития высшего педагогического образования в Украине.

Ключевые слова: Черноморский регион, педагогическое образование, этапы развития, реформы.

РЕЗЮМЕ

У статті визначені основні історичні етапи розвитку вищої педагогічної освіти, які є характерними для усіх одинадцяти країн-членів Організації Чорноморського Економічного Співтовариства (Росії, України, Молдови, Грузії, Вірменії, Азербайджану, Болгарії, Туреччини, Греції, Румунії, Албанії). На підставі аналізу наукових досліджень здійснюється порівняльний аналіз етапів розвитку вищої педагогічної освіти в Україні.

Ключові слова: Чорноморський регіон, педагогічна освіта, етапи розвитку, реформи.

ABSTRACT

The article identifies the main historical development stages of higher pedagogical education, which are typical for all eleven countries-members of the Black Sea Economic Cooperation (Russia, Ukraine, Moldova, Georgia, Armenia, Azerbaijan, Bulgaria, Turkey, Greece, Romania, Albania). Based on the research analysis carried out a comparative analysis of the stages of higher pedagogical education in Ukraine.

Key words: The Black Sea region, pedagogical education, the stages of development, reforms.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Перед современной украинской высшей школой стоит задача перехода к формированию специалистов-профессионалов, которые должны получать глубокие фундаментальные знания и основательную практическую подготовку. Перечисленные показатели преимущественно составляют социальный заказ системе высшего педагогического образования, которая имеет четко очерченную законодательную базу: Законы Украины: «Об образовании» (1991), «О высшем образовании» (2002), Указ Президента Украины « О мероприятиях по усовершенствованию системы высшего образования Украины» (2004), Национальную доктрину развития образования (2002), Национальную стратегию развития образования в Украине на период до 2021 г. (2013), Национальная рамка квалификаций (2013), Конвенцию о признании квалификаций о высшем образовании в европейском регионе» (1999), «Концептуальные основы развития педагогического образования в Украине и его интеграции в европейское образовательное пространство» (2004), в которой предусмотрены мероприятия, направленные на профессиональную подготовку учителя как носителя педагогической культуры и мышления, системного видения педагогической действительности.

В наше время, когда в педагогике проблема современной профессиональной подготовки учителя стоит не менее остро, нежели проблема формирования личности ребенка, анализ мирового опыта подготовки педагогических кадров, тенденций и перспектив его профессионального развития представляет интерес как проблема теоретико-методологическая и практическая. Следует обратить внимание на то, что образовательные процессы, в которых осуществляется подготовка педагогических кадров в странах Черноморского экономического сотрудничества, а именно Азербайджана, Албании, Армении, Болгарии, Греции, Грузии, Молдавии, России, Румынии, Украины и Турции еще не были предметом комплексного исследования украинских ученых. Организация Черноморского экономического сотрудничества была создана в 1992 г. с целью координации экономического и политического развития стран Черноморского бассейна. Мы считаем, что в данном контексте целесообразно вести речь и о сотрудничестве ученых вышеуказанных государств в изучении процесса подготовки педагогов с целью определения закономерностей и тенденций этого процесса. Определение закономерностей и тенденций этого процесса может стать одним из важных источников для определения тенденций развития педагогического образования в Украине.

В условиях поступательной интеграции Украины в европейское сообщество усиливаются взаимосвязи и взаимодействие между национальными системами разных стран. В 90-х годах XX ст. в международном педагогическом лексиконе появляется новое понятие и новый термин «Европейское измерение в образовании», что связано с развитием единого европейского образовательного пространства.

Сегодня каждая страна внедряет собственную стратегию обновления системы педагогического образования и тут нельзя не учитывать влияние стран Черноморского бассейна на образовательные процессы, которые происходят в Украине.

Теория и практика зарубежного образовательного процесса стала предметом научного поиска ведущих украинских ученых (И. Зязюна, А. Глузмана, Л. Пуховской, Т. Кошмановой, В. Червонецкого и др.) Однако ряд проблем подготовки педагогических кадров в странах Черноморского региона во второй половине XX – начале XXI ст. длительное время оставались вне поля зрения ведущих ученых, что и обусловило наш научный интерес. Таким образом, использование отечественными учеными зарубежного опыта высшего педагогического образования содействует более глубокому осмыслению проблем украинского педагогического образования, прогнозированию и оптимизации деятельности отечественной системы подготовки педагогических кадров.

Целью статьи является: 1) определить характерные исторические этапы развития высшего педагогического образования в странах Черноморского региона и соответственно в Украине; 2) провести сравнительный анализ этапов развития системы высшего педагогического образования Украины в исторической ретроспективе.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

На основании анализа научных исследований в области историографии, истории педагогики, сравнительной педагогики и научно-педагогической литературы по истории развития систем высшего образования в странах Черноморского региона в контексте поставленной проблемы необходимым является выделение таких исторических этапов, которые были бы характерными для всех исследуемых стран.

По нашему мнению, в истории развития высшего педагогического образования можно выделить характерными являются три исторических этапа:

– первый этап – *этап создания и формирования национальных систем высшего образования*. Он охватывает период от создания первого высшего учебного заведения университетского типа до первых демократических изменений в стране в начале XX в.;

– второй этап – *этап новейшей истории развития национальных систем высшего педагогического образования стран Черноморского региона*; Хронологические рамки второго этапа охватывают период от первых демократических изменений в исследуемой стране до масштабных геополитических изменений, которые произошли в 90-е годы XX ст.

– третий этап – *этап создания единого европейского образовательного пространства*. Этот этап охватывает период от масштабных геополитических изменений 90-х годов XX ст. до настоящего времени.

Считается, что первый этап развития высшей педагогической школы в Украине берёт своё начало с основания Львовского университета, когда 20 января 1661 г. король Ян Казимир подписал диплом, который давал Львовской иезуитской коллегии «статус академии и титул университета» с правом преподавания всех современных университетских дисциплин и присуждения учёных степеней [2, с. 110–111]. Содержание педагогического образования, его структура, формы, методы и средства обучения студентов, управление учебным процессом формировались в соответствующих исторических условиях

Содержание педагогического образования, ее структура, формы, методы и средства обучения студентов и методы управления учебным процессом формировались в конкретных исторических условиях, в строгом соответствии с задачами, поставленными перед университетами на определённых этапах их становления и развития. Со времени основания и до 1773 г. Львовский университет находился в подчинении у иезуитского ордена, после ликвидации которого были определены основные направления реформ трех австрийских университетов – Пражского, Венского и Львовского, объединённых общей проблемой – вопросом подготовки профессиональных кадров: учителей, судей и священников. Небольшая часть студентов, которая проявила педагогические способности после окончания университета, занималась педагогической деятельностью, продолжая своё обучение. Особое значение имело открытие при университете украинского института (1787 г.), главной целью которого стала постоянная подготовка учителей для реальных и классических гимназий, где учились украинские дети [1, с. 293]. Несмотря на то, что программа института была в чем-то ограниченной, прогрессивным фактом стало преподавание на украинском языке. Украинский институт за время своего существования (до 1808 г.) стал лидером гуманитарного педагогического образования.

Во время проведения первой школьной реформы (1803 г.) были созданы трехлетние педагогические институты, которые по уставу были отделениями университетов. Вышеупомянутые институты были созданы при Харьковском и Киевском университетах. В каждом институте обучалось по 24 студента, которые после окончания срока обучения были обязаны проработать в учительском звании не менее шести лет. Лица, которые готовили себя к педагогической деятельности, поступали в педагогический институт, с целью научиться преподавать все предметы в гимназиях. Студенты на протяжении трех лет обучения овладевали определенным циклом предметов, после чего переходили в «главное отделение наук согласно их будущего положения». Профессора университета были обязаны посвящать один час в неделю для «особого наставления учительских кадров» [1, с. 293]. Ректор педагогического института управлял их обучением.

Преподаватели развивали у будущих учителей красноречие, умение правильно и четко высказывать свои мысли, требовали от студентов устно и письменно излагать материал, который имел важное значение для будущей педагогической деятельности. Несмотря на то, что педагогические институты осуществляли подготовку учителей на высоком уровне с четко сформированными профессиональными интересами, они просуществовали лишь до конца 50-х годов XIX ст. Для лиц с высшим образованием и тех, кто изъявлял желание посвятить себя педагогической деятельности, были созданы двухлетние педагогические курсы. Подготовка учителей к тому времени в Украине осуществляли шесть учительских институтов: Киевский, Винницкий, Черниговский, Глуховский, Николаевский, Полтавский. Учительские институты не давали высшего образования и права поступления в университет, поэтому контингент студентов был достаточно ограничен. В начале XX ст. была восстановлена деятельность Киевских высших женских курсов (1906 г.), были также открыты Харьковские (1907 г.), Одесские (1906 г.) и Екатеринославские (1916 г.) высшие женские курсы. Кроме того, в 1907 г. было основано еще одно заведение высшего педагогического образования – Киевский Фребелевский педагогический институт. Тенденцией того времени стало *открытие частных высших женских учебных заведений*. В начале XX ст. образовалась довольно разветвленная сеть высших женских курсов.

Второй этап, который, по нашему мнению, начинается в 1917 г., характеризуется созданием советской системы высшего педагогического образования Украины. Первые годы характеризуются основанием Педагогической академии в Киеве, Украинского государственного университета в Каменце на Подолье, Украинского отделения Киевского высшего педагогического института Фребелевского общества, общества «Просвещение», которое открыло историко-филологический факультет на Полтавщине [3, с. 56].

Политические процессы, которые происходили в Украине в начале XX ст., содействовали изменениям в сфере образования. Важным событием в области высшего педагогического образования указанного периода стало принятие декларации Генерального секретариата во главе с І. М. Стешенко, которой была определена основная программа развития национальной школы и подготовки педагогических кадров. На этом этапе было проведено два Всеукраинских учительских съезда, Всеукраинский профессиональный съезд, которые наметили пути развития национального образования и организации украинского учительства. Достаточно быстрым для высшего педагогического образования этого периода стало открытие научным обществом и Киевским кооперативным комитетом Киевского Украинского народного университета. Подготовка учителей в Украине осуществляли учительские институты на трёх факультетах: словесно-историческом, физико-математическом и естественно-географическом. Богословие преподавалось на I-II курсах – два часа на неделю. В соответствии с приказом Министерства образования УНР языком преподавания в образовательных заведениях должен был стать украинский язык [1, с. 294].

Переход к советской власти в Украине обусловил создание высшей педагогической школы, основной задачей которой стала постоянная подготовка учительских кадров нового общества. Наркомат образования Украины разработал специальную инструкцию о реорганизации учебного процесса в учительских семинариях и институтах, основными положениями которой стали: изучение истории революционного движения, истории построения социализма, овладение основами украиноведения, изобразительного искусства, ручной работы, овладение определенным опытом в использовании методов исследования способностей учеников и самоуправления в школе, развитие у будущих учителей чувства любви к продуктивной работе, ознакомление их с теорией и практикой организации самоуправления в школе. На этом этапе была введена новая форма высшего учебного заведения – Институт народного образования (ИНО), что представлял собой высшее педагогическое заведение, которое осуществляло подготовку работников образования для всех областей просветительно-воспитательной работы. В это время Киевский, Харьковский, Одесский, Каменец-Подольский университеты, Нежинский историко-филологический институт, Екатеринославский, Глуховский, Винницкий, Николаевский, Черниговский, Житомирский, Херсонский педагогические институты, а также высшие женские курсы (Киев, Одесса, Харьков) были реорганизованы в институты народного образования, а учительские семинарии – в высшие педагогические курсы [1, с. 295].

На этом этапе развития высшего педагогического образования в Украине происходило формирование и интенсивная подготовка национальных педагогических кадров. В результате работы Первого Всеукраинского совещания по вопросам образования правительством было принято постановление «О введении в действие Кодекса законов о народном образовании» и определена система народного образования в Украине. На данном этапе была создана система заочного образования. Первым было открыто заочное отделение при Днепропетровском ИНО, а через год был создан Всеукраинский заочный институт (ВЗИНО) с ежегодным планом приема 1400 студентов, при котором действовал экстернат [4, с. 59].

Высокая идеологизация науки того периода послужила причиной постепенного установления в высшей педагогической школе однообразных форм и универсальных методов обучения и воспитания, внедрение которых происходило без учета нужд и интересов учеников, студентов. Перед обществом ставились задачи: до конца первой пятилетки обеспечить полную письменность населения, введение обязательного начального четырехлетнего образования для детей, перевод общеобразовательной школы на преподавание на родном языке, увеличение количества школ и соответственно – учителей.

Согласно правительственным постановлениям «О реорганизации высших учебных заведений: техникумов и рабфаков», «О реорганизации сети и системы педагогического образования в Украине» были созданы такие типы учебных заведений: высшие педагогические школы (педагогические институты), средние педагогические школы (педагогические техникумы), краткосрочные педагогические курсы. В Украине начали

действовать институты различных типов, которые осуществляли подготовку педагогических кадров (институты соцвоспитания, профобразования, пединституты). Кроме того, были реорганизованы рабфаки в Житомирском, Полтавском, Черниговском, Каменец-Подольском, Херсонском институтах народного образования по принципу специализации и целевого назначения с закреплением их за соответствующими отраслевыми высшими учебными заведениями. С внедрением единой системы высшего педагогического образования 11 педтехникумов были реорганизованы в институты. Согласно правительственному постановлению «Об экстернате за курс вузов» в экстернаты принимали граждан, которые работали по специальности не меньше пяти лет, что в свою очередь содействовало увеличению количества педагогов с высшим образованием и повышению их квалификации. Часть институтов социального воспитания и профессионального образования реорганизовалась в педагогические институты с четырехлетним сроком обучения (Киев, Харьков, Одесса, Нежин). При институтах на базе хорошо оснащенных педагогических техникумов были созданы учительские институты, которые осуществляли подготовку педагогических кадров для V-VII классов. Учительские институты имели пять отделений (историческое, языка и литературы, физико-математическое, географическое и природоведения). На обучение принимались лица со средним образованием. После трехлетней работы в школе выпускники учительских институтов имели право без экзаменов поступать на III курс соответствующих педагогических институтов [4, с. 60].

Было создано и функционировало два типа учебных заведений: педагогические и учительские институты. Для улучшения организации повышения квалификации педагогов заочный институт был реорганизован во Всеукраинский институт повышения квалификации педагогов (ВИПКП). Институт включал такие секторы: доквалификационной подготовки (для учителей, которые не имели педагогического образования); повышения квалификации учителей массовых школ социалистического воспитания и внешкольных работников; переподготовки и подготовки новых кадров. Расширение структуры заочного образования обусловило увеличение количества учителей-заглазников [1, с. 94].

После Великой Отечественной войны начался период восстановления и развития высшего педагогического образования Украины, в частности, увеличился контингент студентов, разнообразился перечень специальностей. Для повышения качества подготовки учителей, улучшения учебно-материальной базы высших учебных заведений, рационального использования квалифицированных кадров преподавателей правительством был принят план развития высшей школы на 1946-1950 гг. В те годы была прекращена подготовка учителей в Киевском и Харьковском учительских институтах, отделениях (Ворошиловградском, Кировоградском, Львовском, Сталинском). Белоцерковский и Житомирский учительские институты были реорганизованы в педагогические институты иностранных языков с четырехлетним сроком обучения, а Кременецкий, Станиславский, Ровенский, Бердичевский, Измаильский, Черниговский, Глуховский, Славянский и Уманский – в педагогические институты. Был создан педагогический институт физического воспитания в Одессе, вечерние отделения при Киевском, Львовском, Харьковском и Одесском педагогических институтах (с факультетами: естественным, иностранных языков, дефектологии), факультет физического воспитания – в Ворошиловградском и Харьковском педагогических институтах и факультет иностранных языков – в Виннице.

В то время педагогическими высшими учебными заведениями Украины было введено двадцать двупрофильных специальностей. Основным недостатком организации новых факультетов состоял в том, что их создание осуществлялось в каждом высшем учебном заведении, без учета потребностей регионов в соответствующих кадрах. Расширение дневной формы обучения, повышение требований к качеству подготовки молодых специалистов обусловило необходимость не только создавать новые факультеты и кафедры, внедрять новые специальности, а и развивать сеть педагогического образования. В середине 60-х – в начале 70-х лет XX в. на базе Донецкого пединститута создан университет, который осуществлял подготовку кадров по 25 специальностям; Крымский пединститут реорганизован в Симферопольский государственный университет, где студенты получали образование по 11 специальностям; в Запорожье педагогическое учебное заведение было преобразовано в государственный университет. Процесс усовершенствования сети педагогических институтов и расширение специальностей, естественно, сопровождался ликвидацией отдельных из них [1, с. 61].

После утверждения основных направлений реформы общеобразовательной и профессиональной школы усилилась тенденция к увеличению приема в педагогические высшие учебные заведения. 1984/85 учебный год стал годом внедрения в педагогических институтах Украины новых двупрофильных специальностей: «Русский язык и литература, иностранный язык», «География и биология», «Педагогика и методика начального обучения и музыки», «Физика с основами информатики и вычислительной техники». С целью улучшения подготовки преподавателей и повышения их квалификации, как и руководящего состава педагогических институтов, была разработана целевая программа «Кадры», комплексная программа «Наука», в соответствии с которой для повышения уровня квалификации научно-педагогических кадров предполагался шестимесячный творческий отпуск. Однако уровень подготовки профессорско-преподавательского состава не полностью отвечал тогдашним требованиям, а, следовательно, высшее образование нуждалось в реформировании [1, с. 61].

Сегодня Украина находится на *этапе создания единого европейского образовательного пространства*, который характеризуется определением ключевых краткосрочных стратегий развития страны и согласованием национальной нормативно-правой базы со стандартами и рекомендациями Европейского

пространства высшего образования. *Третий этап* развития высшего педагогического образования Украины характеризуется *тенденцией к созданию классических университетов на базе государственных педагогических университетов*. На протяжении последних лет общество преодолело государственную монополию в области высшего образования. Открыты и функционируют высшие учебные заведения различной формы собственности: коммерческие, частные, международные, которые предоставляют возможность получить высшее образование большому количеству выпускников средних и высших учебных заведений I-II уровней аккредитации. Одновременное обучение студентов на контрактной основе и за счет бюджетных средств, с одной стороны, открывает возможность подготовки специалистов на коммерческой основе по договорам, а с другой – существенно уменьшает количество мест для поступления в высшее учебное заведение за средства государственного бюджета.

В соответствии с концептуальными принципами развития педагогического образования в Украине, которые были утверждены приказом Министерства образования и науки Украины № 998 от 31.12.2004 г., система педагогического образования является составляющей частью системы высшего образования, и включает высшие учебные заведения всех форм собственности, заведения последиplomного педагогического образования и органы управления высшим образованием. Сеть высших учебных заведений, которые осуществляют подготовку педагогических кадров, составляют педагогические колледжи, академии, университеты, классические университеты и другие высшие учебные заведения при условии выполнения ими требований отраслевых стандартов высшего педагогического образования. С этой целью педагогические училища (техникумы) реорганизуются в педагогические колледжи, которые будут функционировать по двум моделям: педагогические колледжи как структурные подразделения педагогических или классических университетов; педагогические колледжи как самостоятельные высшие учебные заведения.

Сегодня в Украине подготовка педагогических работников осуществляется по отраслям знаний: «Образование» (по направлениям «Дошкольное образование», «Начальное образование», «Технологическое образование», «Коррекционное образование», «Социальная педагогика», «Физическое воспитание», «Здоровье человека»); «Гуманитарные науки и искусство» (по направлениям: «Музыкальное искусство», «История», «Филология»); «Естественные науки» (по направлениям: «Химия», «Биология», «География», «Математика», «Физика») в 24 классических, 25 педагогических, гуманитарных и гуманитарно-педагогических университетах, 2 академиях и 4 институтах, а также 47 педагогических колледжах и училищах и 9 индустриально-педагогических техникумах [3, с. 5]. Заметим, что среди вышеупомянутых высших учебных заведений – 12 являются частными, причем Социально-педагогический институт «Педагогическая академия» в г. Кировограде стал первым в Украине частным высшим педагогическим учебным заведением.

Вместе с тем, в последние годы в Украине наблюдается *стойкая тенденция* к сокращению и оптимизации сети высших учебных заведений всех уровней аккредитации (2003/04 учебный год – 1009; 2004/05 – 966; 2005/06 – 951; 2006/07– 920, 2007/08 – 904, 2008/09 – 861).

ВЫВОДЫ

Сегодня исследование опыта развития высших педагогических учебных заведений стран Черноморского региона, их деятельность в различных исторических условиях (национального гнета, революционных преобразований, административно-командной системы управления, государственной независимости) имеет особое значение для выявления *особенностей* и *тенденций* развития современных систем высшего педагогического образования, что позволит определить пути гармонической модернизации системы высшего педагогического образования в Украине.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вітвицька С. С. Основи педагогіки вищої школи [Текст] : Підручник за модульно-рейтинговою системою навчання для студентів магістратури / С. С. Вітвицька. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 384 с.
2. Глузман А. В. Университетское педагогическое образование : опыт системного исследования / А. В. Глузман. – Монография. – К. : Видавничий центр «Просвіта», 1997. – 312 с.
3. Енциклопедія педагогічної освіти України. – К. : «Українська конфедерація журналістів. Інститут бібліографічних досліджень», 2010. – 375 с.
4. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні [Текст] : історія, досвід, уроки / В. К. Майборода. – К. : Либідь, 1991. – 196 с.

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ТИПОЛОГІЗАЦІЯ І ПІДПРИЄМСТВ ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНІ

Новикова Іннола Вікторівна, Жебка Валентин Володимирович

Державний університет телекомунікацій, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри економіки
(Україна)

Державний університет телекомунікацій, кандидат економічних наук, професор, Директор інституту
гуманітарних технологій (Україна)
e-mail: innolanovykova@gmail.com

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена методичним засадам класифікації та типологізації діяльності підприємств телекомунікацій. Проведено дослідження основних існуючих методів класифікації підприємств галузі, запропоновано новий підхід до типологізації підприємств телекомунікацій України.

Ключові слова: класифікація підприємств, стабільний розвиток, управління, телекомунікації.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена методическим основам классификации и типологизации деятельности предприятий телекоммуникаций. Проведено исследование основных существующих методов классификации предприятий отрасли, предложен новый подход к типологизации предприятий телекоммуникаций Украины.

Ключевые слова: классификация предприятий, стабильное развитие, управление, телекоммуникации.

ABSTRACT

The article is devoted to the methodological principles of classification and typologhyzatsiyi business enterprise telecommunications. A study of the major existing methods of classification of the industry, a new approach to telecommunications companies typologhyzatsiyi Ukraine.

Keywords: classification of enterprises, sustainable development, management, and telecommunications.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Для типологізації підприємств телекомунікацій існують кілька основних підходів. По-перше, підприємства телекомунікацій так само, як і підприємства інших галузей, можуть бути засновані на різних формах власності. Залежно від характеру статутної діяльності підприємства телекомунікацій можна розділити: експлуатаційні підприємства зв'язку, що надають послуги безпосередньо фізичним та юридичним особам та здійснюють експлуатаційне обслуговування технічних засобів зв'язку;

Залежно від ступеня спеціалізації та спектру послуг, що надаються, експлуатаційні підприємства телекомунікації можуть підрозділятися на спеціалізовані та об'єднані. До спеціалізованих відносяться підприємства, що мають надавати споживачам послуги однієї підгалузі або одного виду зв'язку. До об'єднаних відносяться підприємства, що мають надавати споживачам послуги кількох підгалузей або декількох видів зв'язку. За місцем і роллю в процесі виробництва і реалізації послуг телекомунікацій, зазвичай розрізняють:

- підприємства, які безпосередньо обслуговують споживача, що працюють з клієнтами;
- підприємства, не пов'язані безпосередньо з клієнтами, метою яких є забезпечити виробничий процес з передачі інформації, що мають в своєму складі технічні вузли магістральних зв'язків, які обслуговують багатоканальні системи передач і магістральні кабельні лінії зв'язку.

Залежно від території, що обслуговується розрізняють міжнародні оператори, національні і місцеві оператори. Але даний підхід, на наш погляд, не є оптимальним.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Незважаючи на існуючі класифікації і можливість типологізації підприємств, ми вважаємо, що доцільно запропонувати методику класифікації підприємств галузі телекомунікацій за ступенем економічної стабільності підприємств. Це обґрунтовано кількома причинами, по-перше конергація послуг на ринку телекомунікацій і високий ступінь взаємозамінності послуг не завжди дозволяє чітко розділити асортимент послуг, по-друге ринок телекомунікацій дуже активно розвивається і постійно виникають нові послуги, відповідно класифікація послуг може постійно удосконалюватися. Ми вважаємо, що використовувати один підхід не завжди абсолютно ефективно, саме тому пропонуємо таку методику класифікації телекомунікаційних підприємств, яку на наш погляд, доцільно представити у вигляді послідовних етапів.

На наш погляд, оптимальним буде класифікація телекомунікаційних підприємств за групами стабільного розвитку. Класифікація може здійснюватися або на основі експертної оцінки, або на основі регулярної процедури агрегування оцінок окремих параметрів розвитку і функціонування підприємства, отриманих від профільних працівників або залучених експертів [3]. Сьогодні відомі системи класифікації,

побудовані на основі статистичних методів і нейронних мереж [1]. Однак такі методи вимагають хороших статистичних рядів, відсутніх в сучасній українській практиці, що не дозволяє уникнути помилок при класифікації. Ступінь стабільного розвитку телекомунікаційного підприємства є досить складною функцією окремих її складових. При великому числі критеріїв виконати класифікацію підприємств без використання спеціального методу скрутно. Для вирішення такого завдання ми пропонуємо використовувати метод ЛІК (Ланцюгова Інтерактивна Класифікація) [1]. Цей метод дозволяє поетапно будувати класифікацію, перевіряти інформацію на несуперечливість, отримувати загальне правило рішення. Метод ЛІК володіє такими рисами – використовується вербальний опис градацій на шкалах критеріїв; це описання зберігається в процесі виконання завдання без будь-яких перетворень словесних характеристик у числа і бали. Інтерактивна процедура побудови класифікації складається з етапів, на кожному з яких досліджується телекомунікаційне підприємство (об'єкт - вектор) з простору Y , який представляється у вигляді змістовного (лінгвістичного) опису набору оцінок за критеріями. Такий опис звично для експерта і дозволяє використовувати йому його досвід та інтуїцію для класифікації підприємства [2]. Після кожного рішення про віднесення телекомунікаційного підприємства до того чи іншого класу рішень здійснюється розповсюдження по домінуванню. Згідно з умовою несуперечності, класифікація одного підприємства дозволяє отримати інформацію про допустимі класи для безлічі інших об'єктів, з якими він пов'язаний ставленням домінування. Таким чином, на основі одного рішення здійснюється непряма класифікація сукупності підприємств. Значна частина підприємств виявляється класифікованої кілька разів. У загальному випадку повна класифікація може бути побудована при різному числі рішень і при різному числі етапів в інтерактивній процедурі. Ефективність методу багатокритеріальної класифікації можна визначити як число звернень до експерта, необхідних для побудови повної класифікації (відображення F). Такий критерій оцінки методу цілком зрозумілий, враховуючи цінність часу експерта і необхідність мінімізації витрат при побудові класифікації.

У просторі станів телекомунікаційних підприємств Y розглядається метрика $\rho(x, y)$, визначена як

$$\rho(x, y) = \sum_{q=1}^N |x_q - y_q| \quad (1)$$

Індексом вектора $y \in Y$ (записується "y") є число $\rho(\vec{0}, y)$, тобто сума всіх його компонент. Для

векторів $x, y \in Y$ таких, що $(x, y) \in P$ розглядається множин

$\Lambda(x, y) = \{v \in Y | (x, v) \in Q, (v, y) \in Q\}$, тобто множина векторів, слабо домінуючих у і слабо

домінованих вектором x . Якщо позначити

$y' = (1, \dots, 1)$ $y'' = (\omega_1, \dots, \omega_N)$ легко помітити, що $\Lambda(y', y'')$ збігається з усім

простором Y . Вводиться також множина

$$L(x, y) = \left\{ v \in \Lambda(x, y) \mid \|v\| = \frac{\|x\| + \|y\|}{2} \right\}, \quad (2)$$

тобто множина векторів з $\Lambda(y', y'')$, «Рівновіддалених» від x і (тут і далі поділ проводиться без

остатку). Далі знадобляться визначені на просторі Y числові функції $C^U(x)$ і $C^L(x)$, рівні відповідно

максимального і мінімального номерам класу, допустимого для x , тобто класу, при віднесенні x до якого не

порушується умова несуперечності класифікації. Вектор x вважається класифікованим і віднесени до класу C_k

, якщо для цього x виконується умова: $C^U(x) = C^L(x) = k$. (3)

Визначимо процедуру $S(x)$ (поширення по домінуванню). Передбачається, що класифікація вектора x відома:

$$x \in Y_k \text{ (т.е. } C^U(x) = C^L(x) = k). \quad (4)$$

Тоді для всіх $y \in Y$, таких, що $(x, y) \in P$ й $C^U(y) > k$ і функція $C^U(y)$ перевизначається так, щоб $C^U(y) = k$. Аналогічно для всіх $z \in Y$ таких, що й $(z, x) \in P$ і $C^L(z) < k$ функція $C^L(z)$ перевизначається так, щоб $C^L(z) = k$.

Опишемо основний механізм алгоритму ЛІК: $D(a, b)$ - процедура класифікації на множині $\Lambda(a, b)$ використовує ідею динамічної побудови ланцюгів, що з'єднують вектори a і b . Передбачається, що $(a, b) \in P$ класифікація векторів a і b відома: $a \in Y_k, b \in Y_l$. Виконуються наступні дії:

Послідовно для всіх векторів $x \in L(a, b)$ виконуються кроки 2, 3, 4.

Якщо клас приналежності x невідомий ($C^L(x) < C^U(x)$), то об'єкт x класифікується. Нехай $x \in Y_r$. Виконується поширення по домінуванню $S(x)$. Перевіряється умова несуперечності.

Якщо $r < k$ і $(a, x) \in P$, то виконати $D(a, x)$.

Якщо $r > l$ і $(x, b) \in P$, то виконати $D(x, b)$.

При класифікації вектора x на кроці 2 можна помилитися, і тоді з'явиться пара векторів, що порушують умова несуперечності.

Процедура усунення протиріч полягає в наступному. Позначимо множину безпосередньо класифікованих векторів як P . Тоді, поки в P існує пара векторів, що порушують ставлення, такій парі пропонується змінити клас приналежності одного або обох векторів. Після чого функції C^U і C^L перевизначаються до їх початкового стану, і проводиться поширення по домінуванню $S(v)$, виходячи з кожного вектора $v \in E$. Взагалі кажучи, параметри алгоритму залежать від способу вибору вектора x на кроці 1. Пропонується наступний спосіб прийняття рішення: серед всіх ще не класифікованих векторів множини $L(a, b)$ вибирається вектор, безпосередньо домінуючий найбільше число не класифікованих векторів. Тобто вибирається вектор x^* :

$$x^* = \arg \max_{x \in L(a, b)} |\{y \in Y | (x, y) \in P \text{ или } (y, x) \in P, \rho(x, y) = 1, C^L(y) = C^U(y)\}| \quad (5)$$

На самому верхньому рівні алгоритм ЛІК виглядає наступним чином:
1) для $y \in Y$ всіх встановлюється $C^L(x) = 1$ і $C^U(y) = M$;

для класифікації вектора y' і y'' виконується поширення по домінуванню $S(y')$ і $S(y'')$;

якщо класи приналежності y' і y'' розрізняються, то виконується процедура $D(y', y'')$.

Після цього необхідно провести такі етапи:

Етап 1. Визначення числа і опис класів стабільного розвитку телекомунікаційних підприємств.

З цією метою необхідно сформулювати перелік класів стабільного розвитку телекомунікаційних підприємств; вивчити економічну, соціальну, екологічну та ризикову стійкості телекомунікаційного

підприємства; виділити основні категорії підприємств галузі телекомунікацій; всередині категорії зробити поділ на типи в залежності від рівня стабільного розвитку.

Етап 2. Визначення істотних параметрів опису стабільного розвитку телекомунікаційних підприємств, тобто системи критеріїв.

Етап 3. Побудова класифікації в просторі всіх можливих станів телекомунікаційних підприємств за рівнем стабільного розвитку.

Отримані на етапі 1 класи стійкості і відібрані на етапі 2 параметри стабільного розвитку підприємств використовуються для побудови класифікації підприємств галузі. При цьому з опису класу стійкості виключаються несуттєві параметри. Послідовність і логіка руху в процесі класифікації конкретного телекомунікаційного підприємства зображена на рис. 1.

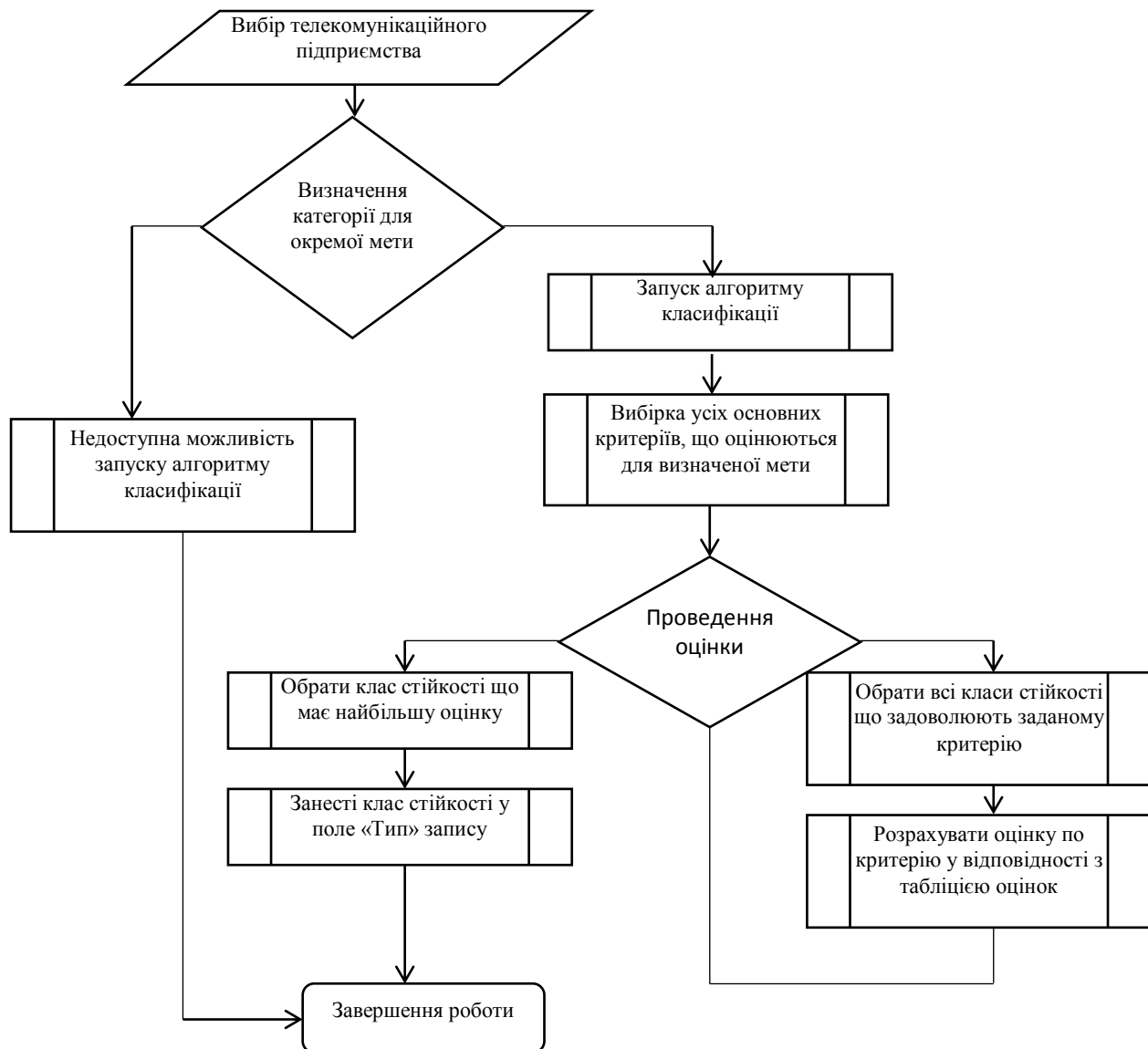

Рис. 1. Алгоритм класифікації конкретного телекомунікаційного підприємства

Етап 4. Пробна класифікація телекомунікаційних підприємств з використанням отриманої системи показників і коректування отриманого на попередніх кроках вирішального правила. Описані етапи, представлені у вигляді блок-схеми (рис. 2.):

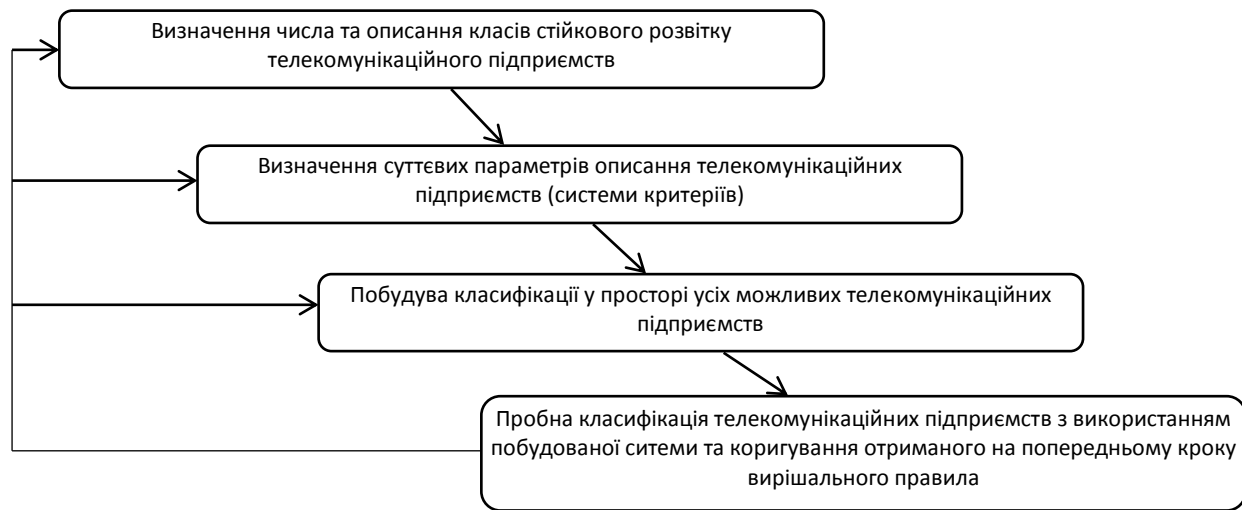

Рис. 2. Блок-схема побудови класифікації телекомунікаційних підприємств

Опис класів рішень та системи критеріїв класифікації наведено табл. 2.

Таблиця 2

Опис запропонованих класів телекомунікаційного підприємства

П/п	Клас рішень	Опис класів телекомунікаційного підприємства
1	Абсолютно стабільний розвиток	Економічний стан підприємства високоефективний. Соціальна політика підприємства забезпечує персонал стабільною заробітною платою, створює оптимальні умови його праці, відпочинку та відтворення. Вирішені всі екологічні питання діяльності підприємства. Виконання підприємством всіх зобов'язань не викликають сумнівів.
2	Високий стабільний розвиток	Економічний стан підприємства характеризується стабільним збільшенням техніко-економічних показників у межах запланованих значень. Рівень соціальної забезпеченості працівників підприємства високий з перспективами подальшого розвитку. Всебічний аналіз діяльності телекомунікаційного підприємства показує високу ймовірність виконання ним усіх договірних зобов'язань
3	Нормальний стабільний розвиток	Економічна стійкість характеризується одномірним позитивним трендом її показників, але досягаються значення нижче планованих величин. Соціальна і матеріальна задоволеність трудового колективу на значному рівні. Аналіз діяльності підприємства показує прийнятну ймовірність виконання ним усіх основних зобов'язань.
4	Середній рівень стабільності	Економічний стан підприємства забезпечується стабільними техніко-економічними показниками. Підприємство може мати деякі труднощі з виконанням договірних зобов'язань
5	Слабке становище	Економічний стан підприємства описується істотними стрибками. Соціальна захищеність персоналу підприємства на середньому рівні. Підприємство може мати труднощі з виконанням договірних зобов'язань
6	Нестабільне положення	Основні елементи економічної стійкості підприємства знаходяться на рівні, нище запланованих. Соціальна захищеність персоналу підприємства не забезпечується. Підприємство постійно наражається на небезпеку зриву або погіршення виконання своїх зобов'язань
7	Критичне положення	Велика частина показників економічної стійкості підприємства знаходяться на низькому рівні, існують проблеми у діяльності підприємства. Рівень соціальної стійкості досяг критичного положення. У підприємства виникли труднощі, але виконання основних зобов'язань ще можливо.
8	Кризове становище	Економічний стан підприємства характеризується збоями у виробничо-господарській діяльності. Підприємство характеризується значним скороченням робочих місць, високою заборгованістю по виплаті заробітної плати. Підприємство не здатне самостійно виконати договірні зобов'язання.

ВИСНОВКИ

Ми вважаємо, що запропонований методичний підхід до типологізації телекомунікаційних підприємств можна використовувати як основу. При вирішенні конкретної задачі, залежно від необхідної точності оцінок і наявності даних, число класів може або збільшуватися (наприклад, вводиться додатковий критерій) або зменшуватися (шляхом розширення значень діапазонів варіювання по кожному з критеріїв). Представлені критеріальні значення рівнів стабільного розвитку у кожного конкретного підприємства можуть дещо відрізнятися, але в цілому система викладених критеріїв може бути використана як основа для класифікації будь-якого телекомунікаційного підприємства. Запропонована методика багатокритеріальної класифікації телекомунікаційних підприємств відрізняється введенням комплексного, поетапного аналізу стабільного розвитку. У числі переваг запропонованої методики можна відзначити також відсутність необхідності в апіорних припущеннях щодо структури даних. Важливість саме такої класифікації телекомунікаційних підприємств за класами стабільного розвитку обґрунтована тим, що вага приналежності підприємства до деякого класу рішень можна розглядати як ймовірність виникнення стабільного розвитку, притаманного даній групі підприємств. Більше того, маючи історію належності підприємств до класів рішень можна побудувати матрицю переходу для кожного підприємства між класами стабільного розвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Новак В. Математические принципы нечеткой логики / В. Новак, И. Перфильева, И. Мочкорж // [под ред. Анатолия Аверкина]. – М. : ФИЗМАТЛИТ, – 2006 г. – 352 с.
2. Рутковский Л. Методы и технологии искусственного интеллекта / Л. Рутковский // Пер. с польского И. Д. Рудинского. – М. : Горячая линия – Телеком, 2010. – 520 с.
3. Алексеев С. Б. Адаптивное управление конкурентоспособностью предприятия : Монография / С. Б. Алексеев. – Донецк : ДонНУЭТ, 2007. – 170 с.
4. Бланк И. А. Финансовый менеджмент / И. А. Бланк. – К. : МП "ИТЕМ" ЛТД, "Юнайтед Лондон Трейд Лимитед", 2007.

ХАРАКТЕРИСТИКА ЕЛЕМЕНТІВ МАРКЕТИНГОВИХ КОМУНІКАЦІЙ ТОРГОВИХ МАРОК БЕЗАЛКОГОЛЬНИХ НАПОЇВ

Молдаховська Юлія Вікторівна

Національний університет харчових технологій, аспірант (Україна)

e-mail: juliko0913@gmail.com

РЕЗЮМЕ

В статті представлено характеристику елементів маркетингових комунікацій торгових марок безалкогольних напоїв, присутніх на ринку України, розглянуто переваги та недоліки кожного з елементів, проаналізовано використання елементів маркетингових комунікацій при просуванні торгових марок безалкогольних напоїв в Україні.

Ключові слова: комунікації, маркетингові комунікації, торгова марка, безалкогольні напої, просування, комплекс маркетингу.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена характеристика элементов маркетинговых коммуникаций торговых марок безалкогольных напитков, присутствующих на рынке Украины, рассмотрены преимущества и недостатки каждого из элементов, проанализированы используемые элементы маркетинговых коммуникаций при продвижении торговых марок безалкогольных напитков на рынке Украины.

Ключевые слова: коммуникации, маркетинговые коммуникации, торговая марка, безалкогольные напитки, продвижение, комплекс маркетинга.

ABSTRACT

In the article is presented the characteristics of the marketing communications elements of soft drinks brands on the market of Ukraine. Considered the advantages and disadvantages of each of the elements and analyzed elements of marketing communications which apply for promoting of soft drinks brands in Ukraine.

Keywords: communications, marketing communications, brand, soft drinks, promotion, complex of marketing.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Розвиток ринкових відносин підвищує значення чинників нецінової конкуренції, а комунікації пронизують усі аспекти існування суспільства, усе більш значиму роль починає грати сфера діяльності, що відповідає за аналіз і формування комунікаційного середовища торгових марок.

Як світовий ринок, так і вітчизняний ринок безалкогольної продукції змінюються досить швидкими темпами, відповідаючи потребам споживачів. Це призводить до постійного розширення і швидкої зміни асортименту продукції, що значно загострює конкуренцію. Тому для виробників безалкогольних напоїв в Україні пріоритетним стає не лише виробництво якісного продукту, але і здійснення цілеспрямованого інформаційного впливу на ринкове середовище, використовуючи при цьому систему маркетингових комунікацій.

Перераховані проблеми актуалізують потребу дослідження елементів маркетингових комунікацій торгових марок безалкогольних напоїв, що застосовуються на вітчизняному ринку, визначення їх переваг, недоліків, існуючих пріоритетів та перспектив розвитку маркетингового просування товару на досліджуваному ринку, що й визначає актуальність теми даної статті.

Мета даної статті полягає в дослідженні елементів маркетингових комунікацій торгових марок безалкогольних напоїв та виявленні проблем та перспектив розвитку просування на ринку.

Аналізуючи науковий доробок вітчизняних та закордонних авторів стосовно проблематики маркетингових комунікацій слід виділити роботи Е. Мейо, Г. Саймона, І. Річардса, Т. Шибутані, Г. Лассвелла, К. Шеннона, Т. Амблера, П. Дойля, П. Друкера, Ф. Котлера, Ж.-Ж. Ламбена, Л.В. Балабанова, П. Дойль, П. Друкер, С.М. Ілляшенка, І.В. Котляревської, Н.І. Чухрай. Слід відзначити роботи Ф. Уебстера, який характеризує шляхи вирішення проблеми оцінки комунікацій з позиції їх важливості для зміцнення ринкових позицій підприємства [10].

У вітчизняному науковому доробку теоретичні та практичні аспекти функціонування ринку безалкогольної продукції висвітлені у працях О.М. Азаряна, І.Ю. Мартинова, О. Олексюка, В. Дороніна, М. Дикаленка.

Аналізуючи роботи даних дослідників варто відзначити, що нині недостатньо досліджено питання місця конкретних елементів маркетингових комунікацій в просуванні торговельних марок безалкогольних напоїв в Україні та в процесі формування конкурентних переваг цих марок на ринку.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

За даними держкомстату, в 2007–2012 роках індекс промислової продукції в цілому, та, зокрема – продукції виробництва мінеральних вод та інших безалкогольних напоїв змінювався наступним чином (табл. 1) [2].

Таблиця 1

Індекси промислової продукції – "Виробництво мінеральних вод та інших безалкогольних напоїв" за 2007–2012 рр. (% до попереднього року)

	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Промисловість	107,6	94,8	78,1	111,2	107,6	98,2
Переробна промисловість	109,9	94,0	73,5	113,9	108,2	96,3
В т.ч. виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	107,5	97,9	94,0	103,2	99,4	101,6
В т.ч. –Виробництво мінеральних вод та інших безалкогольних напоїв	114,6	90,9	84,7	105,0	94,7	101,4

Згідно даних табл. 1, динаміка виробництва безалкогольних напоїв в Україні є нестабільною, під час загострення світової економічної кризи в 2008–2009 рр. відбувалось помітне зниження обсягів, після чого – повільне відновлення. Фахівці вважають, що ринок безалкогольних напоїв в Україні проходить початкову стадію консолідації, для якої характерна стабільність росту доходів гравців ринку при зниженні доходності, і входить на стадію росту, для якої властиве прагнення до збільшення частки ринку. Прогноз показує подальше нарощування міри концентрації ринку впродовж найближчих 2–3 років [5].

Говорячи про основних гравців ринку – власників та операторів основних торгових марок безалкогольних напоїв в Україні, слід виділити найпотужніші підприємства – лідери з виробництва та реалізації безалкогольних напоїв в країні, такими є: ІП «Кока-Кола Беверіджиз Україна Лімітед», ЗАТ «Ерлан», ДП ПАТ «Оболонь» «Красилівське», ПрАТ «Миргородський завод мінеральних вод», ПрАТ «Київський завод безалкогольних напоїв «Росинка». Аналізуючи результати діяльності основних виробників безалкогольних напоїв в Україні, доцільно розглянути рівень чистого доходу та чистого прибутку за 2012 р. та проаналізувати його порівняно з рівнем 2011 р. На рис. 1. та рис. 2 представлено дані стосовно рівня чистого доходу та чистого прибутку за 2011–2012 рр. [9].

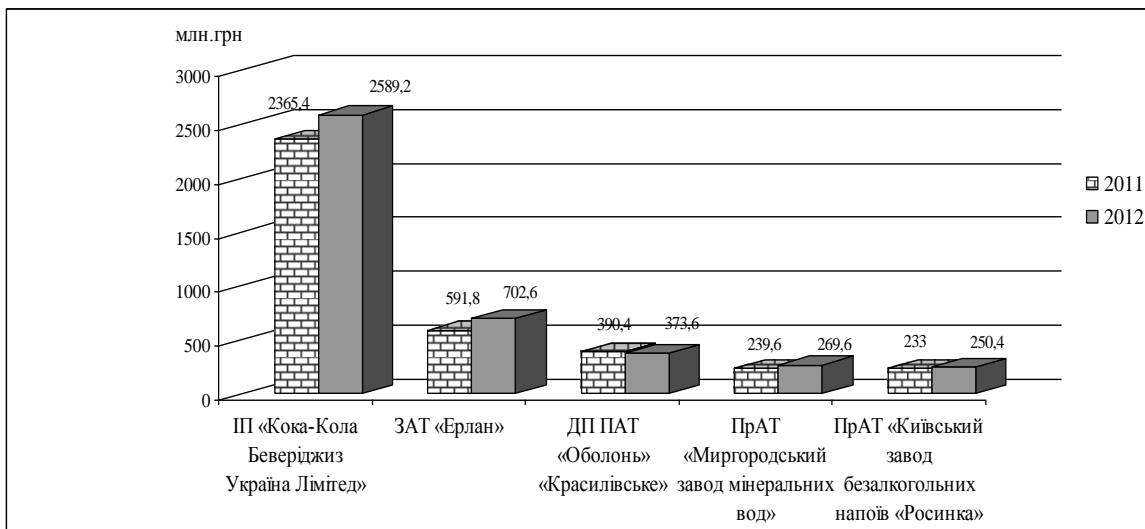

Рис. 1. Рівень чистого доходу підприємств, що реалізують в Україні безалкогольні напої в 2011–2012 рр.

Дані свідчать про зростання обсягів чистого доходу в 2012 р. порівняно з 2011 р. у всіх підприємств, окрім «Красилівське», ДП "Оболонь", де відбулось падіння на 4,3%. В той же час, зміна рівня чистого прибутку за аналізований період більш неоднозначна, збитки в 2012 р. показали провідні гравці «Кока-Кола Беверіджиз Україна Лімітед», «Ерлан», останній мав збитки і в 2011 р. та погіршив стан в 2012 р. Змінив збитковість на прибутковість Київський завод безалкогольних напоїв «Росинка», а «Красилівське», ДП "Оболонь", хоча й показало зниження чистого доходу, проте суттєво (майже в 4 рази), збільшило рівень чистого прибутку і стало лідером за цим показником серед провідних підприємств, що реалізують в Україні безалкогольні напої.

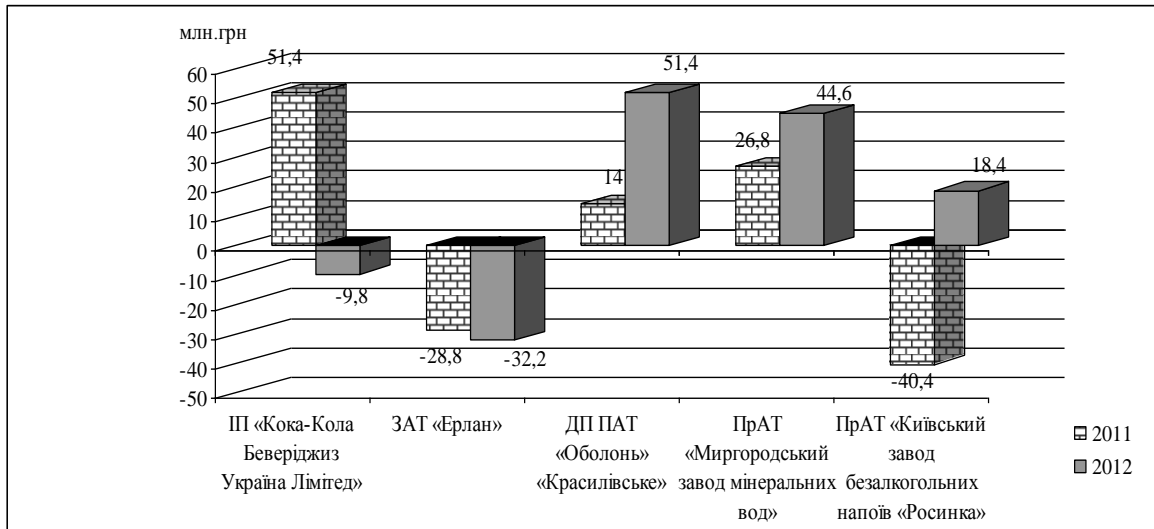

Рис. 2. Рівень чистого прибутку підприємств, що реалізують в Україні безалкогольні напої в 2011–2012 рр.

Дослідники відзначають, що тенденціями ринку безалкогольних напоїв в Україні є [9, с. 8]:

- зростання споживання мінеральних вод;
- падіння споживання безалкогольних напоїв;
- споживачі відмовляються від сильногазованих і все частіше віддають перевагу слабогазованим напоям.

Заявлені прогнози розвитку ринку наступні:

- консолідація ринку мінеральних вод;
- очікуване зростання якості безалкогольної продукції, ставка на соковмісні та функціональні напої.

В контексті зазначених тенденцій слід виділити потребу активізації комунікацій між підприємствами-виробниками та споживачами з метою активізації просування на ринок конкретних торгових марок безалкогольних напоїв. Такі комунікації є плановими довгостроковими діями по встановленню та підтримці доброзичливості і взаєморозуміння між підприємством і його оточенням. Добре налагоджені комунікаційні (прямі і зворотні зв'язки) виробника безалкогольних напоїв є неодмінною умовою його нормального функціонування в якості господарської одиниці, однією з вирішальних передумов успішної ринкової діяльності [1; 4].

Одним з найважливіших елементів комплексу маркетингу в сучасних умовах є маркетингові комунікації [1]. Вони лежать в основі процесу просування, спрямованого на створення і утримання постійних зв'язків виробників безалкогольних напоїв зі споживачами для інформування, переконання і нагадування про свої торгові марки, їх цінності та особливості, з метою активізації продажу продукції та формування позитивного іміджу бренду виробника. Основними засобами просування є реклама, зв'язки з громадськістю, прямий маркетинг та засоби стимулювання збуту.

Маркетингові комунікації торгових марок безалкогольних напоїв необхідно розглядати з позицій загальної теорії комунікацій, тому що маркетинг є лише однією із складових частин теорії комунікацій або формою людської комунікації. Комплекс маркетингових комунікацій (просування) є четвертим елементом в комплексі маркетингу і складається з чотирьох основних засобів дії рис. 3 [1; 4; 8].

Маркетингова комунікація, так само як і інші найважливіші складові комплексу маркетингу, повинна мати чіткий вектор свого розвитку на порівняно тривалий період. Тільки за цієї умови можна чекати від неї стабільного і високого ефекту. Цілі просування йдуть за «ієрархією реакцій споживачів» в моделі ухвалення рішень, відомій як AIDA: увага (Attention) веде до появи інтересу (Interest), який, у свою чергу, зміцнює бажання (Desire), яке кінець кінцем призводить до дії (Action) [8].

Цілі маркетингових комунікацій підприємств безалкогольної галузі, на думку автора статті, можуть бути сформульовані наступним чином:

- проінформувати потенційних споживачів про продукцію, її цінності та особливості;
- переконати покупця що цей продукт створений саме для нього;
- викликати бажання здійснити покупку певної торгової марки саме зараз.

Щоб досягти кожної з цих послідовних цілей, підприємствами застосовуються різноманітні засоби просування, що є по суті певними елементами маркетингових комунікацій, що представлені в табл. 2 (складено автором з використанням роботи [11]).

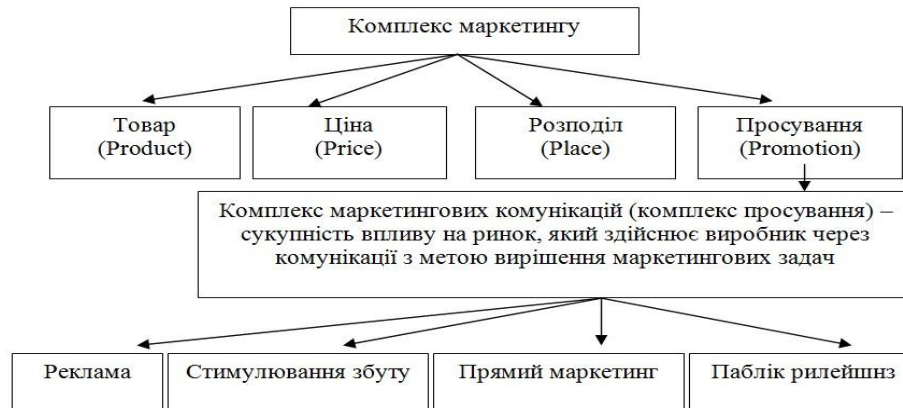

Рис. 3. Маркетингові комунікації в комплексі маркетингу (4Р)

У практичній діяльності часто вирішується питання про доцільність застосування тих або інших комунікаційних елементів. Це пов'язано з тим, що, як правило, витрати на комунікацію дуже високі.

Таблиця 2

Елементи комплексу маркетингових комунікацій торгових марок безалкогольних напоїв

Елемент	Характеристика	Характер дії	Переваги	Недоліки
Реклама	Платне, односпрямоване і неособисте звернення, що здійснюється через засоби масової інформації і інші види зв'язку, що агітує на користь певної торгової марки безалкогольних напоїв	Формує тривалу популярність і лояльність у свідомості і підсвідомості людини	Притягає великий географічно ринок. Доносить до споживача інформацію про товар. Добре поєднується з іншими елементами комунікацій і підвищує їх ефективність. Може багаторазово повторюватися для однієї і тієї ж аудиторії. Може видозмінюватися з часом. Забезпечує ефективну презентацію торгової марки. Низькі рекламні витрати з розрахунку на одного потенційного покупця	Не здатна на діалог з потенційними покупцями. Стандартизоване рекламне зверненя не дозволяє знайти підхід до кожного потенційного покупця. Не може обійтися без некорисної аудиторії, тобто тих, для кого вона не призначена. Вимагає великих загальних витрат
Стимулювання збуту	Система короткострокових стимулюючих заходів і прийомів, спрямованих на заохочення купівлі або продажу товару, які приймають форму додаткових пільг, зручностей, економії і т.п.	Формує короточасні стимулюючі мотиви купівлі	Призводить до короточасного зростання збуту і доповнює рекламу і особисті продажі. Містить спонування до здійснення покупки. Привертає увагу потенційних покупців, пропонуючи їм певну поступку. Робить чітку пропозицію вчинити купівлю "саме зараз"	Неможливість постійного застосування (якщо фірма використовуватиме знижки тривалий час, то покупці можуть зробити висновок або про низьку якість, або про спочатку завищену ціну). Може використовуватися лише як додатковий елемент. Високі витрати для фірми
Прямий маркетинг	Інтерактивний засіб ринкової комунікації, який включає декілька способів поширення повідомлення, для отримання зворотному зв'язку і здійснення продажу	Формує особисте відношення до компанії і/або торгової марки	Викликає реакцію у відповідь з боку потенційного покупця. Може пристосовуватися до вимог окремих покупців. Значно скорочується некорисна аудиторія. Концентрується на чітко визначених сегментах ринку. Утримує постійних покупців, завойовує нових	Неефективний для інформування покупців, оскільки персонал фірми може мати справу з обмеженим їх числом. Високі витрати з розрахунку на одного потенційного покупця. Вимагає значного розширення штату співробітників, що займаються збутом

Паблік рилейшнз	Налагодження стосунків між компанією і різними контактними аудиторіями за допомогою створення вигідної для компанії репутації торгової марки, позитивного «корпоративного іміджу», а також усуненням або попередженням несприятливих чуток, пліток і дій	Формує довіру і підтримує лояльність на тривалий період часу	У більшості випадків дає потенційним покупцям достовірну інформацію. Сприймається покупцями об'єктивніше, ніж інформація, що йде безпосередньо від фірми (ефект «погляду зовні»). Охоплює широке коло потенційних покупців. Створює можливості для ефективного презентації торгових марок	Висока вартість окремих заходів. Преса може акцентувати увагу потенційних покупців на вторинних, несуттєвих характеристиках торгової марки. Відсутність у фірми гарантій формування позитивного відношення до неї і її торгових марок. Складність оцінки ефективності
------------------------	--	--	---	---

У більшості випадків підприємство-виробник безалкогольних напоїв прагне застосувати найбільш ефективне їх поєднання при мінімумі витрат. Для цього в першу чергу необхідно знати сильні і слабкі сторони кожного елемента комплексу маркетингових комунікацій, щоб мати уявлення про те, що можна чекати від кожного з них (табл. 2).

Знаючи слабкі і сильні сторони кожного елемента комунікаційної інфраструктури просування торгової марки безалкогольних напоїв на ринок, слід застосовувати їх за призначенням з урахуванням тих обмежень, які вони мають. Кінцевим результатом здійснення різних заходів у сфері просування продукції є формування стійкого попиту покупців, і підвищення ефективності збуту (продажів) продукції під певною торговою маркою.

Management and Marketingтавлено результати власного дослідження ринку безалкогольних напоїв у розділі основних торговельних марок лідерів ринку безалкогольної продукції в Україні.

Аналіз показав, що дуже мало для просування торговельних марок використовуються такі елементи, як MANAGEMENT AND MARKETINGейшнз, це можна вважати специфічною ознакою просування на ринку, яке орієнтовано передусім на роботу з масовим споживачем через активну рекламу та стимулювання збуту (знижки, споживацькі акції). На думку автора, така ситуація обґрунтована тим, що ринок безалкогольних напоїв є масовим, а для заохочення масового споживача підприємствам-виробникам більш вигідно використовувати в якості "базової платформи" просування масовану рекламну підтримку продажів в ЗМІ з залученням елементів стимулювання збуту (найчастіше сезонно, в пік зростання споживання, а, отже, збільшення конкуренції за зростаючі обсяги ринку через можливість "заробити на масштабі": літо, новорічні свята).

Таблиця 3

Характеристика використання елементів маркетингових комунікацій торгових марок безалкогольних напоїв в Україні

Виробник	Головні торгові марки	Використання елементів маркетингових комунікацій для просування торгових марок			
		Реклама	Стимулювання збуту	Прямий маркетинг	Паблік рилейшнз
ІП «Кока-Кола Беверіджиз Україна Лімітед»	Coca-Cola, Coca-Cola Light, Fanta, Sprite Schweppes	Активно	Активно, сезонно	Н/П*	Н/П
	Rich , «Добрий», Rich Kids,	Присутнє	Присутнє	Н/П	Н/П
	Nestea	Активно	Активно, сезонно	Н/П	Н/П
	Burn , Gladiator	Активно	Присутнє	Н/П	Н/П
	BonAqua	Активно	Активно, сезонно	Н/П	Присутнє
ЗАТ «Ерлан»	Біола, Соки Літо	Активно	Активно, сезонно	Н/П	Н/П
	Бриз	Активно	Присутнє	Н/П	Н/П
	EnerGO	Активно	Присутнє	Н/П	Н/П
ДП ПАТ «Оболонь» «Красилівське»	Живчик	Активно	Активно, сезонно	Присутнє	Присутнє
	Лимонад, Ситро	Присутнє	Присутнє	Н/П	Н/П
	Оболонь Лайм, Кола-Нова	Присутнє	Присутнє	Н/П	Н/П
	Квас Богатирський	Присутнє	Присутнє	Н/П	Н/П
ПрАТ «Миргородський завод мінеральних вод»	Миргородська, Сорочинська	Активно	Активно, сезонно	Присутнє	Присутнє
	Старий Миргород, Aqua Life,	Активно	Активно	Присутнє	Н/П

ПрАТ «Київський завод безалкогольних напоїв «Росинка»	Росинка, Софія Київська	Присутнє	Присутнє	Н/П	Присутнє
	Сapri-Sonne	Присутнє	Присутнє	Н/П	Н/П
	Мустанг	Присутнє	Присутнє	Н/П	Н/П
	Квас Український	Присутнє	Присутнє	Н/П	Н/П

* Н/П – не помічено

Реклама забезпечує ефективну презентацію торгової марки та низькі рекламні витрати з розрахунку на одного потенційного покупця – і це найголовніші критерії застосування цього елементу маркетингових комунікацій в Україні на даний момент.

Проте, з насиченням ринку, надалі, можливе більш активне застосування інших елементів, що пов'язане з необхідністю привернення уваги з боку більш вузьких категорій споживачів (дорогі, елітні напої, енергетики, спортивні напої тощо).

ВИСНОВКИ

Таким чином, характеризуючи елементи маркетингових комунікацій торгових марок безалкогольних напоїв, присутніх на ринку України, з огляду на переваги та недоліки кожного з них, можна констатувати домінування реклами та стимулювання збуту серед елементів маркетингових комунікацій досліджуваної товарної групи. Дані елементи дають можливість виробникові: залучити великий географічно ринок; донести до споживача інформацію про товар; багаторазово повторювати повідомлення для однієї і тієї ж аудиторії; видозмінювати елементи з часом; забезпечувати ефективну презентацію торгової марки; мати низькі рекламні витрати з розрахунку на одного потенційного покупця; забезпечувати короткочасне зростання збуту і доповнювати рекламу через стимулювання збуту; активізувати за необхідності спонукання до здійснення покупки у певні періоди часу; привертати увагу потенційних покупців, пропонуючи їм певну поступку; робити в певні "пікові" моменти активізації ринку чітку пропозицію вчинити купівлю "саме зараз".

В той же час виробники передусім докладають зусиль щодо просування найбільш прибуткових і знаних торгових марок, при цьому не приділяючи суттєвої уваги просуванню менш визнаних, але перспективних продуктів, орієнтованих на більш вузьку цільову категорію споживачів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бернет Дж. Маркетинговые коммуникации: интегрированный подход / Дж. Бернет, С. Мориарти : перевод с англ. под ред. С. Г. Божук. – СПб. : Питер, 2001. – 864 с.
2. Державний комітет статистики України – офіційний інтернет-ресурс. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua/
3. Зайнашева З. Ключевые принципы стратегического управления / З. Зайнашева, С. Салихова // Муниципальная власть. – 2006. – С. 79–82.
4. Ілляшенко С. М. Маркетинг інновацій і інновації в маркетингу : монографія / за ред. д.е.н., професора С. М. Ілляшенка. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2008. – 615 с.
5. Консалтинговая группа Netton. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.netton.com.ua>
6. Метеленко Н. Г. Основи побудови комунікаційної системи руху та регламентації потоку інформації промислового підприємства // Стратегія і механізми регулювання промислового розвитку : збірник наукових праць. – 2010. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sim/2010/p1_31.pdf
7. Савич О. П. Управління локальними брендами / О. П. Савич, С. В. Фертюк. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ir.kneu.kiev.ua:8080/bitstream/2010/1569/1/Savych>.
8. Старостіна А. О. Маркетинг / А. О. Старостіна, Н. П. Гончарова, Є. В. Крикавський та ін. ; за ред. А. О. Старостіної. – К. : Знання, 2009. – 1070 с.
9. Україна–2013: Макроэкономический и отраслевой обзор и прогноз / По материалам еженедельника «Инвестгазета» – ТОП–100 Рейтинг лучших компаний. – К., 2013. – 10 с.
10. Уэбстер Ф. Основы промышленного маркетинга / Ф. Уэбстер. – М. : Издательский Дом Гребенникова, 2005. – 416 с.
11. Шив Ч. Д. Курс МВА по маркетингу : пер. с англ. / Ч. Д. Шив. – М. : Альпина Паблишер, 2003. – 716 с.

СУЧАСНА СИСТЕМА ВИЩОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ ГРУЗІЇ У СВІТЛІ ВИКЛИКІВ ХХІ ст.

Шаломасєв Ігор Олегович

РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта), аспірант кафедри педагогіки та управління
навчальними закладами (Україна)
e-mail: igor.shalomaev@mail.ru

РЕЗЮМЕ

У статті висвітлюється процес становлення і розвитку сучасної системи вищої педагогічної освіти у Республіці Грузія наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., робиться спроба виявлення та аналізу проблем сьогодення.

Ключові слова: вища педагогічна освіта, підготовка, система освіти.

РЕЗЮМЕ

В статье освещается процесс становления и развития современной системы высшего педагогического образования в Республике Грузия в конце ХХ – начале ХХІ в., делается попытка выявления и анализа проблем современности.

Ключевые слова: высшее педагогическое образование, подготовка, система образования.

ABSTRACT

The article deals with the process of formation and development of a modern system of higher pedagogical education in the Republic of Georgia in the late ХХ – early ХХІ century, attempts to identify and analyze the problems of today.

Keywords: higher pedagogical education, education, education system.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Досвід функціонування системи вищої та вищої педагогічної освіти зарубіжних країн, а саме Грузії являє собою сьогодні вагомий науковий інтерес, оскільки у системі вищої освіти України йде напружений пошук нових, креативних рішень проблем індивідуалізації та диференціації підготовки фахівців, форм, методів, засобів та технологій професійно-педагогічної підготовки студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Зрозуміло, що на процес формування національних систем освіти різних країн світу безпосередньо впливають існуючі міжнародні тенденції.

У сфері педагогічної освіти та освіти дорослих в зарубіжних країнах на сучасному етапі розвитку людського співтовариства відбуваються значні зміни – здійснюється оновлення всіх структур її національних систем, модернізуються зміст і методи підготовки вчителів, розвиваються нові форми і зв'язки між професійною підготовкою вчителя і школою. В умовах подальшої інтеграції України в європейське співтовариство посилюються взаємозв'язки і взаємодія між національними системами підготовки вчителів різних країн.

Наукове дослідження вищезазначених процесів є актуальним завданням у світлі перспектив інтеграції України у загальноєвропейський освітній простір. Теорія і практика зарубіжного освітнього процесу стала предметом наукового пошуку провідних українських науковців (Н. Абашкіної, Г. Алексевиц, О. Олексюка, Г. Єгорова, О. Ковязіної, Л. Латун, Б. Мельниченка, Є. Москаленко, О. Овчарук, О. Рибак, Г. В. Степенко, І. Тараненко, І. Фольварочного, О. Глузмана, Л. Пуховської, Т. Панського, В. Вдовенко, В. Семілетко, Г. Воронки, Т. Осадчої, Т. Кошманової тощо). Проблеми історії, філософії і теорії вищої педагогічної освіти в Україні і за кордоном висвітлено у працях С. Гончаренка, І. Зязюна, Н. Ладижець, В. Лугового, В. Майбороди, Н. Ничкало, Ф. Паначіна, З. Равкіна, Ш. Чанбарісова, В. Шадрікова, І. Яковлева, М. Ярмаченка, Б. Вульфсона, С. Головка, В. Кеміня, Н. Лізунова, З. Малькова, І. Марцінковського, М. Нікандрова, Л. Пуховської, Т. Яркіної, Т. Кошманової тощо.

Так, проблема підготовки педагогічних кадрів у Республіці Грузія наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. тривалий час залишалася поза увагою провідних науковців, що і обумовило наш науковий інтерес.

Метою статті є ретроспективний аналіз становлення та розвитку сучасної системи вищої педагогічної освіти Грузії.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Найбільш очевидними закономірності розвитку освітніх і педагогічних систем та освітнього простору в цілому стають на тих історичних етапах, коли відбувається радикальна перебудова економічного та соціокультурного життя суспільства. Для Грузії початку ХХІ ст. такий період оновлення розпочався після Трояндової революції 2003 року, коли одним із пріоритетів нового уряду стало реформування вищої освіти.

Шлях, який обрала Грузія після Трояндової революції, характеризувався крайнім радикалізмом і прагненням уряду докорінно змінити існуючу систему освіти. Найрадикальніші та найсуперечливіші заходи

були вжиті в 2004-2007 роках, коли новий уряд мав потужний політичний мандат і був упевнений у своїй здатності реалізовувати досить болючі реформи, не боячись їхніх політичних наслідків. Проте в подальшому, коли такі радикальним діям було протиставлено велелюдні мітинги опозиції, уряд починає виявляти набагато більшу обережність у проведенні тих реформ, які можуть відштовхнути впливові групи виборців. В урядових колах були такі, які вважали здійснення освітньої реформи одним із важливих чинників відчуження впливових груп еліти. Крім того, було переглянуто деякі заходи, які було вжито у сфері загальної освіти.

Сучасні дослідники реформістського руху періоду Трояндової революції, зокрема, Г. Нодія, визначають декілька причин такої посиленої уваги уряду до системи вищої освіти:

- по-перше, ідеали боротьби з корупцією відігравали центральну роль у революційних подіях того часу. Система вищої освіти, а особливо механізми вступу до вищих навчальних закладів, була найочевиднішим зразком нахабної корупції. Можна стверджувати, що високий рівень корупції саме в поліції та системі освіти найактивніше обговорювався на той час у Грузії;

- по-друге, активними учасниками Трояндової революції були студентські організації (зокрема молодіжна організація «Кмара»), які представляли Тбіліський державний університет, що історично був найпрестижнішим, але одночасно й найбільш корумпованим навчальним закладом. Вони розпочали політичну діяльність з протестів проти корупції та браку реформ у своїх навчальних закладах;

- по-третє, важливу роль в процесі реформування відігравала концепція «ментальної революції» або «культурної революції». Її просувала нова молода еліта зі своєю потужною вірою в європейський та західний характер Грузії. Але ця еліта водночас вважала, що цінності та життєва практика більшості громадян Грузії не відповідали сучасним західним стандартам. Зміни в системі освіти стали важливим елементом програми «ментальної революції», оскільки саме в такий спосіб можна було вплинути на погляди нового покоління громадян Грузії, а встановлення контролю над системою освіти стало першим кроком до цієї мети [1, с. 105].

Важливим для розуміння змісту і напрямів освітньої реформи 2004–2007 рр. у Грузії є усвідомлення тих проблем, що не лише гальмували розвиток освіти на початку XXI століття, а й ставали на заваді загального економічного й соціокультурного прогресу в усіх пострадянських країнах.

Сьогодні сучасні дослідники [1; 2; 3; 4] схиляються до думки, що найбільш вагомими серед них були:

- корупція, схильність до якої вважалася навіть специфічною рисою грузинської культури. Протидіяти їй, на думку населення, було не можливо, а тому широко поширеним було примирення з цією ситуацією. Галузь освіти у цих умовах також не могла бути вільною від корупції;

- інфляція стандартів. У Грузії широко була поширена думка про те, що наявність диплому про вищу освіту далеко не означала, що його власник має рівень знань хоча б близький до того, якого вимагає відповідний ступінь. Хоча ця проблема мала місце й у часи СРСР, її поглибив перший пакет реформ, проведених на початку 1990-х років, коли кількість приватних вищих навчальних закладів зростала з неймовірною швидкістю, а держава не створила ніяких механізмів забезпечення якості навчання у цих закладах. Внаслідок такої освітньої політики в різних регіонах Грузії виникли сотні вкрай низькоякісних «університетів»;

- низький рівень оплати праці науково-педагогічних працівників. Заробітна плата викладачів університету була на той час значно нижчою від прожиткового мінімуму. Кар'єра викладача стала непривабливою для талановитої та амбіційної молоді: аби вижити, працівникам освіти доводилося або брати хабарі, або шукати інших доходів;

- ізоляція від міжнародної інтелектуальної спільноти. Після розпаду СРСР система вищої освіти не зазнала жодного суттєвого реформування. Окремі інноваційні проекти запроваджувалися у галузі середньої освіти та на базі декількох приватних вищих навчальних закладів. Питання полягало не лише у відсутності інституційних змін, але й у цінностях, які уособлював професорсько-викладацький склад університетів: стара викладацька еліта, зокрема, на факультетах соціальних та гуманітарних наук, сприймалася як налаштована вороже до ідей ліберального індивідуалізму та вестернізації, провідником яких була нова еліта Трояндової революції;

- відрив викладання від науки, притаманний радянській системі з її окремою мережею науково-дослідних інститутів у системі академії наук, вважався ще одним шкідливим реліктом радянського минулого. Цей розрив між викладацькою та дослідною роботою вважався однією з причин низької якості викладання у вищих навчальних закладах;

- фактична децентралізація управлінської діяльності, коли вищим навчальним закладам було надано повну свободу у виборі цілей і видів змісту освіти. Така модель, як правило, характерна для високорозвиненого освітнього ринку або ж для суспільств, що переживають революційну руйнацію соціального і культурного устроїв. Вона найбільш інноваційна й найменш результативна, адже при бурхливому розвитку «острівців інновацій» не було жодних системних змін, повноцінно реалізованих змін;

- перехід на дворівневу систему навчання у вищому навчальному закладі. Наприкінці 1990-х років уряд ухвалив рішення про перехід від єдиного рівня вищої освіти, навчання на якому тривало п'ять років, на дворівневу систему ступенів, поширену на міжнародному рівні, яка складалася з бакалавратури (чотири роки) та магістратури (два роки). Цей крок вважався позитивним, хоча сам перехід так і не завершився на той час, коли було розпочато реформування.

3 травня 2005 р. в системі вищої освіти Грузії починається реформування, спрямоване на гармонізацію системи вищої освіти країни із вимогами Болонської декларації. Програма реформування вищої школи була побудована з урахуванням тогочасних соціально-культурних реалій і базувалася на таких керівних принципах, як: вкорінення корупції, що стало головним політичним пріоритетом; збільшення фінансування вищих навчальних закладів; обмеження функцій і повноважень Міністерства освіти та науки, зокрема у сфері оперативного управління системою вищої освіти; наближення до західних, американських та європейських стандартів вищої освіти. Загалом же Болонський процес було оголошено основним керівним принципом реформування освіти і заявлено на найвищому урядовому рівні, що до 2010 р. система повинна буде повністю відповідати Болонським критеріям. Слово «Болонья» стало ключовим для обґрунтування легітимності реформ: мало хто зважувався чинити відвертий опір змінам після того, як було зазначено, що таких змін вимагають Болонські критерії.

Засади ліберальної освіти стали керівним ідеологічним принципом реформування: вони передбачали автономію не лише вищих навчальних закладів, але й їхніх факультетів; фінансування закладів освіти у розрахунок на студента; збільшення повноважень органів студентського самоуправління, а також підвищення мобільності студентів як у межах університету, так і на рівні співробітництва різних університетів. Передбачалося, що кількість державних та приватних вищих навчальних закладів мала скоротитися задля підвищення якості та більш раціонального використання ресурсів.

Академія наук радянського зразка підлягала демонтажу, а її ресурси повинні були відійти вищим навчальним закладам. Задля втілення у життя цих та інших сміливих перетворень керівництво вищою школою мало перейти до людей, орієнтованих на реформи.

Активні реформаторські кроки в освітній галузі, хоч і були підтримані суспільством в цілому, проте зустріли значний опір з боку вкоріненої в університетах викладацької еліти. Розуміючи, що однієї політичної волі до реалізації реформ у нестабільних умовах замало, уряд вдався до рішучих, подекуди жорстких заходів.

Основним керівним документом з питань реформування системи вищої освіти став новий Закон «Про вищу освіту», ухвалений у грудні 2004 р. Основні реформи розпочалися у 2005 р. Першочергову увагу було приділено акредитації вищих навчальних закладів. Міністерство освіти і науки утворило Національне акредитаційне агентство, яке повинне було забезпечити прозорий процес акредитації навчальних закладів, у тому числі й вищих. Держава припинила визнавати дипломи, видані тими навчальними закладами, які не пройшли акредитацію, до того ж вони не мали права на державне фінансування. Вищим навчальним закладам довелося пройти дві акредитації: інституційну та програмну. Перша з них мала на меті оцінку їхнього інституційного потенціалу (кадрів, інфраструктури, обладнання тощо), а друга – оцінку адекватності навчальних програм і методів викладання.

На першому етапі реформування Міністерство освіти і науки повністю зосередилося на інституційній акредитації. Її виявилось достатньо аби суттєво зменшити кількість приватних вищих навчальних закладів освіти: їх залишилося близько двадцяти. Що ж стосується державних університетів та інститутів, то деякі з них об'єдналися, а це, у свою чергу, теж дозволило значно скоротити їх загальну кількість. Програмну акредитацію було відкладено на пізніший строк.

У відповідності із новим законодавством було запроваджено нову систему фінансування, яка передбачала урахування кількості студентів при розподілі державних коштів. Таким чином, бюджет вищого навчального закладу безпосередньо залежав від кількості студентів. Для державних вищих навчальних закладів законом було встановлено граничний розмір плати за навчання (1500 ларі; цю суму пізніше було збільшено до 2250 ларі), при цьому не було заборонено встановлювати меншу плату. Водночас приватні вищі навчальні заклади могли встановлювати більш високу плату за навчання. Основним джерелом прибутку для бюджетів навчальних закладів мала стати саме плата за навчання, хоча Міністерство освіти і науки також давало певні кошти на покриття адміністративних витрат і розвиток інфраструктури.

Що ж до загальнонаціональних вступних іспитів, то законом було встановлено: людина могла стати студентом акредитованого вищого навчального закладу лише на підставі результатів іспиту, проведеного Національним екзаменаційним агентством (органом публічного права при Міністерстві освіти і науки Грузії). Для всіх абітурієнтів було встановлено три загальнообов'язкові іспити (загальні навички, грузинська мова, іноземна мова), але вищі навчальні заклади мали право вимагати від абітурієнтів скласти ще й четвертий іспит за обраним ними напрямком (з історії, математики, фізики тощо). Виходячи із результатів інституційної акредитації, Міністерство освіти і науки визначало максимальну кількість студентів, яких вищий навчальний заклад міг прийняти, а студенти мали право обрати п'ять факультетів, на яких вони хотіли б навчатися (пізніше цю кількість було збільшено до семи). Ті студенти, які складали іспити найкраще, отримували від уряду гранти на покриття оплати за навчання (причому вони спрямовували це фінансування і у приватні виші), а решті доводилося платити за навчання самостійно.

Найочевиднішим успіхом цієї реформи стало те, що вона повністю унеможливила корупцію на кожному етапі вступу до вищих навчальних закладів. Водночас вона також позбавила вищі навчальні заклади будь-якої можливості впливу на процес вступу. Система оцінювання знань була приведена у відповідність із міжнародною практикою. Законом було передбачено трирівневу систему освітньо-кваліфікаційних рівнів (бакалавр, магістр та доктор філософії) з відповідною тривалістю навчання. Колишню систему наукових ступенів (кандидат наук, доктор наук) було скасовано, а осіб із цими ступенями було прирівняно до доктора

філософії. Усі три рівні програм мали бути приведені у відповідність із критеріями Болонського процесу, а саме європейською кредитно-трансферною системою ЄКТС, яка стала обов'язковою для усіх вищих закладів освіти.

Урядом було встановлено дворічний перехідний період, у ході якого усі суб'єкти освітньої діяльності у вищій школі мали змогу адаптуватися до нових умов. На практиці це виявилось дворічною відстрочкою автономії закладів освіти і призвело до повномасштабних змін в їхньому керівництві, а також у викладацькому та адміністративному складі. Міністерство освіти і науки призначило нових ректорів усіх державних вищих навчальних закладів, котрі розпочали їхню розбудову «з нуля». Ректори запровадили нову структуру факультетів, а на всі викладацькі посади (їх було лише три: асистент, доцент та професор) було оголошено конкурс; після обрання на посаду професори обирали деканів факультетів та органи управління освітнім закладом (Сенат та Вчену раду), які, у свою чергу, обирали ректорів та головних адміністраторів. Особи, старші 65 років, не мали права обіймати адміністративні посади, але згодом здобули право на зайняття почесних посад. Цей етап реформування став найбільш важким та найсуперечливішим, але він мав ключове значення для забезпечення радикальних змін. По завершенні процесу реформування Міністерство освіти і науки Грузії послабило тиск на вищу школу, залишивши за собою лише декілька важелів впливу, зокрема, у питаннях бюджету та штатного розкладу. Крім того, МОН визначає граничну чисельність студентів у вищому навчальному закладі, виходячи з його кадрових та матеріально-технічних можливостей.

Завдяки реформі змінилася і система фінансування наукових досліджень. Міністерство освіти і науки Грузії утворило Національний науковий фонд та соціально-гуманітарний «Фонд Руставелі» (згодом ці фонди було об'єднано). Ці фонди фінансували дослідження на засадах відкритої конкуренції. Думка іноземних учених відіграла вирішальну роль в оцінці пропозицій щодо отримання грантів грузинськими науковцями. Таким чином, було створено нову систему фінансування дослідницької діяльності. Дослідні інститути, які раніше належали до системи академії наук, зберегли за собою основну частку фінансування, але таке фінансування було дуже обмеженим, оскільки було передбачено, що основний обсяг фінансування надходитиме у формі грантів на дослідження.

В цілому ж здійснені у ході реформи перетворення хоч і мали неоднозначну оцінку з боку суспільства, проте очевидними є позитивні зрушення у системі вищої освіти. Так, повністю знищено корупцію на етапі вступу до вищих навчальних закладів, а корупцію всередині закладу радикально обмежено. Зарплата професорів та інших працівників зросла в кілька разів. Загалом, вища школа стала більш відкритою до інновацій, хоча між закладами вищої освіти спостерігаються значні розбіжності в цій сфері.

Багато талановитих молодих людей, які раніше були орієнтовані на роботу за кордоном або в організаціях, які фінансувалися з Заходу, вирішили працювати в грузинських університетах, причому в країну повернулися й деякі з тих, хто вже працював за кордоном. Як позитив слід відзначити появу конкурентної «боротьби» вищих навчальних закладів за найкращих студентів.

Сучасна карта вищої освіти Греції сьогодні нараховує 40 вищих навчальних закладів, з них 23 є університетами, з яких два – з найбільш розвиненим науково-дослідним потенціалом (Афінський і Салоніський університети), чотири – з професійною спрямованістю освіти (університети Патр, Янніни, Фракії і Криту), два виші індустріального напрямку (Афінський національний технічний університет і Вища індустріальна школа Пірея). Систему вищої педагогічної освіти Греції сьогодні утворюють 11 університетів: Національний університет ім. І. Каподистрії (Афіни), Університет Пірея (Пірей), Університет Західної Македонії (Флорина), Янінський університет (Яніна), Демократичний університет (Фракія), Критський університет (Крит), Егейський університет (периферія Лесбос, м. Мітіліні), Університет Аристотеля (Салоніки), Патрський університет (м. Патра), Грецький відкритий університет (Патра), Фессалійський університет (периферія Фессалія, Волос). За своїм географічним положенням сім вишів розташовані в Афінах і прилеглих районах, два – у Салоніках, по одному в районах Пелопоннесу, Епіру і Фракії і два на Криті. У навчальних закладах, розташованих у столиці країни, навчається 60% усіх студентів, у Салоніках – 30%, в інших вишах лише 10% студентського потенціалу. Очевидно, що відкриття чотирьох нових вищих навчальних закладів у районах, віддалених від головних міст Греції, недостатньо вплинуло на розподіл університетського активу між двома глобальними університетськими центрами (Афінами і Салоніками) та іншими областями країни [3, с. 48].

ВИСНОВКИ

Змінити цю ситуацію можна за умови кардинальних перетворень в освітньому процесі, коли в якості його системоутворюючого фактору виступатиме сам педагог. Індивідуально-орієнтований характер освіти є на сьогодні визначальною умовою професійного і особистісного зростання як студента педагогічного ВНЗ, так і педагога-практика. З огляду на це актуальним стає перехід від інструктивно-інформаційної взаємодії із студентами до індивідуально-орієнтованого, що спрямований на задоволення освітніх запитів кожного майбутнього педагога. Проте, забезпечити цей перехід неможливо без внутрішнього розуміння і прийняття суб'єктом освіти відповідних змін у змісті і структурі навчальної діяльності, що мають інноваційний характер. На сьогодні однією з найбільш значущих цілей розвитку педагога у Республіці Грузія вважається підвищення конкурентноздатності вчителів на міжнародному ринку праці. Формується єдиний ринок освітніх послуг, який вимагає прозорості діяльності навчальних закладів, універсальних рейтингів та показників освітньої статистики, у тому числі й щодо якості освіти, стану локальних освітніх систем у різних країнах. Показником

успішного розвитку всесвітнього ринку освітніх послуг є процес міжнародного обміну «носіями знань», що отримав назву міжнародної академічної мобільності. У багатьох країнах світу вона є важливою складовою державної політики, а тому на постійній основі здійснюється її аналіз, розробляються відповідні управлінські схеми, специфічні методи її ефективної реалізації, професійна підготовка спеціалістів для роботи у цій галузі.

Водночас активно обговорюється необхідність збереження позитивних досягнень попередньої системи освіти, що є одним із найбільш проблемних питань у процесі реформування галузі і розвитку інститутів, які б забезпечували відкритість суспільства. Освітнє співтовариство поступово приходить до розуміння того, що реформи, утверджуючи нове, не повинні руйнувати підвалини національної культури, а навпаки, спиратися на них. Саме тому визначальним фактором успішності модернізації повинна стати зміна домінант реформаторської діяльності – перехід від бездумного копіювання західних освітніх моделей до виявлення внутрішніх резервів і зразків перетворення освітнього простору та виваженої адаптації їх до викликів глобалізованого суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Нодія Г. Меритократія і європеїзація : реформування вищої освіти в Грузії / Г. Нодія // Матеріали міжнародної наукової конференції [Вища освіта в Україні : інтернаціоналізація, реформи, нововведення], (Київ, 20–21 квітня 2012 г.). – К. : Український дом, 2012. – С. 105–106.
2. Матиашвили Г. Механизмы обеспечения качества высшего образования Грузии / Г. Матиашвили // Вестник высшей школы. – 2004. – № 1. – С. 9–10.
3. Сапожников С. В. Вища педагогічна освіта в країнах Чорноморського регіону : історія і сучасність : монографія / С. В. Сапожников. – Дніпропетровськ : Інновація, 2013. – 480 с.
4. Янашина Н. Коррупция и высшее образование в Грузии / Н. Янашина // Вестник высшей школы. – 2003. – № 11. – С. 36–37, 47–48.

АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО (1918 р.): ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНІСТИКИ

Житков Олександр Анатолійович

Київський Національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук, доцент, докторант
(Україна)

e-mail: gitkov_oa@ukr.net

РЕЗЮМЕ

У статті зроблено спробу дослідження спільних і відмінних рис української діаспорної історіографії аграрної політики П. Скоропадського, подолання заполітизованості та визначення точок дотику, що характеризують процес дослідження земельних реформ в Українській Державі.

Ключові слова: Гетьманат, аграрна політика, аграрні реформи, земельні закони, парцеляція, П. Скоропадський, селянський рух.

РЕЗЮМЕ

В публикации предпринята попытка исследования общих и отличительных черт украинской диаспорной историографии аграрной политики П. Скоропадского, преодоления политизации и определения точек соприкосновения, которые характеризуют процесс исследования земельных реформ в Украинской Державе.

Ключевые слова: Гетманат, аграрная политика, аграрные реформы, земельные законы, парцелляция, П. Скоропадский, крестьянское движение.

ABSTRACT

This paper attempts to study the common and distinctive features of Ukrainian Diaspora historiography Agricultural Policy Skoropadskiy overcoming politicization and identifying common ground, describing the research process of land reform in the Ukrainian State.

Keywords: Hetmanate, agricultural policy, agrarian reform, land laws partselyatsiya, Skoropadskiy, the peasant movement.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Дослідження короткого за часом, але дуже важливого історичного періоду, відомого під назвою Гетьманату, отримує друге дихання як складова концепції Української революції із середини 1990-х рр. Незаперечним лідером нового, по справжньому наукового бачення цієї сторінки історії, є професор Р. Я. Пиріг, у доробку якого більше 40 праць, в тому числі дві монографії [14], фахові публікації [15]. Особливістю творчого почерку вченого є ґрунтовна історіографічна складова [7]. Він відзначав, що у сучасних працях не вдалося уникнути дихотомії потрактування земельних реформ П. Скоропадського: є дослідники, які цілком позитивно оцінюють наміри П. Скоропадського провести реформу на користь малоземельних селян, і в такий спосіб створити потужну соціальну базу режиму, інші наголошують на думці, що на практиці аграрна політика Гетьманату призвела до реставрації поміщицького землеволодіння, масових репресій проти селянства, зростання невдоволення владою гетьмана та втручанням німецько-австрійських військ у вирішення земельного питання в Україні [14, с. 20].

Дуже важливо, що до процесу вивчення аграрної історії долучилася молода генерація дослідників, здатних мислити нестандартно і критично. Зокрема, земельні проекти, розроблені керівниками Міністерства земельних справ Української Держави В. Колокольцевим та В. Леонтовичем, розглядалися в дисертаціях С. Л. Гнатюка, С. В. Грибоєдова [2]. Аграрну політику Міністерств земельних справ Центральної Ради, Гетьманату та Директорії у полемічних оцінках діаспорної, радянської та сучасної історіографії висвітлила в низці публікацій та дисертаційному дослідженні Г. В. Салата [18].

Ґрунтовний аналіз проблемно-хронологічної та жанрової структури наукових праць здійснив черкаський історик О. М. Тараненко. Працюючи над темою дослідження “Аграрна політика П. Скоропадського: українська історіографія проблеми”, автор переконливо довів, що студіювання проблеми має системний характер, але приділив занадто мало уваги її теоретичним аспектам [20].

В цілому, слід наголосити на тому, що в сучасній історіографії Гетьманату гостро відчувається брак теоретичних напрацювань. Відповідно, мета цієї публікації обумовлюється потребою визначення дотичних і відмінних рис діаспорної історіографії, подолання заполітизованості більшості досліджень та визначення специфіки осмислення земельних реформ в Українській Державі П. Скоропадського від моменту її становлення до 1991 р.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Історик Ілля Витанович у нарисі “Аграрна політика українських урядів років революцій й визвольних змагань (1917–20)” писав, що діячам, причетним до відбудови української державності, які залишили нам спогади про добу Гетьманату “...бракувало не тільки відповідної історичної перспективи, бо ж звичайно брали в них участь близькі учасники подій з відмінних позицій, але дехто й з молодших учасників дискусії, за їх прикладом, ставав також на таку чи іншу в і к л ю ч н у світоглядну позицію без уваги на складне історичне тло революції, її численні позазублювані фактори, які впливали на свідомість і дії людей та перебіг подій” [1, с. 5]. Ця розлога цитата вказує на головну причину необ’єктивного висвітлення земельних реформ П. Скоропадського в річищі уенерівської і прогетьманської діаспорної історіографії міжвоєнного періоду, яка сформувалася під впливом ідейної боротьби української політичної еміграції двадцятих – тридцятих років минулого століття. Тоді ж в Радянській Україні постала марксистська історіографія, в якій аграрна історія інтерпретувалася кризь призму концепції класової боротьби, що “перекочувала” до наукових праць із партійних документів ВКП(б) – КП(б)У. Відомий український історик, історіограф і джерелознавець Я. С. Калакура вважає, що “українська історіографія більше як 60 років була конфронтаційно розірваною ніби на два ворогуючі табори: так званий буржуазно-націоналістичний, представлений здебільшого істориками діаспори, і марксистський в СРСР, УРСР” [8, с. 12].

Розв’язання аграрного питання вітчизняна історіографія завжди пов’язувала із визнанням гострих соціальних протиріч, що мали місце між численною масою малозабезпечених і безземельних селян та великими власниками, які володіли надлишками родючих ґрунтів. Відзначимо, що тенденція дотримуватися соціальних оцінок стосовно висвітлення аграрних відносин доби Української революції є традиційною для істориків як уенерівської так і державницької течії діаспорної історіографії.

Співпадала також, принаймні на рівні декларування позицій, кінцева проголошена мета здійснення урядових реформ – створення ефективного господаря з наділом землі, який мав скласти опору соціалістичному урядові УНР, а після перевороту 29 квітня 1918 р. – Гетьманату. Проте шляхи вирішення земельного питання і характеристика аграрної політики Української держави суттєво різняться в працях авторів.

Історики уенерівської історіографії, як правило, “грішили” політичною заангажованістю висновків стверджуючи, що аграрне законодавство П. Скоропадського повертало кріпосне право на Україну (М. Ю. Шаповал), сприяло виникненню прошарку поміщиків-фермерів (П. О. Христюк), врешті було невдалим і спровокувало хаос та переслідування поміщиками селянства на місцях по всій Україні (В. К. Винниченко) [20, с. 76–78].

Подальший шлях розвитку сільського господарства України опоненти П. Скоропадського вбачали в соціалізації, яка “забезпечить бажаним працю біля землі, зілле промисловість з сільським господарством і знищить різницю між селом і містом, об’єднавши сільське господарство з промисловістю. Цим самим зникнуть і культурні різниці між містом і селом” [21, с. 39].

Прихильники державницького напрямку, навпаки, зосереджувалися на характеристиці земельного законодавства як явища економічного порядку, деталізували реформаційні наміри П. Скоропадського, висвітлювали проекти міністра МЗС В. Леонтовича, земельні закони від 27 травня, 14 червня та 8 липня 1918 р. та намагалися апелювати до причин, що завадили їх реалізації. У працях стверджується, що гетьманський уряд, поновлюючи право приватної власності на землю, планував створити в Україні економічно сильний стан заможних селян, які шляхом парцеляції приватновласницьких і державних земельних володінь при допомозі держави отримали б за потребою ту кількість землі, яку вони не могли придбати за кошти у поміщиків самостійно. Ця новостворена верства “селян-козаків” мала служити головною соціальною оружною опорою Української Держави [20, с. 86–93].

Зміцнення матеріальної та ідейної основи гетьманського руху за кордоном сприяло інституалізації гуманітарної науки. У листопаді 1926 р. зусиллями Українського товариства допомоги біженцям, яким опікувалася дружина Гетьмана Олександра Скоропадська, у Берліні засновується Український науковий інститут (УНІ). Чотири науково-дослідні кафедри, створені при цьому дослідницькому закладі, зробили вагомий внесок у вивчення державності, історії та культури країни. Саме тут В. Липинський завершив “Листи до братів-хліборобів”, “Хам і Яфет”, інші широко відомі у наш час історико-політологічні твори [20, с. 91].

Державницький напрямок, як потужна гілка діаспорної історіографії міжвоєнної доби, представлена у творчості та професійній діяльності українського історика Д.І.Дорошенка, який започаткував традицію інтепретації історичних джерел, оприлюднив центральну сюжетну лінію “антиреставраційної”, а по суті, охоронницької ідеології Гетьманату на еміграції. “Історія України” Д. Дорошенка, а мовиться саме про цей твір, є концептуально завершеним зразком прогетьманської історіографії. При цьому ми не схильні поділяти оцінку, оприлюднену відомим дослідником Ярославом Пеленським, який назвав його енциклопедією гетьманського періоду [13, с. 6]. Характер праці Д. Дорошенка далекий від об’єктивізму та виваженості академічних видань. Сам автор не приховував прихильного ставлення до Гетьманату та вказував, що його метою є збір джерельного матеріалу “...який має улегшити працю майбутньому історикові наших змагань до відбудови української державності в 1917–1923 роках” [4, с. 3]. Врешті, він чітко визначив методологію інтепретації проблеми: “... подавати в своїй книзі якомога більше документів, ... бо часто документи промовляють більш проречисто, ніж усякі висновки і міркування автора” [4, с. 3]. Тут ближчою до істини, на нашу думку, є позиція сучасної дослідниці Л. Радченко, котра вважає, що праця Д. І. Дорошенка може розглядатися лише як

фундамент, базова основа подальшого розвитку державницької концепції історії Української Держави загалом та аграрної політики Павла Скоропадського, зокрема [17, с. 70].

Документи, котрі наведені професійним істориком Д. Дорошенком у певному порядку від “Грамоти П. Скоропадського до усього народу”, у якій було заявлено, що “права приватної власності, як фундамент культури й цивілізації відбудовуються в повній мірі” – до висвітлення поглядів Гетьмана, як зверхника Української Держави, мають переконати читача у соціальній спрямованості його земельних реформ. Д. Дорошенко із цією ж метою відтворює тексти таких юридичних актів як: “Закон про права на врожай 1918 року на території Української Держави” (27 травня), “Закон про право продажу та купівлі землі по-за міським оселями” (14 червня), “Тимчасовий закон про міри боротьби з розрухою сільського господарства” (8 липня), проект земельної реформи міністра земельних справ В. М. Леонтовича (початок листопада 1918 р.) та ін.

Ідеологія реформ Гетьманату інтерпретувалася Д. І.Дорошенком як логічне продовження еволюції аграрних відносин в Україні останніх десятиліть, що проявилася у практичному переході великої земельної власності в селянські руки через викуп. Українська Державна мала лише полегшити і прискорити цей процес, надати йому законних форм, забезпечити прогрес купівлі-продажу землі та оборонити від спекуляцій через дії контрагента, які виконував Державний Земельний Банк, й направити земельну власність виключно в руки селян-хліборобів, наголошує автор [4, с. 284]. Тобто, специфіку аграрної політики П. Скоропадського Д. І. Дорошенко вбачав у переорієнтації влади на маєстатні прошарки села, які були здатні до продуктивної праці, мали кошти на придбання земельної ділянки. Так, проєктоване заснування Земельного Банку розраховувалося на наявну масу паперових грошей у селян, надання широким кредитів дрібним господарям-хліборобам. А “для прожитку надлишки сільського населення мав служити розвиток промисловості і взагалі експлоатація природних багатств Краю”, зазначав він [4, с. 284].

Оцінки аграрної політики Гетьманату, характерні для консервативної течії української історіографії, стали канонічними не без участі П. Скоропадського, про що свідчить сам Д. Дорошенко, який у передмові до своєї праці подякував Гетьману та іншим особам, які прийшли “...на поміч своїми порадами, вказівками, постачанням документів і матеріалів, написанням спеціально (для даної роботи – авт.) ...своїх споминів та заміток ...” [4, с. 4]. У свій час із цього приводу історик Б. Коваль писав, що: “на пропозиції проф. Д. Дорошенка і полковника М. Сіпка відбулися наради та дослідчі праці в роках 1942–43 для дослідження державного устрою та політики, яка найкраще відповідала б будові нашої держави. ... Була зроблена уважна аналіза революційних подій в Україні з 1917–1920 років, у висліді якої зарисувалися два крила – монархістів і республіканців” [9, с. 20].

У повоєнний час становище української діаспорної науки дещо змінилося. Відбулася реструктуризація науково-дослідних установ, гуманітарних кафедр і навчальних закладів, появились нові дослідницькі центри в США, Канаді, країнах Латинської Америки. Інтегрованість діаспорної науки у науковий світовий простір та методологічна революція 1950-х рр., яка розпочалася у сфері гуманітарних наук Заходу, спричинили вплив на дослідження вітчизняної історії, хоча перебільшувати значення цих процесів не варто. Можна із впевненістю вести мову лише про диверсифікацію підходів до вивчення досліджуваної проблематики. У різножанрових розвідках з історії Гетьманату поряд з ортоксальними зразками наукової продукції було видано перші академічні праці Петра Мірчука, Іллі Витановича, Івана Лисяка-Рудницького, Тараса Гунчака. Їх слабким місцем був брак документальної основи, але відчутно змінився науковий підхід у бік критичного сприйняття мемуаристики та епістолярію, посилилася тенденція до здійснення порівняльного аналізу аграрної політики українських урядів 1917–1920 рр. Вперше ученими діаспори починають використовуватися праці авторитетних дореволюційних економістів М. Огоновського, Б. Бруцкуса, В. Косинського, П. Месяцева, дослідження з аграрної історії України П. Лященка, М. Туган-Барановського, М. Грушевського, М. Могилянського, О. Мицюка, радянських істориків К. Воблого, П. Першина, І. Гуржія, В. Теплицького, Ф. Назаренко, І. Ганжі, О. Осянникова та інших.

Враховуючи обмежені можливості наукової публікації, зупинимося на характеристиці вже згадуваної праці професора І. Витановича, котра вперше була опублікована 1967 р. на сторінках “Українського історика”. Написана в академічному стилі з критичним розбором джерел, які були на той час добре відомі усьому загалу істориків, вона вражає глибоким аналізом статистичного матеріалу, що ілюструє процес аграрного перенаселення в різних регіонах України станом на 1917 р. Автор виявляє причини малоземелля українського селянства, включно з колоніальним грабунком земельних володінь України царатом Російської імперії і коронним урядом Австро-Угорщини, формуванням помість давніх українських аристократичних родин Терещенків, Харитоненків, Яхненків. Глибоко характеризує дискусії общинників і західників, які відображені в тогочасній російській публіцистиці, зокрема, на сторінках періодичних видань “Вестник Европы”, “Русская мысль”, “Современный мир”, “Русское богатство”. Відтворює еkleктику трактування аграрного питання в партійній літературі російських та українських партій і громадських організацій, їх прагнення “...бути речником селянських інтересів”, у розбурханому революцією українському селі [1, с. 9].

Аграрну політику П. Скоропадського Ілля Витанович характеризує двояко – як політичну і водночас як юридичну проблему, вирішення якої лежало у площині узгодження станових інтересів соціальних груп, які презентували різні політичні сили: Союз земельних власників, УДХП, УПСФ та ін. Селянство виступає у його праці як пасивна сила, що постраждала від репресій карних експедицій, організованих поміщиками за підтримки загонів австро-німецьких військ. Вирішення ж основного, аграрного питання покладається автором

на аплікативний метод поєднання історичного та правового дискурсу: дії уряду по реформуванню аграрних відносин подаються як процесуальні, законодавчі, але рівновіддалені як від опису прийняття рішень, так і їх наслідків. Звідси еkleктика, неконсеквентний характер висновків: аграрне питання, начебто, вирішене юридично, але на його практичне вирішення історія не залишила П. Скоропадському часу, наголошує І. Витанович.

Низка інших праць 1960–70-х рр., написаних в діаспорі, мають свої достоїнства і недоліки, проте мало що додають суттєвого до розширення нашого розуміння тих змін, котрі відбувалися в історичній науці. Можна з легкістю назвати більше десятка праць, у котрих аграрну політику гетьмана автори інтерпретують у традиційно викривальному стилі унерівської, або прогетьманської історіографії. Це добре відомий твір прем'єр-міністра доби Директорії І. П. Мазепи "Україна в огні і бурі революції 1917–1921", який обмежується переліком негативних сторін аграрного законодавства П. Скоропадського [11], чи, скажімо, видання присвячене 50-й річниці Української Держави, що було опубліковане у 1968 році за дорученням Управи Гетьманського руху (упорядник збірника Б. Коваль), в котрому тенденційно підібрані статті склали компедіум з історії аграрної політики П. Скоропадського [6].

У 1970–1991 рр. досліджувана проблема висвітлювалась в узагальнюючих працях з історії та політичної України, що свідчить про її інтегрованість у загальний наратив новітньої україністики. Слід визнати, що відомі з перебудовної доби та перших років незалежності України праці М. Грушевського, Д. Дорошенка, Т. Гунчака, О. Субтельного, Н. Полонської-Василенко, І. Нагаєвського, виконали надзвичайно важливу функцію інтервенції європейської інтелектуальної традиції історіописання в пострадянську українську історіографію. Проте остаточно подолати негатив трактування історії Гетьманату у традиціях унерівської і прогетьманської історіографії, навіть їм не вдалося. Якщо Т. Гунчак [3, с. 145] і О. Субтельний [19, с. 440–441] оцінюють земельні реформи як явище соціально-економічного характеру, зазначаючи, що недоліки в аграрній сфері були основною причиною селянських повстань проти Павла Скоропадського то Н. Полонська-Василенко [6, с. 7] і І. Нагаєвський [12, с. 140–141] уважають навпаки – за всі прорахунки реформ Центральної Ради, які часто називають непродуманими соціалістичними експериментами, довелося відповідати урядам Української Держави.

Добре відомо, що представники обох течій історіографії унерівської і прогетьманської намагалися дійти компромісної позиції в довготривалих дискусіях. На думку авторитетного історіографа Я. С. Калакура, виявом угодженої оцінки Гетьманату слід уважати статтю, відображену у Словниковій частині Енциклопедії Українознавства під редакцією В. Кубійовича, поміщену до цього видання 1993 р. У ній Гетьманат трактувався як різновид державної організації у вигляді конституційної монархії на чолі з гетьманом і зосередженням у його руках законодавчої та виконавчої влади [7, с. 265].

ВИСНОВКИ

Таким чином, є обґрунтовані підстави стверджувати, що в зарубіжній україністиці інтерпретація проблеми аграрної політики П. Скоропадського може кваліфікуватися з одного боку як антигетьманська, з іншого – як прогетьманська. Автори праць, що висвітлюють зміст земельних реформ, наслідки реалізації земельного законодавства послугуються не науковими, а радше політичними категоріями в оцінках діяльності уряду Української Держави. Джерельна база проблеми в своїй основі є однотипною, а саме такою, де переважають мемуари, епістолярій та політична публіцистика. Вона потребує диверсифікації та розширення. Від другої половини 1960-х рр., зростає критичний аналіз канонічних положень діаспорної історіографії аграрної політики П. Скоропадського 1918 року. Проте, у подальшому його розвиток не отримав належної динаміки, про що свідчить тенденційність трактування аграрно-селянської проблематики доби Гетьманату в сучасній українській історіографії.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–20) / Ілля Витанович // Український історик. – 1967. – №3. – С. 5–60.
2. Гнатюк С. Л. Внутрішня політика Гетьманату П. Скоропадського (1918 р.) : українська історіографія проблеми : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Сергій Леонідович Гнатюк. – К., 2002. – 249 с.; Грибоєдов С. В. Українська Держава гетьмана П. Скоропадського : історіографічне дослідження : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Сергій Валентинович Грибоєдов. – К., 2001. – 210 с.
3. Гунчак Т. Україна : Перша половина ХХ століття : Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.
4. Дорошенко Д. Ілюстрована історія України 1917–1923 рр. – Том II. Українська Гетьманська Держава 1918 р. – Ужгород. : "Свобода", 1930. – 423 с.
5. Земзюліна Н. І. Земельна політика П. Скоропадського в радянській та зарубіжній історіографії / Н. І. Земзюліна // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С. 57–59.
6. Ідеї й люди визвольних змагань 1917–1923. – Нью-Йорк : Видавнича корпорація "Булава", 1968. – 400 с.
7. Калакура Я. С. Нові підходи до висвітлення Гетьманату Павла Скоропадського в сучасній українській та зарубіжній історіографії / Я. С. Калакура // Архіви України. – 2011. – № 2–3. – С. 262–274.

8. Калакура Я. Українські історики на шляху до соборності національної історіографії / Я. Калакура // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2001. – Вип. 54. – С. 6–14.
9. Коваль Б. Державним руслом гетьманщини / Богдан Коваль – Торонто : Б. В., 1981. – 46 с.
10. Любовець О. М. Напрями історіографічних досліджень та перспективи вивчення феномену Гетьманату П. Скоропадського / О. М. Любовець // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. – Випуск . – К. : ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2013. – 310 с.
11. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 : у 3 т. – Т. 1. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія. / І. Мазепа. – Прага : Пробоем, 1942. – 212 с.
12. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Український письменник, 1993. – 414 с.
13. Пеленський Я. Гетьманат Павла Скоропадського. Міфи і дійсність. / Я. Пеленський // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського 1873–1945 рр. – К. : Академпрес, 1993. – С. 5–12.
14. Пиріг Р. Я. Українська гетьманська держава 1918 року. Історичні нариси / Р. Я. Пиріг. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 336 с.
15. Пиріг Р. Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського : спроби проведення та причини невдач / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 68–84.
16. Полонська-Василенко Н. Д. Історія України : у 2-х тт. – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Д. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1993. – 608 с.
17. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. / Л. Радченко. – Х. : Око, 1996. – 120 с.
18. Салата Г. В. Аграрна політика українських національних урядів (1917–1920 рр.) : Історіографія : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Галина Володимирівна Салата. – К., 2010. – 201 с.
19. Субтельний О. Україна : Історія / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1993. – 720 с.
20. Тараненко О. М. Аграрна політика П. Скоропадського : українська історіографія проблеми : дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.06 / Олег Миколайович Тараненко. – Черкаси, 2010. – 211 с.
21. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма (Виклади в Америці) / М. Шаповал. – Прага : «Вільна спілка», 1927.

ОСОБЛИВОСТІ ВІЙСЬКОВОГО СТАНУ В БЕССАРАБСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1914–1915 рр.)

Татаринов Іван Євгенович

Ізмаїльський державний гуманітарний університет, аспірант кафедри всесвітньої історії (Україна)
e-mail: tatarinoff-ivan-evgen@mail.ru

РЕЗЮМЕ

На основі архівних документів досліджуються особливості запровадження військового стану на території Бессарабської губернії під час Першої світової війни. Розглядається ряд обов'язкових постанов, які було видано у 1914-1915 рр., цілі, які вони переслідували, та їх вплив на життя населення краю у перші роки війни.

Ключові слова: військовий стан, Бессарабська губернія, обов'язкова постанова, генерал-губернатор, губернатор.

РЕЗЮМЕ

На основе архивных документов исследуются особенности введения военного положения на территории Бессарабской губернии во время Первой мировой войны. Рассматривается ряд обязательных постановлений, которые были изданы в 1914-1915 гг., цели, которые они преследовали, и их влияние на жизнь населения края в первые годы войны.

Ключевые слова: военное положение, Бессарабская губерния, обязательное постановление, генерал-губернатор, губернатор

ABSTRACT

On the basis of archival documents are studied especially the introduction of martial law in the territory of Bessarabia during the First World War. We consider a number of mandatory regulations, which were published in the 1914-1915., Goals that they pursue and their impact on the lives of the edge in the first years of the war.

Keywords: martial law, the province of Bessarabia, mandatory resolution, the Governor General, Governor.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Перша світова війна – одна з доленосних подій минулого століття. В своїх зовнішніх проявах це була перша масова війна, учасники якої широко застосовували новітні зразки озброєнь, тактичні прийоми та способи ведення військових операцій. Світова війна в усіх своїх проявах торкнулася безпосередньо не лише збройних сил протидіючих сторін, а й широких мас населення, визначивши тим самим глибину та ступінь свого впливу на буденне життя громадян. Для жителів прифронтової смуги та тилу Російської імперії, з першими днями війни, коли було запроваджено військовий стан, звичайне життя змінилося назавжди. Метою такого кроку був повний контроль влади за ситуацією всередині країни та забезпечення армії всім необхідним. Одним з регіонів Росії, де було введено особливе положення з самого початку війни, була Бессарабська губернія. Близькість до зони бойових дій та наявність виходу до моря зумовили певні особливості впровадження та існування військового стану на цих землях у порівнянні з іншими губерніями імперії.

В сучасній історіографії питання введення військового стану в Росії під час Першої світової війни не розглядається окремо. Найчастіше воно є частиною досліджень, що стосуються загального стану справ у країні або в окремих її регіонах в умовах війни. Російські дослідники Р. Іванов, С. Казаковцев, С. Букалова, І. Белова [1] розглядають запровадження військового стану в окремих губерніях Російської імперії та вплив цього фактору на соціально-економічний розвиток цих регіонів. Українські вчені О. Реєнт, О. Сердюк, В. Заполовський [2] розглядаючи історію Першої світової війни у контексті вітчизняної історії також частково торкаються питань запровадження військового стану в українських землях, що входили до складу Російської імперії. Ця тема викликає зацікавленість і серед правознавців. Між авторами, які досліджують це питання, можна назвати Ю. Дубовського і Л. Потарикіну [3]. Дослідників-правознавців цікавлять юридичні основи постанов військового часу та їх особливості в порівнянні із загальним законодавством імперії. Однак слід зазначити, що нині в історіографії практично немає досліджень, які б комплексно розглядали запровадження військового стану в Бессарабській губернії в роки Першої світової війни.

Метою статті є дослідити умови та особливості введення військового стану в Бессарабії у 1914 р., а також його вплив на буденне життя населення в перші роки війни. Для створення більш достовірної картини заборон та обмежень, запроваджених владою в умовах військового стану, автором залучено цілий ряд раніше не опублікованих джерел комунальної установи «Ізмаїльський архів», а саме фондів, що містять обов'язкові постанови, накази губернатора Бессарабії та Головного начальника Одеського військового округу.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для Російської імперії Перша світова війна офіційно почалася 2 серпня (20 липня) 1914 р. Цар Микола II звернувся до своїх підданих з маніфестом про оголошення Німеччиною війни Росії. Однак мобілізаційні процеси в імперії та підготовка до війни розпочалися кількома днями раніше. Стосувалося це також введення військового стану в прикордонних територіях, до складу яких входила і Бессарабська губернія.

28 (15) липня 1914 р. керівництво Бессарабської губернії таємними шифрованими телеграмами повідомило повітових справників, що слід:

- припинити видачу паспортів та свідоцтв на право перетину кордону всіма військовозобов'язаними;
- виконувати всі вимоги військового командування з охорони та оборони підпорядкованих їм районів;
- повністю забезпечити охорону всіх установ цивільного відомства;
- за розпорядженням Штабу округу вжити заходів щодо приведення до ладу доріг, мостів та переправ;
- особливо посилити нагляд за недопущенням страйків і замахів на цілісність заводів, які виробляють предмети військового спорядження;
- затримувати підозрілих осіб і повідомляти про це особисто губернатору та вищим чинам військового округу [4, арк. 36].

Після передачі цих таємних шифрованих телеграм – 31 (18) липня 1914 р. – губернатор М. Гільхен відкрито повідомив населення Бессарабії про запровадження на території губернії військового стану [4, арк. 118].

Введення військового стану розширювало компетенції військової влади і генерал-губернаторів. Їх повноваження та взаємини з цивільною владою визначалися особливими «Правилами про місцевості, оголошені на військовому стані» редакції 1892 р. [6, с. 170-175] та «Положенням про польове управління військ» [7, с. 84-86], затвердженими всього за три дні до початку війни.

19 липня 1914 р. на посаду Головного начальника Одеського військового округу, до якого входила й Бессарабія, було призначено генерал-губернатора М. Ебелова. Оголошення військового стану давало йому і Бессарабському губернатору М. Гільхену надзвичайно широкі повноваження – адміністративні, поліцейські та судові. Вони мали право видавати обов'язкові постанови стосовно попередження порушення громадського порядку та державної безпеки, встановлювати відповідальність у вигляді тюремного ув'язнення строком на три місяці або грошового штрафу до 3 тис. руб. за порушення цих постанов.

Із запровадженням військового стану в регіоні вводилася комендантська година. Населенню заборонялися всі види зібрань та дозвільні прогулянки по селах, їх околицях після заходу сонця. Всі були попереджені, що відтепер будь-які проступки мали каратися за законами військового часу, ким би вони не були скоєні [8, арк. 6]. 3 серпня (21 липня) 1914 р. місцевим органам влади Бессарабії телефонограмою було наказано негайно скликати сільські сходи та роз'яснити населенню, що з введенням військового стану заходи щодо охорони державного порядку покладаються на головнокомандуючих арміями, які мали право:

- наказати не віддалятися з місця проживання особам, які за званням або заняттями можуть бути залучені до роботи по забезпеченню армії;
- призначати загальні та приватні реквізиції припасів для армії;
- заборонити вивіз знарядь та матеріалів, продовольчих, транспортних засобів, фуражу, дров та інших предметів необхідних для військ.
- на власний розсуд знищувати будівлі та все те, що з військових міркувань може бути перепорою руху або діям російських військ [9, арк. 109].

У наступні місяці загальні положення про військовий стан доповнювалися Головним начальником Одеського військового округу обов'язковими постановами відповідно до потреб, що виникали протягом військового часу.

Так, з початком військових дій Бессарабія відігравала роль тилової бази для армії. Одним з головних завдань для влади у цей час було налагодження безперебійного залізничного сполучення. Тому одним з перших наказів військового часу стало видання 15 (2) серпня 1914 р. обов'язкової постанови про заборону виходу на залізничні платформи, підчас стоянки військових потягів будь-яких приватних осіб, за винятком торговців їстівними припасами [5, арк. 75]. Ще одним завданням влади був захист залізничних шляхів сполучень від можливих провокацій. Так, 17 (4) квітня 1915 р. було видано постанову, яка забороняла навіть полювати на відстані менше 25 верст від залізничних ліній та споруд [10, арк. 4].

В якості особливо небезпечних у військовий час розглядалися хибні відомості, що легко могли призвести до паніки серед цивільного населення. Щоб не допустити подібного, 31 (18) серпня 1914 р. було видано обов'язкову постанову про боротьбу з розповсюдженням неправдивих чуток про стан справ на фронті [5, арк. 84].

На думку влади, одним з джерел розповсюдження тривожних чуток про воєнні дії були іноземні піддані, особливо країн, з якими Росія була у стані війни. Щоб постійно тримати їх у полі зору, 2 листопада (20 жовтня) 1914 р. генерал-губернатор М. Ебелов зобов'язав власників готелів, мебльованих кімнат, постійних дворів у районі Одеського військового округу повідомляти поліцію про таких осіб [5, арк. 129].

Існувала вірогідність, що «ворожі піддані» можуть переховуватися й у сільській місцевості, в будинках німецьких колоністів. Тому вже 7 листопада (25 жовтня) 1914 р. було видано ще одну постанову, що зазначала: «Якщо між німцями-колоністами буде виявлено особу, яка не має в колоніях певного заняття або хтось із жителів колонії виявить недоброзичливість або ворожість по відношенню до російської армії, до Росії

та слов'янства, то винні у допущенні сього волосний чи сільський староста, соцький або десятник будуть вислані з меж Одеського військового округу разом з німецькими та австрійськими підданими. Також будуть вислані особи, що не мають певних занять, і жителі, які недоброчливо або вороже налаштовані проти російської армії, Росії та слов'янства, а рухоме і нерухоме майно останніх підлягає арешту на весь час військового стану в окрузі» [4, арк. 57].

Така політика в роки війни призводила і до кроків, що сильно утискали російських підданих – етнічних німців. Наприклад, 7 листопада (25 жовтня) 1914 р. було видано наказ, який забороняв:

– збори дорослих чоловіків німців більше двох, навіть з числа російських підданих, як у своїх оселях, так і поза ними;

– розмови німецькою мовою поза своїми оселями;

– вивіски німецькою мовою, а також дошки на дверях квартир, візитні картки та листи;

– друкування газет, брошур, книг, оголошень, плакатів німецькою мовою, а також вирізку або виливок майстернями металевих дощок тією ж мовою [4, арк. 47]. 21 (8) грудня 1914 р. ці заборони були ще більш посилені [10, арк. 28].

В умовах військового стану влада також слідкувала за системами зв'язку, пильно охороняючи телефонні лінії та попереджуючи будь-яку можливість перехоплення важливих відомостей ворогом. Приміром, після того як 8 грудня (25 листопада) 1914 р. в межах Одеського градоначальства було виявлено зловмисні псування польового телефону, вже 11 грудня (28 листопада) Головний начальник Одеського округу наказує вжити заходів щодо попередження населення про те, що в подібних випадках, крім установленого законом судового покарання на прямих винуватців псування, цілі селища зобов'язуються круговою порукою за збереження засобів зв'язку та в разі псування їх ким-небудь будуть вислані повністю [8, арк. 32].

22 (9) лютого 1915 р. було видано ще одну постанову щодо телефонного зв'язку. Вона забороняла розмови телефоном німецькою, угорською, турецькою, а також єврейською мовами. Остання потрапила до «чорного списку» через «складність піддавати її цензурі». Всі службовці на телефонних станціях зобов'язувалися не допускати розмов телефоном вищезазначеними мовами, а про винних у порушенні повідомляти поліції. За допущення розмов чи приховування винних службовці каралися та звільнялися зі служби або вислалися за межі Одеського округу [11, арк. 9].

Щоб виключити будь-які можливості передачі даних ворогові, 5 травня (22 квітня) 1915 р. генерал-губернатор заборонив тримати голубів на території військового округу і Бессарабії зокрема. Власники птахів мали повністю знищити їх [10, арк. 54].

У 1914-1915 рр. російським командуванням розглядалось питання про ймовірну можливість висадки десанту ворога з Чорного моря. Тому вже 2 листопада (20 жовтня) 1914 р. генерал-губернатором М. Ебеловим була видана обов'язкова постанова, яка забороняла жителям чорноморського узбережжя користуватися запаленими ручними ліхтарями, а також іншими приладами здатними сигналізувати вдалину [5, арк. 126].

Слід зазначити, що ці перестороги не були зайвими. 7 грудня (24 листопада) 1914 р. біля села Бурнас (сучасне с. Лебедівка, Татарбунарського району Одеської області) Акерманського повіту висадилися 25 турків. Невдовзі було затримано 24 із них, у тому числі два офіцери. Поліція вжила заходів по затриманню останнього диверсанта, перевіряючи болгарські, німецькі та австрійські будинки [11, арк. 10]. У відповідь на таку диверсію 8 грудня (25 листопада) 1914 р. було розповсюджено наказ Бессарабського губернатора, в якому зазначалося: «Наказати всім німецьким колоніям у випадку появи турецьких шпигунів, доповідати поліцейському управлінню, а у випадку їх укриття – вислати всю колонію до Сибіру» [12, арк. 3].

Щоб не допустити ворожих десантів у майбутньому, 24 (11) грудня того ж року було видано ще одну обов'язкову постанову, в якій зазначалося: «В межах Чорноморського узбережжя, в районі від гирла Дунаю до м. Олександрівка (Сачавка) Одеського повіту, забороняється плавання вітрильних суден і шлюпок для риболовлі вночі від заходу сонця до настання повного світанку, а в денний час на відстані не більше 1 версти від берега ... човни, власники яких порушують цю обов'язкову постанову, можуть потрапити під рушничний та кулеметний вогонь з берега» [10, арк. 17].

9 березня (24 лютого) 1915 р., щоб уникнути дефіциту товарів першої необхідності в Бессарабії, Головним начальником Одеського військового округу видано постанову, яка забороняла:

– купівлю будь-яких предметів першої необхідності, ціни на які призначались особливими розпорядженнями влади;

– будь-яке посередництво за додаткову винагороду між торговцями предметами першої необхідності та споживачами;

– придбання дров і всякого роду палива в міських складах, на станціях або інших місцях не для власного користування, а з метою перепродажу з прибутком;

– надмірне, не викликане дійсною необхідністю, а спекулятивними цілями, підвищення цін на борошно та зернові продукти, а також будь-яке посередництво за додаткову винагороду між торговцями зерновими продуктами і скупниками-спекулянтами [10, арк. 3].

Запровадження військового стану торкнулося практично всіх сфер життя людей – навіть захоплення азартними іграми. 1 жовтня (18 вересня) 1915 р. Бессарабський губернатор повідомляє про часті випадки останніх, особливо в селах. Тому рекомендує місцевій владі застосувати всіх заходів для боротьби з цим явищем [11, арк. 84].

ВИСНОВКИ

Таким чином, аналіз обов'язкових постанов Головного начальника Одеського військового округу та наказів Бессарабського губернатора, що збереглися в комунальній установі «Ізмаїльський архів», дає нам можливість глибше дослідити умови запровадження військового стану в Бессарабії та його особливості. Основні положення про військовий стан на територіях губерній визначались особливими «Правилами про місцевості, оголошені на військовому стані» (1892 р.) та «Положенням про польове управління військ» (1914 р.), однак поступово вони були доповнені обов'язковими постановами та наказами влади відповідно до потреб, що виникали протягом 1914–1915 рр. Ці доповнення охоплювали практично всі сфери громадського життя – від заборони масових зборів до боротьби з азартними іграми. Подібні кроки дозволили місцевій владі Бессарабії ефективно виконувати свої обов'язки, підтримувати громадський спокій та забезпечувати армію всім необхідним. Разом з тим слід зазначити, що аналіз особливостей військового стану у Бессарабській губернії потребує подальших досліджень з залучення нових архівних джерел.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Шестаков В. А. Новейшая история России / В. А. Шестаков. – М. : Астрель, 2008. – 478 с.; Иванов Р. Н. Влияние Первой мировой войны на социально-экономическое положение Воронежской губернии (1914–1917 гг.) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Р. Н. Иванов. – Воронеж, 2012. – 27 с.; Казаковцев С. В. Вятская губерния в 1914–1917 гг. : война, власть, население / С. В. Казаковцев // Известия Томского политехнического университета. – 2007. – № 3. – С. 18–25; Букалова С. В. Орловская губерния в годы Первой мировой войны : социально-экономические, организационно-управленческие и общественно-политические аспекты : Дореволюционный период : июль 1914 – февраль 1917 года : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / С. В. Букалова. – Орел, 2005. – 25 с.; Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция : 1914 – февраль 1917 гг. : по материалам Калужской и Орловской губерний : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / И. Б. Белова. – Калуга, 2007. – 27 с.
2. Реєнт О. П. Перша світова війна і Україна [Текст] : монографія / О. П. Реєнт, О. В. Сердюк. – К. : Генеза, 2004. – 480 с.; Заполовський В. М. Буковина у роки Першої світової війни (воєнні дії та їх вплив на населення) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. ист. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / В. М. Заполовський. – Чернівці – 2001. – 15 с.
3. Дубовский Ю. М. Законодательство Российской Империи об уголовной ответственности военнослужащих в пореформенный период (конец XIX – начало XX вв.): историко-правовой аспект : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук : спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства ; история учений о праве и государстве» / Ю. М. Дубовский. – Москва, 2011. – 23 с.; История отечественного государства и права / [Новицкая Т. Е., Дюков Л. В., Потарикина Л. Л. и др.] ; под ред. О. И. Чистякова. – [5-е изд. перераб. и доп.]. – М. : Издательство Юрайт, Высшее образование, 2010. – 477 с.
4. Комунальна установа «Ізмаїльський архів» (КУ «ІА»), ф. 759, оп. 1, д.161, арк. 58.
5. КУ «ІА», ф. 778, оп. 1, спр. 160, арк. 170.
6. Военное законодательство Российской империи [Кодекс русского военного права] / [сост. Кудейкин В. Ю., Савинкин А. Е.; ред. Савинкин А. Е.]. – М. : Военный университет, 1996. – 410 с.
7. Свод законов Российской империи / [сост. Балканов Н. П., Войт С. С., Герценберг В. Э., ред. Мордухай-Болтовский И. Д.]. – СПб. : Русское книжное товарищество «Деятель», 1912 – . – Т.2. – 1912. – 757 с.
8. КУ «ІА», ф. 796, оп. 1, спр. 17, арк. 57.
9. КУ «ІА», ф. 779, оп. 1, спр. 93, арк. 242.
10. КУ «ІА», ф. 780, оп. 1, спр. 42, арк. 32.
11. КУ «ІА», ф. 780, оп. 1, спр. 41, арк. 113.
12. КУ «ІА», ф. 796, оп. 1, спр. 18, арк. 11.

ПРАКТИКА ОЦІНКИ ТА ОБЛІКУ ДОВГОСТРОКОВИХ БОРГОВИХ ІНВЕСТИЦІЙ

Прокопишин Оксана Степанівна

Львівський національний аграрний університет, к.е.н., в. о. доцента кафедри бухгалтерського обліку і аудиту
(Україна)

e-mail: oprokopishin@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Розглянуто актуальні питання оцінки облігацій та обліку довгострокових зобов'язань за ними. У статті здійснено огляд нормативних документів, що регламентують визначення й оцінку боргових фінансових інвестицій, та розроблено науково обґрунтовані рекомендації для їх достовірного відображення в обліку й звітності суб'єктів господарювання.

Ключові слова: довгострокові зобов'язання, облігації, оцінка, облік.

РЕЗЮМЕ

Рассмотрены актуальные вопросы оценки облигаций и учета долгосрочных обязательств за ними. В статье осуществлен обзор нормативных документов, которые регламентируют обозначение и оценку долговых финансовых инвестиций, и разработаны научно обоснованные рекомендации для их достоверного отображения в учете и отчетности субъектов хозяйствования.

Ключевые слова: долгосрочные обязательства, облигации, оценка, учет.

ABSTRACT

The current issues of bonds assessment and accounting of long-term debts for them are highlighted in the article. Regulatory framework that govern the determination and assessment of financial debt investments is investigated as well as scientifically based recommendations for their reliable accounting and reporting by entities are developed.

Keywords: long-term debts, bonds, assessment, accounting.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Залучення довгострокових боргових інвестицій, віддачу від яких можна очікувати через значний проміжок часу, у сучасних умовах може стати джерелом нарощування капіталу й фінансування відтворення матеріальних ресурсів підприємств із метою збільшення прибутку та інших вигод для інвестора.

Найреальнішими способами залучення коштів на визначений період є отримання довгострокових позик або емісія цінних паперів. Залучаючи такі кошти, треба здійснювати відповідну оцінку, оскільки їх вартість є значно вищою, ніж вартість поточних фінансових інвестицій. Для прийняття зацікавленими особами адекватних рішень стосовно інвестування у цінні папери й оцінки кон'юнктури фондового ринку істотне значення має інформація про стан фінансових вкладень, що формується на базі облікових даних конкретних підприємств.

Одним із способів отримання поворотних фінансових інвестицій є емісія довгострокових облігацій.

Поширення операцій із довгостроковими борговими фінансовими інвестиціями в діяльності підприємств і вкладень у довгострокових облігаціях спонукають до детальнішого дослідження основних облікових аспектів – їх оцінки й обліку для достовірного відображення в обліку та звітності суб'єктів господарювання.

Облікові аспекти довгострокових боргових інвестицій висвітлено у працях низки вчених: Ф. Ф. Бутинця, Р. Л. Хом'яка, Н. М. Ткаченко, Т. В. Гладких, О. В. Лишиленко тощо. Узагальнена облікова думка щодо оцінки згідно з Положеннями (стандартами) обліку та обліку у складі довгострокових фінансових інвестицій емісії облігацій – визначальна й заслуговує на особливу увагу.

мета нашого дослідження – аналіз нормативних документів щодо визначення й оцінки боргових фінансових інвестицій і розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для достовірного відображення в обліку та звітності суб'єктів господарювання.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

У бухгалтерському обліку визначення терміну «Фінансові інвестиції» та їх класифікацію наведено у П(С)БО 12 «Фінансові інвестиції». Відповідно до цього положення фінансові інвестиції – це активи, які утримуються підприємством з метою збільшення прибутку (відсотків, дивідендів тощо), зростання вартості капіталу або інших вигод для інвестора (тобто юридичної чи фізичної особи, що здійснює вкладення) [4].

Податкове законодавство України визначає термін «фінансові інвестиції» як господарські операції, що передбачають придбання корпоративних прав, цінних паперів, деривативів та/або інших фінансових інструментів [6].

Одним із найбільше представлених поширених інструментів залучення позикових коштів в умовах ринкової економіки є облігації підприємств.

Визначення терміну «облігація» подано у Законі «Про цінні папери» [8] і в «Положенні про порядок випуску облігацій» [6].

Облігація – цінний папір, який засвідчує внесення її власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного паперу в передбачений у ньому строк із виплатою фіксованого відсотка (якщо інше не передбачено умовами випуску) [8]. Облігації не дають власникові права на участь у правлінні АТ.

Випустити облігації може будь-яке підприємство за рішенням власників у межах 10% зареєстрованого статутного капіталу. Для цього воно повинно отримати дозвіл Комісії з цінних паперів та фондового ринку, яка здійснює реєстрацію емісії. Після реєстрації емітенту видається свідоцтво, яке є підставою для друкування сертифікатів цінних паперів або оформлення глобального сертифіката. У сертифікаті вказують номінальну вартість облігації, якої вона досягає на період погашення.

Акціонерні товариства випускають облігації на суму, що не перевищує 25% статутного капіталу. Умови випуску і контроль за їх випуском здійснює Міністерство фінансів України з визначеними відповідними законодавчими актами, що діють на території України.

Із позиції бухгалтерського обліку зобов'язання за облігаціями є фінансовим інструментом, порядок відображення інформації про який в обліку регулюється П(С)БО 13 «Фінансові інструменти» [3].

Згідно з п. 29 П(С)БО 13 фінансові інструменти за придбання оцінюються і відображаються за їх фактичною собівартістю, яка складається зі справедливої вартості активів, зобов'язань чи інструментів власного капіталу, наданих чи отриманих в обмін на відповідний фінансовий інструмент, і витрат, які безпосередньо пов'язані з придбанням чи вибуттям фінансового інструмента (комісійні, обов'язкові збори і платежі за передачі цінних паперів тощо).

На кожну наступну після придбання дату балансу фінансові зобов'язання оцінюються за амортизованою собівартістю.

Сутність обліку облігацій за амортизованою собівартістю полягає в тому, що дохід, який підприємство отримує у вигляді премії за розміщення облігацій (як і витрати у вигляді дисконту), не можуть бути визнані такими одразу: їх необхідно відображати у складі доходів (витрат) упродовж періоду нарахування відсотків за облігаціями.

У П(С)БО 13 [3] не описана методика оцінки з амортизованої собівартості. Тому варто використати метод ефективної ставки відсотка, який згідно з П(С)БО 12 «Фінансові інвестиції» [4], застосовує інвестор (власник облігацій) для амортизації дисконту (що виникає у разі придбання нижче, ніж номінал), або придбання (що виникає за придбання вище, ніж номінал). Тобто часто облігації розміщують за вартістю, що відрізняється від номінальної: з дисконтом або премією. При цьому визначають ставку відсотків за облігацією, що є платою за користування позиковими коштами, а також періоди їх виплат.

Розглянемо приклад: облігації, розміщені з дисконтом (знижкою із номінал).

Підприємство у квітні 2009 р. розмістило облігації номінальною вартістю 100000 грн. на суму 98000 грн. Витрати, пов'язані з випуском і розміщенням облігацій (державне мито, комісійні андеррайтеру тощо), становили 1960 грн. Згідно з умовами випуску відсотки нараховуються і виплачуються наприкінці кожного кварталу з розрахунку 6% від номінальної вартості. Термін погашення – 8 квітня 2010 року.

Визначимо розмір дисконту (премії), що підлягає амортизації:

$$98000 - 100000 - 1960 = -3960 \text{ (грн.)}$$

Отже, дисконт (на що вказує від'ємне значення результату), який підлягає амортизації, становить 3960 грн. У нашому випадку розмір дисконту, що підлягає амортизації, складається зі знижки з номінальної вартості (тобто дисконту, отриманого за розміщення) і витрат, пов'язаних із розміщенням облігацій.

Розрахуємо ефективну ставку відсотка: $ЕСП = (100000 \times 6\% + 3960 : 4) : [(98000 - 1960 + 100000) : 2] \times 100 = 7,1312\%$.

Ефективна ставка відсотка, розрахована за допомогою редактора Microsoft Excel, дорівнює 7,1312%.

Наведемо приклад довгострокових облігацій, розміщених із премією (за ціною, вищою за номінальну вартість).

Підприємство у липні 2009 р. розмістило облігації номінальною вартістю 100000 грн. на суму 106000 грн. Витрати, пов'язані з випуском і розміщенням облігацій (державне мито, комісійні андеррайтеру тощо), становили 1960 грн. Згідно з умовами випуску відсотки нараховуються і виплачуються щокварталу, наприкінці кожного кварталу, з розрахунку 6% від номінальної вартості. Термін погашення – 10 січня 2011 року.

Визначимо розмір дисконту (премії), що підлягає амортизації: $106000 - 100000 - 1960 = 4040 \text{ (грн.)}$.

Отже, премія, що підлягає амортизації, становить 4040 грн. Як бачимо, сума премії, що підлягає амортизації, – це різниця між сумою премії, отриманої під час розміщення, та сумою витрат, пов'язаних із розміщенням облігацій.

Розрахуємо ефективну ставку відсотка: $ЕСП = [100000 \times 6\% - 4040 : 6] : [(100000 + 4040 + 100000) : 2] \times 100 = 5,2212\%$.

Ефективна ставка відсотка, розрахована за допомогою засобів електронних таблиць (редактора Microsoft Excel), дорівнює 5,199%.

Витрати на сплату відсотків повинні визначатися за ринковою ставкою, незважаючи на те, що сума нарахованих відсотків базується на визначеній ставці відсотків. Відсотки нараховуються у кожному звітному періоді, – незалежно від дати їх виплати за принципом нарахування. Довгострокові зобов'язання за облігаціями визнаються на балансі за теперішньою вартістю. Якщо ринкова ставка відсотка дорівнює визначеній на момент емісії ставці, облігація може реалізовуватися за номінальною вартістю.

Відповідно до загальноприйнятих принципів і міжнародних стандартів бухгалтерського обліку рекомендується амортизувати дисконт і премію за облігаціями за методом ефективної (дійсної) ставки відсотка.

Ефективна ставка відсотка – це ставка відсотка, що визначається діленням суми річного відсотка та дисконту (або різниці суми річного відсотка й премії) на середню величину собівартості інвестиції та вартості її погашення (номінальної вартості). Множенням вартості інвестиції на початок платіжного періоду на ефективну ставку відсотка визначають дохід за відсотками звітного періоду [1].

Суму амортизації дисконту або премії за звітний період визначають порівнянням суми відсотків за ефективною та фіксованою ставками відсотка.

Перевагою методу ефективної ставки відсотка є точне визначення доходу звітного періоду за відсотками та балансової вартості інвестицій на кінець звітного періоду.

Метод ефективної ставки відсотка для визначення амортизованої собівартості зобов'язань за облігаціями неможливо застосувати, якщо наперед не відомий розмір відсоткової ставки (наприклад, він «прив'язаний» до іноземної валюти).

Альтернативним методом нарахування амортизації дисконту та премії за довгостроковими облігаціями у такому разі є прямолінійний метод (метод рівномірної амортизації). Розрахунок ефективної ставки відсотка здійснюють за формулою:

$$ECB = M \times r (V + M) : 2 + D(-B) : n \times 100 \quad (1),$$

де М – номінальна вартість облігацій; V – фактична вартість розміщення облігацій; r – фактична ставка відсотка; n – кількість періоду розміщення облігацій; D – дисконт, що підлягає амортизації; B – премія, що підлягає амортизації.

Суму амортизації дисконту чи премії за один платіжний період у міжнародній практиці визначають за формулою [9]:

$$\text{Сума амортизації} = \frac{\text{Загальна сума дисконту (премії)}}{\text{Загальна кількість платіжних періодів}} \quad (2)$$

Прямолінійний метод амортизації дисконту та премії простіший із погляду розрахунків сум. Його рекомендують застосовувати, якщо суми списання дисконту чи премії кожного періоду істотно не відрізняються від сум, визначених методом ефективної ставки відсотка.

Для оцінки інвестицій на дату складання балансу вітчизняні підприємства використовують чотири методи: за справедливою вартістю; за амортизованою собівартістю фінансових інвестицій; за собівартістю з урахуванням зменшення корисності; за методом участі в капіталі [6].

До довгострокових зобов'язань згідно з П(С)БО 11 «Зобов'язання» належить заборгованість, яка не підлягає погашенню протягом операційного циклу підприємства протягом 12 місяців із дати балансу [5].

Довгострокове зобов'язання визнається, якщо його оцінка може бути достовірно визначена; існує ймовірність зменшення економічних вигод у майбутньому внаслідок його погашення.

Якщо випускаються облігації, які будуть погашені протягом 12 місяців із дати балансу, то відповідні фінансові зобов'язання повинні розглядатися емітентом як поточні. Якщо ж термін погашення облігацій, що випускаються, перевищує один рік, зобов'язання за ними довгострокові.

Для відображення у бухгалтерському обліку розрахунків з іншими особами за випущеними й оплаченими власними облігаціями строком погашення понад дванадцять місяців із дати балансу (довгостроковими зобов'язаннями) призначений рахунок 52 «Довгострокові зобов'язання за облігаціями», який містить такі субрахунки:

– 521 – «Зобов'язання за облігаціями»: з кредиту якого ведеться облік боргових зобов'язань за номінальною вартістю облігацій, за дебетом – погашення заборгованості за розрахунками з власниками облігацій;

– 522 – «Премія за випущеними облігаціями»: з кредиту враховують суми премії емітента, тобто суми перевищення ціни розміщення облігацій над їх номінальною вартістю. Ці суми вважають доходом емітента і списують у міру амортизації у кредит субрахунка 733 «Інші доходи від фінансових операцій»;

– 523 – «Дисконт за випущеними облігаціями»: за дебетом враховують від'ємну різницю між ціною розміщення облігацій та їх номінальною вартістю (дисконт). Суму такої різниці відносять на витрати емітента у дебет субрахунка 952 «Інші фінансові витрати».

Для обліку довгострокових фінансових інвестицій Планом рахунків передбачено рахунок 14 «Довгострокові фінансові інвестиції». За дебетом відображається надходження фінансових інвестицій із терміном погашення понад один рік або один операційний цикл (усі інвестиції, які неможливо вільно реалізувати у будь-який момент), а за кредитом – вибуття (списання) чи зменшення вартості, а також

одержання дивідендів від об'єктів інвестування, якщо облік інвестицій ведеться за методом участі в капіталі [9].

Бухгалтерський облік бланків облігацій здійснюють на позабалансовому рахунку 08 «Бланки суворого обліку» за номінальною вартістю. Списування бланків облігацій із позабалансового рахунка здійснюється водночас із записами про реалізацію цінних паперів.

Наведемо типові кореспонденції рахунків із обліку довгострокових зобов'язань за облігаціями (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кореспонденції рахунків з обліку довгострокових зобов'язань за облігаціями

№ з/п	Зміст господарської операції	Кореспонденція рахунків	
		дебет	кредит
1.	Відображені витрати, пов'язані з випуском і розміщенням облігацій	521	631
2.	Розміщені (продані) облігації	311	521
3.	Відображена сума неамортизованої премії (дисконту)	521	522
4.	Нараховані відсотки	952	684
5.	У складі доходів відображена амортизація премії	522	733
6.	Відображена від'ємна різниця між ціною розміщення облігацій та їх номінальною вартістю (дисконт)	523	522
7.	Списана на витрати від'ємна різниця між ціною розміщення облігацій та їх номінальною вартістю	952	523
8.	Зобов'язання за облігаціями відображені як поточні	521	611
9.	Погашені облігації	611	311

Для підприємств, що емітують облігації, порядок оподаткування розглядають у розрізі операцій, пов'язаних із емісією цінних паперів, та операцій, пов'язаних із виплатою доходу за ними.

Із позиції оподаткування податком на прибуток відносини, пов'язані з емісією облігацій, розглядають як кредит під цінні папери, що підтверджують відношення боргу [7].

Бажання отримати прибуток, не нижчий за середній рівень, за інвестиціями та ризикованістю довгострокових вкладень, що зумовлює зростання їх вартості, визначає необхідність проведення розрахунків вільного грошового потоку для своєчасної сплати відсотків за облігаціями та повернення основної суми інвестицій.

ВИСНОВКИ

На сучасному етапі становлення економічної системи України довгострокові боргові інвестиції розглядають як перспективний спосіб залучення капіталу вітчизняних та іноземних інвесторів, який перебуває на етапі формування й розвитку. Поширення довгострокових боргових інвестицій в Україні дасть змогу ефективніше організувати бізнес, що підвищить конкурентоспроможність вітчизняної економіки.

Залучення довгострокових боргових інвестицій в Україні наштовхується на низку проблем, які потребують нагального вирішення. Важливим питанням у системі вдосконалення обліку довгострокових боргових інвестицій в Україні є врегулювання процесу ведення бухгалтерського обліку в учасників. Це зумовлює в свою чергу невідповідності у відображенні господарських операцій у бухгалтерському обліку різних суб'єктів боргових відносин, що унеможливує зіставлення показників їх діяльності та приведення у відповідність до міжнародних стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аналіз методів оцінки фінансових інвестицій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://buklib.net/component>.
2. Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку 1 «Загальні вимоги до фінансової звітності» : наказ Міністерства фінансів України від 7.02.2013 р. № 73.
3. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 13 «Фінансові інструменти», затверджений наказом Міністерства фінансів України від 30.11.2001 р. № 559.
4. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 12 «Фінансові інвестиції», затверджений наказом Міністерства фінансів України від 31.01.2000 р. № 20.
5. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 11 «Зобов'язання», затверджений наказом Міністерства фінансів України від 26.04.2000 р. № 91.
6. Положення про порядок випуску облігацій (із змінами, внесеними згідно з Рішеннями Держкомісії цінних паперів).
7. Податковий кодекс України (із змінами, внесеними згідно із Законом № 2856-VI (2856-17) від 23.12.2010 р.

8. Про цінні папери : Закон України від 18 червня 1991 року, із змінами та доповненнями // Відомості ВР України. – 1991. – № 38.
9. Хом'як Р. Л. Бухгалтерський облік та оподаткування / Р. Л. Хом'як. – Львів : Бухгалтерський центр «АЖУР», 2008.

ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ

Багрій Мар'яна Василівна

Львівський національний аграрний університет, здобувач кафедри земельного кадастру (Україна)
e-mail: kachmar.marjana@rambler.ru

РЕЗЮМЕ

В дослідженні охарактеризовано економічні чинники впливу на туристично-рекреаційну галузь, виявлено проблеми, які заважають залученню інвестиційного капіталу в туристичну сферу та виділено пріоритетні напрямки залучення інвестицій в туризмі. Економічні чинники дослідження рекреаційно-туристичної галузі відіграють визначальну роль, адже вони сприяють реформуванню та відтворенню, раціональному використанню земельних ресурсів на макро-, мезо-, мікрорівнях того чи іншого регіону. Розроблено модель впливу економічних чинників на туристично-рекреаційну галузь для більш детального та точного обґрунтування оцінки туристично-рекреаційної галузі регіону.

Ключові слова: економічні чинники, туристично-рекреаційна галузь, туризм, земельні ресурси.

ABSTRACT

The research discusses economic factors affecting tourism and recreation. Problems that hinder attraction of investment capital into tourism have been detected and the priority investment areas in tourism have been outlined. Economic factors play a definitive role in research of tourism and recreation since they promote reforms and reproduction, rational use of resources on macro-, meso- and microlevel of a region. A model of economic factors influence on tourism and recreation activities has been developed in order to provide a detailed and accurate validation for the assessment of tourism and recreation in the region.

Keywords: economic factors, tourism and recreation, tourism and land resources.

РЕЗЮМЕ

В исследовании охарактеризованы экономические факторы влияния на рекреационную отрасль, выявлены проблемы, которые мешают привлечению инвестиционного капитала в туристическую сферу и выделены приоритетные направления привлечения инвестиций в туризме. Экономические факторы исследования рекреационно-туристической отрасли играют определяющую роль, ведь они способствуют реформированию и восстановлению, рациональному использованию земельных ресурсов на макро-, мезо-, микроуровнях того или иного региона. Разработана модель влияния экономических факторов на рекреационную отрасль для более детального и точного обоснования оценки туристско-рекреационной отрасли региона.

Ключевые слова: экономические факторы, туристско-рекреационная отрасль, туризм, земельные ресурсы.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В сучасному світі туризм відноситься до найбільш потужних, динамічних галузей господарства регіонів. Він створює необхідні умови для стійкого розвитку, сприяючи політичній та екологічній безпеці, підвищенню рівня життя, збереженню навколишнього середовища. Утвердження України як європейської держави вимагає розвитку туристично-рекреаційної сфери. Сучасна парадигма організації дозвілля зумовлює підвищений попит на туризм саме в тих регіонах, де зберігається культурна, соціальна, побутова самобутність нації, місцевої громади. В той же час як складна поліфункціональна соціально-географічна система, туризм знаходиться під впливом багатьох чинників, які необхідно враховувати при організації туристично-рекреаційної діяльності.

Значний вплив на туристично-рекреаційну діяльність мають економічні чинники. Існує пряма залежність між економічним розвитком держави, доходами її громадян та кількістю подорожуючого населення. Від економічного стану держави залежить і рівень розвитку інфраструктури туризму.

Серед науковців, що займаються дослідженнями з даної проблеми можна відзначити: А. С. Даниленка, Д. С. Добряка, М. О. Жукова, М. В. Кулика, А. Г. Мартина, Л. Ю. Матвійчука, П. Р. Пуцентейла, П. Т. Саблука, В. М. Трегобчука, А. М. Третяка, М. М. Федорова, В. В. Юрчишина, А. Д. Юрченка тощо. Разом із тим, вивчення впливу економічних чинників на туристично-рекреаційну галузь потребує більш глибокого дослідження.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Україна має багаті природно-кліматичні, культурно-історичні та національно-етнографічні ресурси, що створюють передумови для розвитку багатьох видів туризму. Проте розвиток туризму здійснюється під дією багатьох чинників, виявлення яких є необхідною передумовою для організації його ефективної діяльності.

М. О. Жукова пропонує «увесь комплекс чинників, що впливають на розвиток туристичної галузі, поділити на дві групи: 1) чинники, діючі незалежно від діяльності організацій туризму; 2) чинники, що сприяють розвитку туризму, активно використовувані туристськими організаціями у своїй діяльності» [1, с. 27].

Враховання причин і можливостей розв'язання проблеми комплексної економічної оцінки земельних ресурсів поки що не дає змоги її отримати. Тому для більш детального та точного обґрунтування оцінки туристично-рекреаційної галузі регіону доцільно розглядати економічний аспект (рис. 1.).

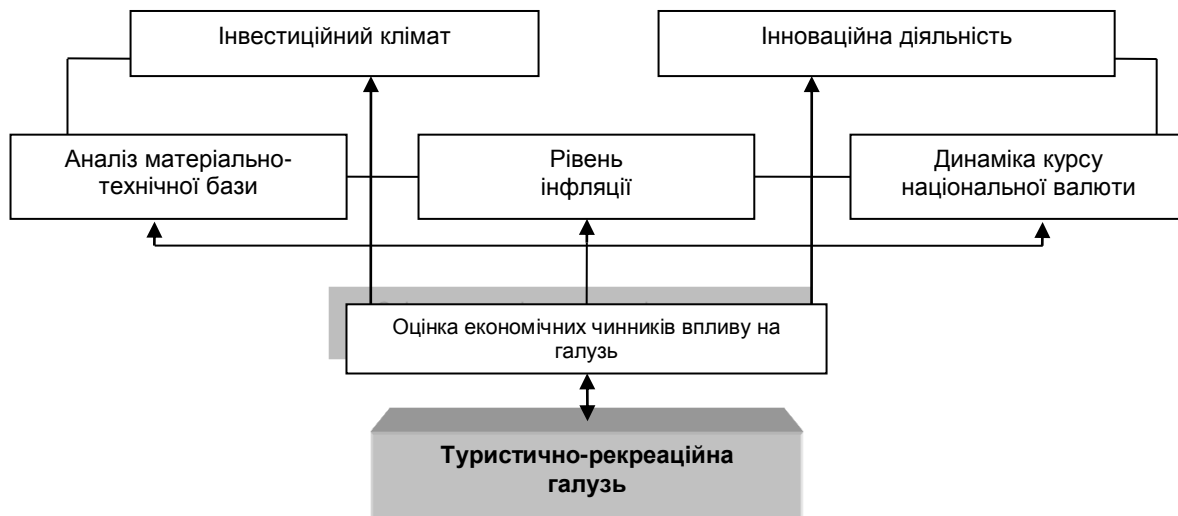

Рис. 1. Економічні чинники впливу на туристично-рекреаційну галузь

* Розроблено автором на основі [2, с. 67].

П. Р. Пуцентейло стверджує, що економічні чинники полягають у зміні структури споживання товарів і послуг у бік збільшення в споживчому кошику населення частки різних послуг, у тому числі й туристичних [3].

М. В. Кулик зазначає, що економічні чинники розвитку рекреаційної сфери визначають можливості ефективного використання рекреаційного ресурсного потенціалу в регіоні шляхом створення рекреаційних послуг як важливої умови зростання суспільного добробуту [4].

Пропонуємо економічні чинники розглядати в певній деталізації.

Розвиток рекреаційної сфери в регіоні визначається станом її матеріально-технічної бази, яка характеризується перш за все забезпеченістю засобами розміщення, підприємствами громадського харчування, роздрібною торгівлі, частиною матеріального виробництва, яка безпосередньо формує потреби рекреації, використання об'єктів інфраструктури, а також зростанням та удосконаленням існуючого транспорту (залізничного, автомобільного, повітряного), розгалуженістю доріг та їхньою якістю, рівнем обслуговування споживачів. Загалом від рівня розвитку матеріально-технічної бази залежать ціни на послуги, що надаються в туристично-рекреаційних зонах.

Для покращення матеріально-технічної бази туризму необхідно:

1. модернізувати, технічно переоснащувати існуючі засоби розміщення туристів, а також будувати нові за сучасними проектами;
2. впроваджувати інновації;
3. організовувати тендери та цільові інвестиційні конкурси на право реконструкції та будівництва нових об'єктів туризму [5].

У сучасних умовах інфляція носить хронічний, всеохоплюючий характер, зумовлений не тільки грошовими, але й негрошовими чинниками. Повністю вилучити інфляцію у ринкових умовах господарювання неможливо, може йтися лише про керовану, регульовану інфляцію, що реально лише за умови системного, точного прогнозування інфляційних процесів [6, с. 10].

Рівень інфляції впливає на всі сфери людського життя, включаючи і туристично-рекреаційну галузь. Тобто у зменшенні втрат зацікавлене не тільки населення, держава, а й підприємства. Як зазначає С. Ф. Черничко «інфляційний розвиток економічної системи призводить до розподілу доходу і багатства між різними класами. Змінюється рівень доходів, що їх отримують різні верстви населення» [7]. В результаті зменшується обсяг витрат на відпочинок, туризм тощо.

Л. Ю. Матвійчук виділяє пріоритетні напрямки залучення інвестицій в туризм:

- реставрація та реконструкція пам'яток історії та культури, особливо таких, які репрезентують Україну на міжнародному ринку туристичних послуг;
- збільшення площі туристично-рекреаційних територій;
- підвищення кваліфікації працівників туристичної галузі з екологічним спрямуванням;
- розвиток «екологічного» туризму, особливо у регіонах, які зберегли народні звичаї та традиції: Карпати, Полісся, Полтавщина, Поділля, Буковина тощо, що, в свою чергу, дозволить розвантажити туристичні території, які перебувають у критичному стані;
- підвищення рівня свідомості туристів [8, с. 77].

О. М. Кальченко вказує на низку проблем, які заважають залученню інвестиційного капіталу в туристичну сферу:

- відсутність цілісної системи державного управління з питань туризму в регіонах;
- низький юридичний рівень нормативно-правової бази туризму та відсутність її гармонізації з нормами міжнародного права;
- інертність зростання обсягів вкладень в розвиток матеріальної бази туризму;
- недосконалий механізм корегування туристично-рекреаційного капіталу країни в цілому та окремих її регіонів [9].

Туристичні підприємства мають потребу в стимулюванні інноваційної діяльності не в меншій, а може бути, навіть більшою мірою, ніж індустріальні, де діяльність певною мірою здійснюється силами науково-дослідних а також відповідними науково-технічними організаціями. Масове залучення суб'єктів господарської діяльності до інноваційного процесу в туристичних регіонах може дати відчутний темп зростання економічного розвитку [10, с. 375].

Інноваційний процес в туризмі досить специфічний. Він отримує, як правило, своє визнання, з одного боку, через туристичний ринок і міру задоволеності клієнта, а з іншого боку – в основному, завдяки ухваленню спільних рішень туристськими організаціями, органами управління галуззю в регіоні, органами місцевого самоврядування і громадськими організаціями, діяльність яких пов'язана з туризмом, а також завдяки оцінці галузі місцевим населенням. Лише така взаємодія всіх елементів (суб'єктів і об'єктів) інноваційного процесу може привести до появи істотного синергетичного ефекту, вираженого у якості зростання (розвитку) сфери туризму [11, с. 114].

ВИСНОВКИ

Таким чином, ефективність функціонування туризму багато в чому залежить від економічних чинників розвитку рекреаційної сфери, що визначає можливість ефективного використання рекреаційного ресурсного потенціалу в регіоні шляхом створення рекреаційних послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Жукова М. А. Индустрия туризма: менеджмент организаций / М. А. Жукова. – М. : Финансы и статистика, 2006. – 200 с.
2. Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери: наукове видання / В. С. Кравців, Л. С. Гринів, М. В. Копач, С. П. Кузик. – Львів : НАН України. – ІРД НАН України. – 1999. – 78 с.
3. Пуцентейло П. Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємництва : навч. посіб. / П. Р. Пуцентейло. – Режим доступу : http://tourlib.net/books_ukr/pucentejlo35.htm.
4. Кулик М. В. Класифікація факторів розвитку рекреаційної сфери регіону : [Електронний ресурс] / М. В. Кулик // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. – 2012. – Випуск 1. – Режим доступу : http://tourlib.net/statti_ukr/kulyk.htm.
5. Музиченко-Козловська О. В. Розвиток туристичної інфраструктури – визначальний чинник туристичної привабливості території : [Електронний ресурс] / Музиченко-Козловська О. В // Режим доступу : http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/13287/1/038_Rozvitok%20turistichno_229_237_714.pdf.
6. Кравченко С. Інфляція в ринковій економіці: сутність, причини і взаємозв'язок з макроекономічними показниками / С. Кравченко, С. Теленик // Економіка, фінанси, право. – 2002. – №7. – С. 9–12.
7. Черничко С. Ф. Інфляція як макроекономічний процес : [Електронний ресурс] / Черничко С. Ф. – Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/8823/1/105.pdf>.
8. Матвійчик Л. Ю. Особливості інвестування раціонального використання та охорони туристичних ресурсів / Л. Ю. Матвійчик // Вісник бердянського університету менеджменту і бізнесу. – 2012. – № 1(17). – С. 76–79.
9. Кальченко О. М. Проблеми формування інвестиційної політики в туристичній галузі : [Електронний ресурс] / Кальченко О. М. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vcndtu/2009_38/18.htm].

ECONOMIC SCIENCE

10. Цьохла С. Ю. Систематизація факторів розвитку туристичної індустрії / С. Ю. Цьохла // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – 2009. – № 2. – Том 22 (61). – С. 373–380.
11. Власова Н. М. Інноваційна діяльність в туристичному бізнесі / Н. М. Власова, В. В. Смирнова, Н. Ю. Семененко // Культура народов причерноморья : Проблемы материальной культуры. – 2009. – №17. – С. 113–114.

ВПЛИВ ЕКОНОМІЧНИХ ЦИКЛІВ ТА КРИЗ НА УМОВИ РЕСУРСКОРИСТУВАННЯ ТА ГОСПОДАРЮВАННЯ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Гринчук Юлія Сергіївна

Білоцерківський національний аграрний університет, к.е.н., доцент (Україна)

e-mail: kle87@mail.ru

РЕЗЮМЕ

Обґрунтовується взаємозв'язок циклічного розвитку економіки та умов ресурсокористування й ефективності господарювання на рівні аграрних підприємств. Визначаються особливості стратегій розвитку та ресурсокористування аграрних підприємств з урахуванням фаз економічних циклів, в умовах яких вони функціонують.

Ключові слова: ресурсокористування, економічні цикли, аграрні підприємства, стратегії, управління.

РЕЗЮМЕ

Обосновывается взаимосвязь циклического развития экономики и условий ресурсопользования и эффективности хозяйствования на уровне аграрных предприятий. Определяются особенности стратегий развития и ресурсопользования аграрных предприятий с учетом фаз экономических циклов, в условиях которых они функционируют.

Ключевые слова: ресурсопользования, экономические циклы, аграрные предприятия, стратегии, управление.

ABSTRACT

Substantiates the correlation of cyclic economy development and Conditions of using resources and economic efficiency at the level of agricultural enterprises. Peculiarities of development strategies and using resources farms based on the phases of economic cycles, under which they operate.

Keywords: resource use, economic cycles, farmers, strategy and management.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Невід'ємним атрибутом відкритих складно організованих господарсько- або виробничо-економічних систем будь-якого рівня, у тому числі аграрних підприємств, є нестабільне середовище функціонування, об'єктивно обумовлююче нерівномірність їх розвитку. Причому, найчастіше, ця нерівномірність носить повторюваний в основних рисах характер, що дозволяє вести мову про цикли, які супроводжують еволюцію економічних систем. У науковій літературі такі цикли отримали назву економічних.

Очевидно, що стратегія ресурсокористування, господарювання та розвитку суб'єктів аграрного господарювання як мікроекономічних систем повинна визначатися, виходячи з врахування, на якій фазі циклічного розвитку вони знаходяться, які циклічні процеси характерні і прогнозовані для макроекономічного середовища. Природно, що в умовах економічного поживлення і підйому підприємство визначає стратегічні орієнтири свого ресурсокористування та розвитку інакше, ніж в умовах кризи. Оскільки стратегія охоплює досить тривалий часовий інтервал, необхідним є прогнозування тривалості поточної фази розвитку підприємства, урахування можливостей, ресурсів та умов переходу до нової фази тощо.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

В умовах фінансово-економічних криз при виборі стратегічних орієнтирів розвитку господарюючого суб'єкта важливо оцінити їх глибину і прогнозовану тривалість. Детальна оцінка та аналіз макроекономічної ситуації і тенденцій її розвитку дозволить визначити реальні стратегічні орієнтири аграрного підприємства, обґрунтувати тактику поведінки та функціонування на різних етапах його розвитку. Таким чином, вивчення циклів виробництва та особливостей функціонування підприємств на різних фазах стає обов'язковим атрибутом системи стратегічного управління.

Повною мірою це стосується системи та особливостей ресурсокористування аграрних підприємств. Адже від рівня забезпечення фінансово-економічними ресурсами, наявності основного та оборотного капіталу, фінансово-економічної стійкості суб'єктів господарювання в аграрній сфері залежить рівень використання виробничих ресурсів, їх відтворення та охорони. Стадія та цикли розвитку того або іншого аграрного підприємства, його позиція на ринку, обрана стратегія управління конкурентоспроможним розвитком визначає рівень ресурсокористування та ресурсозбереження, впровадження інновацій у його процеси, здійснення соціальних та екологічних ініціатив.

Розглядаючи сільськогосподарське підприємство в якості мікроекономічної системи, можна виділити цілий ряд економічних циклів, об'єктивно породжених специфікою самої системи. У першу чергу, слід виділяти виробничі цикли, тривалість яких визначається тривалістю процесу виробництва того чи іншого виду продукції. Безперервність і динамічність процесу відтворення та їх продуктова спеціалізація обумовлюють існування

функціональних відтворювальних циклів. Найбільш яскраво ці цикли, як вважають у монографії, виявляються щодо основних засобів, складна і неоднорідна структура яких, характерна для сільськогосподарських підприємств, об'єктивно викликає необхідність постійного оновлення окремих фізично і морально застарілих елементів.

Проте, на нашу думку, їх специфіка більшим чином визначається особливостями відтворення тієї або іншої сільськогосподарської продукції. Поряд з даними циклами можна виділити і технологічні цикли, що виникають у результаті зміни технологій виробництва. Внаслідок того, що аграрне виробництво значною мірою піддається впливу кліматичних чинників, можна виділити і природно-економічні цикли. Оскільки будь-яке аграрне підприємство є структурним елементом господарсько-економічних систем більш високого рівня, воно об'єктивно потрапляє під вплив циклів, властивих макроекономічним системам.

У науковій економічній літературі, присвяченій проблемам виникнення та перебігу економічних циклів на макrorівні, виділяють досить широкий спектр їх видів. Розрізняють формаційні, великі структурні, специфічні (у тому числі аграрні), мілітаристські, трансформаційні, багаторічні природно-економічні, цикли сезонних коливань [2]. Економічні цикли, від імпульсу виникнення до фази їх затухання, залежно від їх видів, можуть характеризуватися різними темпами економічного розвитку на різних стадіях циклів.

Специфічні економічні цикли протікають за класичною схемою послідовної зміни фаз циклу: криза, депресія, поживлення, підйом. Хоча і в цьому випадку можуть бути винятки, які проявляються в разі накладення на даний вид циклів іншого порядку (наприклад, мілітаристських). Але якщо в рамках економічного циклу фази є загальними для практично всіх суб'єктів світового ринкового господарства, то, наприклад, мілітаристський цикл для одних суб'єктів може надати на економічний стан позитивний вплив, а для інших – негативний.

Виділяються також трансформаційні цикли, зміни або зрушення, обумовлені радикальними змінами курсу соціально-економічної політики. Вони можуть мати навіть зворотні напрями темпам зростання, тобто спад.

Природно-економічні цикли, які здійснюють досить істотний вплив на економіку аграрної сфери господарювання, найбільш яскраво проявляються в досить чітко повторюваних коливаннях врожайності сільськогосподарських культур. Цикли ж сезонних коливань безпосередньо залежать від коливань кліматичних умов і тривалості сезонів, що змінюють один одного. За тривалістю можна виділити довготривалі, середньо- і короткострокові цикли.

Поряд з цим слід зазначити, що жоден цикл не може протікати ізольовано від інших. Одночасне протікання циклів викликає так званий «ефект накладення» циклів один на одного, коли фаза кризи одного циклу може бути в значній мірі пом'якшена за рахунок підйому, породженого іншим циклом, а в іншому випадку спад виробництва, який відбувається внаслідок однієї кризи, може бути в багато разів посилений за рахунок накладення кризи іншого порядку. Ефект накладення впливає не тільки на глибину темпів економічного зростання або спаду, а й на нерівну тривалість циклів одного і того ж роду. Будь-який економічний цикл об'єктивно визначає лише напрям економічного розвитку на кожній фазі циклу (спад, депресія, поживлення або зростання), але глибина змін може бути визначена лише з урахуванням впливу всіх паралельних циклів.

Оскільки розвиток будь-якої економічної системи носить циклічний характер, управління нею повинно обов'язково враховувати умови такої циклічності. Ще в кінці XIX – початку XX ст. почала розвиватися теорія відсутності циклів у державах з централізованою плановою економікою, яка припускає, що в умовах жорсткого державного регулювання діяльності всіх або більшості господарюючих суб'єктів, у мирний час і без надпотужних зовнішніх шоків, неможливі які-небудь кризові явища, що виражаються в негативних або нульових темпах економічного зростання. Проти можливості циклів у країнах з плановою економікою висловлювалися такі відомі вчені, як Г. Хаберлер і Й. Шумпетер. Існувала й протилежна точка зору, яку висунув А. Даниленко [1].

У цілому ж можна констатувати, що економіка розвивається нерівномірно при будь-якій політико-економічній системі, причому дуже часто ця нерівномірність проявляється циклічно. Основним інструментом регулювання циклічного розвитку макроекономічних систем є економічна політика держави. Держава має необхідний набір економічних інструментів, що дозволяють надати імпульси щодо прискорення темпів економічного розвитку на фазі депресії або, в разі потреби, стримати «перегрів» економіки.

У цих цілях може гнучко використовуватися податкова система, здатна за рахунок підвищення або зниження ставок податків регулювати ділову активність у визначених сферах діяльності. Кредитна політика, навіть за допомогою зміни ставки рефінансування, може сприяти підвищенню інтересів до додаткових вкладень капіталу або зводити його нанівець. Великий внесок у розвиток виробництва і згладжування циклічності вносить бюджетна політика держави. Так, фінансування за рахунок бюджету великих програм пріоритетного розвитку створює загальні передумови для розвитку бізнесу та підприємництва в необхідних суспільству сферах діяльності.

Дійсно, тактика управління економічними системами на різних фазах циклу не може бути універсальною. Але найбільш високі вимоги до держави як регулятора розвитку всієї макроекономічної системи пред'являються в фазах криз, як найбільш складних етапах розвитку суспільства. Регулярні, закономірно повторювані кризи є неодмінною фазою циклічного розвитку будь-якої системи. Вони починаються тоді, коли потенціал прогресу основних елементів переважаючої системи, в основному,

вичерпаний і в той же час зародилися і починають боротьбу елементи нової системи, що становлять або формують майбутній цикл.

У динаміці відтворення аграрного підприємства як підсистеми або складника макроекономічної системи – національного господарства можна виділити періодично повторювані фази циклу: стабільного розвитку, що завершується кризою; падіння виробництва і погіршення економічних показників, руйнування або часткової трансформації застарілих елементів системи; депресії - недовгої рівноваги старої і нової систем, коли економічна кон'юнктура вже не погіршується, але й не поліпшується; поживлення - початку прискореного росту елементів нової системи, розширення виробництва, зменшення безробіття, поліпшення показників економічної динаміки.

Нарешті, починається фаза стрімкого підйому або нового циклу, який поступово стає нормальним і, разом з тим, перестає бути новим; періоду відносно стабілізації, верхнього стійкого рівня рівноваги; він завершився черговою кризою, передумови якої визрівають на попередній фазі. Це лише типова, принципова п'ятифазна схема динаміки циклу. Конкретна ж економічна ситуація під впливом зовнішніх чинників змінюється, цикл може деформуватися. Проте потім, після усунення причин впливу, ритм циклічної динаміки відновлюється. Амплітуди коливань, глибина криз змінюються, залежать від взаємодії циклів різної тривалості.

Науковцями висловлюється гіпотеза про те, що кризи прогресивні, при всій їх хворобливості, тому що дозволяють реалізувати в динаміці розвитку підприємств три найважливіші функції: різке ослаблення та усунення застарілих елементів вже вичерпало свій потенціал системи господарювання; створення умов для утвердження спочатку слабких елементів нової системи, майбутнього циклу; випробування на міцність і передача у спадок тих виробничо-економічних та інших елементів, які зберігаються, акумулюються і переходять в майбутнє.

Сучасний нестабільний стан економіки України є наслідком накладення цілої низки економічних циклів, негативних зовнішніх проявів та впливів, слабкості державних інститутів, не досить послідовної політики по захисту вітчизняного товаровиробника, внутрішнього ринку, повільного впровадження інновацій у всі види економічної діяльності. Але найбільший вплив на розвиток економіки в останні десятиліття справили формаційний і трансформаційний цикли. Очевидно, що перехід від одного типу виробничо-економічних відносин до другого потребує величезних зусиль, витрат і значного часу.

Сільське господарство, включене в єдину систему суспільного поділу праці, зазнає впливу криз, притаманних економіці країни в цілому. Разом з тим сільському господарству властиві й специфічні аграрні кризи. Ці кризи мають ряд особливостей: вони охоплюють тільки сільське господарство, не мають циклічного характеру і є значно довшими, ніж промислові кризи. Основними формами прояву аграрних криз є також зростання нереалізованих запасів сільськогосподарської продукції, падіння цін на неї, скорочення обсягів аграрного виробництва, прискорення диференціації товаровиробників у сільському господарстві, зростання безробіття і падіння заробітної плати працівників аграрної сфери. Науковцями виділяються перманентна аграрна криза, самостійна аграрна криза, аграрна криза як частина циклічних криз, аграрний криза, викликана кризою в суміжних галузях, аграрна криза, викликана соціально-економічними потрясіннями.

Тісний зв'язок аграрного сектора з іншими сферами суспільного виробництва зумовлює можливість так званої відображеної аграрної кризи, викликаної кризою в суміжних галузях. Дійсно, криза в промисловості по виробництву засобів виробництва для сільського господарства, через певний час, як правило, обов'язково відбивається на темпах розвитку як окремих сільськогосподарських виробників, так і всієї галузі в цілому.

ВИСНОВКИ

Оскільки якість будь-якого стратегічного управлінського рішення залежить від точності фактичної оцінки стану суб'єктів господарювання і середовища їх функціонування та прогнозу змін умов розвитку, вкрай важливим є оцінка динаміки економічних криз та циклів. Будь-яка криза переживає кілька стадій: латентний, прихований період (передумови назрівають, але зовнішні прояви немає); період обвалу (стрімке загострення всіх протиріч, різке погіршення всіх показників динаміки, порушення стійкості і зростання невизначеності); період пом'якшення кризи (з'являється можливість створення передумов для її подолання, переходу до фази депресії, забезпечується тимчасова рівновага між підприємством, яке втратило частину ресурсів, як господарською системою і такою, що виявляє свій потенціал, тобто новою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Даниленко А. С. Формування ринку землі в Україні / А. С. Даниленко, Ю. Д. Білик. – К. : Урожай, 2009. – 280 с.
2. Шубравська О. В. Регіональний аспект сталого економічного розвитку агропродовольчої системи України / О. В. Шубравська // Економіка АПК. – 2009. – № 5. – С. 68–76.

РОЛЬ ПОЧИТАНИЯ "НЕБА" У ТЮРОК РАННЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (VI – VIII вв.) В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ВЫСШЕЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ

Сацкий Павел Викторович

ГБУЗ "Киевский национальный экономический университет имени Вадима Гетьмана", к.и.н., доцент кафедры политической истории (Украина)

e-mail: pavangard@i.ua

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются проявления почитания Неба у тюрков раннего Средневековья. Исследуется роль почитания Танри (Неба) в системе правового обеспечения формирования высшей государственной власти, общественного статуса кагана и конструировании системы государственного управления в целом.

Ключевые слова: тенгрианство, каган, Небо, государственная власть, тюрки раннего Средневековья.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізуються прояви шанування Неба у тюрків раннього Середньовіччя. Досліджується роль шанування Танрі (Неба) в системі правового забезпечення формування вищої державної влади, суспільного статусу кагана і в конструюванні системи державної влади в цілому.

Ключові слова: тенгрианство, каган (хан), Небо, державна влада, тюрки раннього Середньовіччя.

ABSTRACT

In this article there has been made the analysis of the manifestation of the worship of the Sky by Turks in the Early Middle Ages. The analysis of the worship of Tanri (Sky) in the system of the legal ensuring of the forming of the highest government management, social status of the Khagan and building of the system of government management in total has been made.

Keywords: tangrians, khagan (khan), Sky, state power, the Turks of early Middle Ages.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Государственность номадов Средневековья заслуживает на особое внимание благодаря своей уникальности. В Евразийской Степи государства стремительно возникали и так же стремительно распадались. Иногда возникали государства, площадь которых охватывала миллионы квадратных километров, при этом, они имели ярко выраженную этническую характеристику. Речь идет о тюркской государственности, с коей связано позднейшее возникновение ряда государств и на сегодня многие государства и народы считают себя преемниками тюркской государственности. Помимо этнического корня тюрки имели религиозную идентичность, в период раннего Средневековья они в большинстве исповедовали тенгрианство.

Тенгрианская религиозная система в период раннего Средневековья не достаточно точно реконструирована по причине неполноты данных о ней, но с точностью можно утверждать, что ее ключевой составляющей было почитание Неба. Именно небопочитание и требует изучения в контексте государственности тюрков раннего Средневековья. Прежде всего, потому что каган, который олицетворял верховную власть у тюрков, выделялся небесным подобием и происхождением [7, с. 33; 8, с. 60; 10, с. 37]. Наиболее полно религиозную и одновременно государственную систему тюрков раннего Средневековья раскрывают мемориальные надписи в бассейне рек Орхон и Енисей, посвященные памяти умерших представителей племенной знати. Эти надписи выполнены тюркским руническим письмом.

Проблеме роли и места сакральной сущности Неба в системе тюркской государственности посвящено немного научных работ. Среди них следует выделить основателя исследователь-основоположник науки тюркского права Садри Максуди Арсала [11]. Он сделал попытку реконструкции тюркского тенгрианства раннего Средневековья, обратив внимание на сущность Неба. Социально-политическую структуру общества и государственности тюрков раннего Средневековья исследовали А. Бернштам [2], В. Бартольд [1], С. Кляшторный [4]. Эти исследователи наибольшее внимание уделяли экономическим предпосылкам формирования государственности. Но следует обратить внимание на правовые основы формирования тюркской государственности и происхождения государственной власти у тюрков раннего Средневековья. Прежде всего, потому что эта проблема не находила должного внимания к ней со стороны исследователей, хотя большинство источников по истории и филологии тюрков раннего Средневековья носят правовой характер. На сегодня в научный оборот введено достаточно много тюркских источников, чтобы начать реконструкцию правовой системы их государств, которые сыграли значительную роль в средневековой истории.

Целью статьи является исследование роли и места сакральной сущности Неба в системе государственной власти у тюрков раннего Средневековья. Прежде всего, следует обратить внимание на понятие небесной сущности тюркского кагана и сочетания роли Неба и других почитаемых тюрками

компонентов их мировоззрения. Необходимо проанализировать роль и место Неба в процедуре легитимизации власти тюркского кагана. Следует также провести анализ понятия Небо на предмет выявления в мировоззрении тюрков раннего Средневековья его физической и сакральной сущности.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

В мировоззрении тюрков по воле Неба совершаются все деяния государственного значения. Согласно стеле Кюль-Тегина, тюркский народ возродил свой каганат (Второй тюркский каганат) по воле Неба, Земли и Воды, которым не угодно было, чтобы погиб тюркский народ, взбунтовавшийся против власти табгач (китайцев). Далее, в стеле говорится, что Небо наделило кагана силой и возвысило над всеми тюрками. Видно, что когда речь идет о спасении всего народа от гибели, на равных его судьбу определяет и Небо, и Земля, и Вода. Выдающийся тюрколог С. Малов объединяет в своем переводе стелы три сущности, которые спасают народ, понятием Родина. Далее же, когда речь идет о возвышении кагана над всеми тюрками, судьбу решает лишь Небо [7, с. 37; 8, с. 66, 67; 10, с. 19]. В этом случае следует обратить внимание на двойственность сущности Неба. Очевидно, что в первом случае мы имеем дело с его физической сущностью, как составляющей частью пространства, занимаемого народом, так же тюркскому народу помогли выжить его Земля и Вода. То есть, эти составляющие компоненты ойкумены обеспечили тюркам выживание. Тогда возникает вопрос, почему именно Небо возвышает кагана над остальными тюрками.

Этот вопрос стремился разрешить Садри Максуди Арсал и пришел к выводу, что тюркское тенгрианство было монотеистической религией и центральное место в ней занимал Танри (Небо) [11]. Собственно, текст стелы Кюль-Тегина говорит о небесном происхождении тюркской государственности времен мифических каганов Бумыня и Истеми, называя тех тюрков «небесными» или «голубыми». И «Небо дарит ханам государства» и «садит на кагана» и по воле Неба каган отнимает племенные союзы у тех кто их имеет. Снова мы имеем дело с исключительно небесным происхождением государственности. Вместе с тем, Земля также, согласно надписи Кюль-Тегина, имеет влияние на тюркскую государственность. В одном фрагменте рядом с Небом, которое давит на народ, речь идет о Земле, которая разверзается, когда народ предаст своего кагана. Очевидно, в этом случае речь идет о бедствиях и Небо и Земля не способствуют тюркскому народу, когда он отступает от государственной власти, установленной Небом. Следует отметить, что тюркские надписи говорят о потере государственности как о наибольшей беде, которая постигает народ. Следствием потери государственности является потеря средств к существованию, поскольку каган делает бедный народ богатым, но это возможно при благосклонности к нему Неба, а потеря государственности ведет к его обнищанию. В этом случае сакральное почитание государственности тюрками вполне логично, поскольку государство давало возможность сохранять за племенным союзом контроль над пастбищами, совершать походы ради добычи и получать дань. Результативность создания племенного союза, который был сущностью государственности, и его военные успехи зависели от удачливости кагана, что видно на примере процесса создания каганата шадом (военачальником), когда за ним пошли сначала 17 воинов, затем 70, а затем 700 [7, с. 37, 39, 49; 8, с. 67, 69–71; 10, с. 19, 22, 24].

При этом следует учесть, что тюркские надписи содержат упоминания о богоподобных сущностях, которые почитаются, особенно следует обратить внимание на «земную госпожу» Умай, «прародительницу». Она «не сотворила» людей «с шестью конечностями» и не создала коней на трех ногах. Параллельно упоминается также Эрклиг, который «разлучает» с земной жизнью покойных и этот Эрклиг является «повелителем подземного царства». Данная надпись особенно интересна для реконструкции религиозной системы тюрков VI-VIII веков, поскольку в ней параллельно присутствуют божество, ответственное за рождение, при этом проводится равенство между людьми и скотом, и божество, ответственное за смерть. Причем, эти божества не противопоставляются и мирно сосуществуют. Следует отметить, что они, согласно тексту стелы независимы от Неба. Кроме того, Небо хранит (Танри) хранит исключительно государство и хана [5, с. 81, 192–193; 6, с. 94, 119–120]. Поэтому, следует вывод, что Небо ответственно лишь за рождение человека в ипостаси кагана, верховного правителя, за рождение государства либо за спасение народа от гибели. Судьба отдельных личностей и каждого живого индивидуума в отдельности во власти других божеств.

Тексты могильных стел указывают на почитание тюрками небесных светил. К примеру, мемориант выражает скорбь по поводу того, что он «перестал видеть в синем небе солнце» [5, с. 219; 6, с. 136]. То есть, здесь видно еще одну ипостась Неба, чисто физическую, небо, которое имеет цвет и на котором присутствует светило-Солнце. В данном случае, речь идет о сожалении, запечатленном на мемориале от имени покойного, о том, что он со смертью потерял возможность созерцать «синее небо» и «солнце» как спутников его земной жизни и потерял физический признак жизни - наслаждаться миром. Поэтому, следует разделять представление тюрков о сакральной и физической сущности Неба. Но возникает вопрос, а почему, Небо у тюрков раннего Средневековья являет свою сакральную сущность только для кагана и всего народа в целом? На этот вопрос дают ответы отдельные фрагменты стел, а именно, Кюль-Тегина, где сказано, что каган сделал бедный народ богатым и многочисленные надписи, в которых знатные тюрки посвящают себя, свое все достояние и близких хану. Лишь государство, союз племен, могло обеспечить для всех подвластных ему народов пастбища, соответственно, и ресурсы для существования. Поэтому источник всех достижений следовало видеть в государстве. Напротив, при плохом почитании хана и отказе от следования его

наущениям государство распадается, а народ оказывается вместе с его знатными людьми на краю гибели, о чем говорит стела Кюль-Тегина [7, с. 37; 8, с. 65; 10, с. 18]. Соответственно, лишь хан как глава рода-племени и, в одночасье, являясь аналогом понятия «собиратель племен» [2, с. 99–100] удостоен чести быть «небороденным» и «небохранимым».

«Небохранимость» и «небороденность» тюркского кагана характеристика, которая, четко прослеживаясь в мемориальных текстах, позволяет исследовать и определить основные принципы правопреемства тюркских государств раннего Средневековья. Известно, что в эпоху раннего Средневековья существовали поочередно такие тюркские государства как Первый тюркский каганат (552–603 гг.), Восточно- и Зараднотюркский каганаты и Второй тюркский каганат, который был восстановлен Бильге каганом (Мудрым каганом) после нескольких десятилетий пребывания тюрков под властью китайской династии Тан. Источники, которые в нашем распоряжении, позволяют частично реконструировать принципы смены одной политической системы, господствующей в тюркских степях, на иную. Это источники собственно тюркского и китайского происхождения и их содержание необходимо сличать.

Прежде всего, стоит довольно сложный вопрос разделения Первого тюркского каганата на Западный и Восточный, какова была процедура и принципы преемственности этих двух государств политико-правового наследия тюркской империи, созданной легендарным Ашиной. Имеются довольно краткие сведения Н. Бичурина из китайских источников о том, что «Дом Тукюэ почти при начале своем разделился на два: восточный и западный» [3, с. 227]. То есть, разделение каганата было заложено изначально. Очевидно, наследование Первого тюркского каганата двумя государствами-преемниками происходило по принципу разделения династической ветви на два ответвления. Китайские источники говорят про династии Западно- и Восточнотюркского каганатов как про равноправных династических наследников своего государства преемника. Очевидно, каганы обоих каганатов себя идентифицировали в качестве преемников Первого тюркского каганата. Сведения Н. Бичурина следует сравнить со сведениями тюркских источников, прежде всего, стелы Кюль-Тегина, источником, который, фактически содержит краткую историю тюркской государственности, а также историю тюркской правовой системы, являясь в своем роде источником права. Об этом можно судить, находя в тексте стелы фрагмент, в котором каган обращается к своим подданным и призывает их слушать его речь, поскольку она мудрая, которая должна быть им руководством к действию следованию по ее указанию. При этом, каган стремится чтобы его речь не была искажена, а передана на стеле верно, что следует из фрагмента, в котором фиксируется факт привлечения для ее нанесения на стелу китайских мастеров. Это мастера, по замыслу кагана, должны были верно передать его речь. Стремление нанести слова на камень максимально верно говорит о том, что они должны были, фактически, стать правовыми нормами. Более того, каган призывает своих подданных слушать его речь хорошенько [Малов]. Следует отметить, что каменная стела в мировоззрении тюрков раннего Средневековья являлась средством увековечить что-либо, нанесенное на нее. Об этом свидетельствует текст одной из енисейских стел, в котором вечность камня с мемориальным текстом сравнивается с вечностью земли [6, с. 27]. Поэтому, можно сделать вывод, что тюркский каган был источником права и мемориальными надписями, которые наносились по его воле, устанавливались правовые нормы, коим необходимо было следовать его подданным. Поэтому текст стелы Кюль-Тегина можно рассматривать в качестве официальной истории государства и права тюрков раннего Средневековья.

Этот текст содержит интересный фрагмент периода тюркской истории, который следовал после времен процветания «небесных» тюрков, очевидно, имеется ввиду Первый тюркский каганат. Это период распада каганата. О нем говорится, что мудрых каганов Бумыня и Истеми наследовали «глупые каганы» и «у них были глупые буюруки» (приказные). Поэтому каганат начал распадаться. Период смут в тексте стелы описан довольно красочно и, посему, он содержащий большее число интересных эпизодов правового характера. К примеру, привлекает внимание фрагмент, в котором сказано, что «младшие братья не были подобны старшим». Очевидно, речь идет о династических междоусобицах. И уж далее следует подчинение тюрков китайскому императору, что текст стелы описывает как наиболее трагический период истории смутного времени. После этого периода смут наступает возрождение, связанное с Бильге-каганом. Об этом возрождении говорит и стела Тоньюкука [9, с. 54]. Очевидно, что в тексте стелы Кюль-Тегина объединено период после завершения существования Первого тюркского каганата и до возникновения Второго тюркского каганата. Причем, этот смутный, исходя из позиции меморианта, период описывается как череда событий различного характера, от династических свар до народных волнений и завершая подданством китайскому императору и потерю тюрками своей этнической идентичности [7, с. 37; 8, с. 65; 10, с. 17]. Из этого следует, что период существования Западно- и Восточнотюркского каганатов стела подает как начало и предпосылки для более позднего периода прекращения существования тюркской государственности и этот исторический период в ее тексте подразумевается под «младшие братья не слышали старших». То есть, произошло обычное разделение раннефеодального государства на своего рода вотчины между династическими ветвями. Но, тем не менее, стела говорит о каганах того времени как о полноценных преемниках государственности Первого тюркского каганата, хотя и «не разумных». Посему, тюркские государства, возникшие после распада Первого тюркского каганата были его правопреемниками, сохранив династию, традиции и осознавая себя таковыми.

Но в дальнейший период смуты, когда тюрки стали служить народу табгач (китайцам) они утратили свою национальную идентичность, о чем говорит фрагмент, в котором указывается, что беги приняли

китайские звания и титулы. Потеря национальной идентичности и государственности стала угрозой для самого существования тюркского народа и от гибели тюрков и защитило их Небо, Земля и Вода. Здесь видно, что существенным условием преемственности прежней государственности является следование традициям и сохранение этнической идентичности, а также титулов и званий в своей национальной системе государственности. Более того, как указывает текст стелы, тюркам следовало не класть свои силы ради славы табгач [7, с. 37; 8, с. 65-66; 10, с. 18]. Об этом факте в период подданства китайскому императору стела говорит с сожалением. То есть, следовало народу свои силы посвящать своей государственности.

Но тогда возникает вопрос, следуя каковым правовым принципам, Второй тюркский каганат, восстановленный после периода смут, стал правопреемником Первого каганата. Этот эпизод истории тюркского государства и права раскрывает также текст стелы Кюль-Тегина, прославляя первых мифических каганов Бумыня и Истеми. Текст стелы говорит, что Второй тюркский каганат стал преемником Первого, признавая источником своего права на существование преемственность «небесных» тюрков. То есть, Небо снова играет роль фактора, который легитимизирует высшую государственную власть. Но простой декларации преемственности «небесных» тюрков и «небохранимости» для преемственности прежней государственности очевидно, было не достаточно. Тюркского кагана должны были признать таковым его подданные, поскольку именно к ним и были обращены его слова с призывом слушать его речь хорошо.

Тюркские тексты говорят о постоянных походах мемориантом, которым они посвящены, особенно указывая на успешность этих походов. Об этих успехах говорят как стелы, посвященные подвигам каганов, так и посвященные бегам и прочим властителям более низкого ранга [6, с. 33]. То есть, успешные походы были залогом удержания и легитимизации своей власти. Собственно, военные походы решали ряд жизненно важных вопросов для тюрков раннего Средневековья, как то расширение пастбищ, доступ к водным ресурсам, контроль над охотничьими угодьями и прочее. Не даром в тексте стелы Кюль-Тегина о хорошем кагане говорится, что он бедный народ сделал богатым [7, с. 36, 38; 8, с. 64, 68; 10, с. 16–17, 20]. В то же время, народ, который не был достаточно верен своему кагану получал наказание от Неба, которое на него «давило», а Земля под ним «разверзалась». При этом текст стелы указывает, что такой народ, который не верен своему кагану становится бедным и малочисленным. Поэтому, под бедностью и малочисленностью следует понимать наказание Неба и Земли за неверность кагану. Скорее всего, здесь имеется в виду, что народ без надлежащей защиты и организации со стороны кагана не имеет возможности надлежаще эксплуатировать свои ресурсы. Поэтому, в данном случае, имеет место почитание чисто физических характеристик Неба и Земли, то есть без организации их эксплуатация неэффективна.

Но когда речь идет о власти кагана и праве на ее осуществление, то на первый план выходит сакральная сущность Неба и только Небо легитимизирует право кагана осуществлять свои властные полномочия.

Следует отметить, что тюрки в надгробных надписях выражали сожаление по поводу кончины меморианта. При этом немаловажно, что в надписях часто сожаление высказывается от имени меморианта по поводу его расставания со своими родственниками, имуществом и государством, этим всем мемориант «не наслаждался», а также от имени его родных и дружинников, есть случай выражения сожаления одновременно и от имени меморианта, и от имени его соратников [5, с. 38, 56–57, 62–63; 6, с. 115, 117]. Этот факт для исследования небесной сущности высшей государственной власти немаловажен, поскольку указывает, что тюрки четко проводили грань между жизнью и смертью. То есть, в момент смерти они видели полное расставание с покойным и переход точки не возврата. Соответственно, на мемориалах высказывалось сожаление о потере эффективного администратора или служащего, в загробной жизни земная жизнь продолжения не имела. Соответственно, мемориантом не были завершены его земные дела и, если речь идет о кончине высшего государственного лица, то вопрос должен стоять о судьбе государства. Поэтому, получается, что Небо способно даровать человеку его социальное положение кагана и способно возвысить его племенной союз, но уже не от Неба зависит чисто физический процесс старения, умирания кагана, дальнейшего существования его детища-государства после смерти. На это указывает фрагмент их стелы Кюль-Тегина, в котором говорится о грехе народа перед покойным каганом, поскольку его потомки и народ не следовали его воле. Вследствие этого на них должно было «давить Небо» и «разверзнется Земля».

ВЫВОДЫ

Таким образом, религиозная система тюрков раннего Средневековья довольно рационалистична. Небо являлось источником государственности и власти, но этим его функции ограничивались и лишь каган как ключевая институция государственности опекался Небом. Опека власти кагана со стороны Неба должна была признаваться его подданными, а показателем небесной опеки над властью кагана было успешное исполнение им его функций и обязательств перед народом, а таковые были очень значительными. В то же время, не следует смешивать понимание тюрками физической сущности Неба, которая у них стояла в одном ряду с сущностью Земли и Воды, и сакральной сущности. Сакральная сущность Неба была связана исключительно с властью кагана и только через нее определяла судьбу всего народа.

Поскольку Неба сопровождало тюркское государство и народ во всем их бытии и имело значительное как сакральное, так и правовое значение, дальнейшее исследование ее роли и места в правовой системе

тюрк раннего Средневековья открывает перспективы более полной реконструкции правовой основы социальных отношений и социальных гарантий для всех общественных категорий.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Сочинения. В 9 тт. – Т. 5 : Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. / В. В. Бартольд.– М. : Издательство «Наука», 1968. – 759 с.
2. Берштам А. Социально-экономический строй орхоно-енисейских тюрок VI-VIII. Восточно-тюркский каганат и кыркызы / А. Берштам. – М. – Л. : Издательство Академии наук СССР, 1946. – 208 с.
3. Бичурин Н. Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена / Бичурин Н. Я. (Иакинф). – В 3 тт. – Т. 1. – М. – Л. : Издательство Академии наук СССР, 1950. – 382 с.
4. Кляшторный С. Г. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии / С. Г. Кляшторный. – С-Пб. : Наука, 2006. – 592 с.
5. Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии. Тексты и исследования / И. В. Кормушин. – М. : Наука, 1997. – 303 с.
6. Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология / И. В. Кормушин. – М. : Наука, 2008.
7. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Памятник в честь Кюль-Тегина / С. Е. Малов. – М. – Л. : Издательство Академии наук СССР, 1951. – 452 с.
8. Меліоранскій П. М. Памятникъ въ честь Кюль-Тегина съ двумя таблицами надписей / П. М. Меліоранскій. – С-Пб. : Типографія Императорской Академіи наукъ, 1899. – 144 с.
9. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. Памятник в честь Тоньюкука / С. Е. Малов. – М.– Л. : Издательство Академии наук СССР, 1951. – 452 с.
10. Радловъ В. В. Сборникъ трудовъ орхонской экспедиціи. IV : Древне-тюркские памятники в Кошо-Цайдамъ / В. В. Радловъ, П. М. Меліоранскій. – С-Пб., 1897.
11. Садри Максуди Арсал Тюркская история и право / Садри Максуди Арсал. – Казань : Издательство «Фэн», 2002. – 412 с.

ГЛИБИННИЙ ПОТЕНЦІАЛ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Бугерко Ярослава Миколаївна

Кримський гуманітарний університет (м. Ялта), кандидат психологічних наук, доцент, заступник завідувача кафедрою психології, докторант (Україна)

e-mail: metodology@gmail.com

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається духовність як визначальна сутність людини, глибинна інстанція, завдяки якій особистість стає самодостатнім суб'єктом власної життєдіяльності. Аналізується сутнісно-функціональний зміст духовних цінностей, поняття значущості як умова актуалізації внутрішніх потенцій особистості. З позицій психодинамічного підходу показано ціннісний процес психіки як зіткнення діалектично протилежних сил, які спричиняють внутрішнє напруження і визначають домінування антиномічних пар цінностей у духовному просторі особистості.

Ключові слова: духовні цінності, значущість, духовно-катарсична активність, цінності граничного узагальнення.

ABSTRACT

Spirituality as determining essence of man, deep instance due to which personality becomes the self-sufficient subject of own vital functions is examined in the article. Essence functional maintenance of spiritual values, concept of meaningfulness as condition of actualization of internal potencies of personality is analysed. From positions of psycho-dynamic approach the valued process is rotined as collision dialectical of opposite forces which draw internal tension and determine prevailing of antinomical pairs of values in spiritual space of personality.

Keywords: spiritual values, meaningfulness, spiritual-catharsic activity, values of maximum generalization.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается духовность как определяющая сущность человека, глубинная инстанция, благодаря которой личность становится самодостаточным субъектом собственной жизнедеятельности. Анализируется сущностно-функциональное содержание духовных ценностей, понятие значимости как условие актуализации внутренних потенций личности. Из позиций психодинамического подхода показан ценностный процесс психики как столкновение диалектически противоположных сил, которые влекут внутреннее напряжение и определяют доминирование антиномических пар ценностей в духовном пространстве личности.

Ключевые слова: духовные ценности, значимость, духовно-катарсичная активность, ценности предельного обобщения.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Період нестабільності і криз в країні істотно позначається на рівні духовності суспільства. Десакраменталізація людської природи, знецінення її духовної сутності, диктат технократичних стандартів і прагматичних інтересів як наслідок соціальних і культурних реалій світового розвитку, призвів до трансформації цінностей і пріоритетів у розвитку людської цивілізації. Однак саме духовність була і є основною умовою конструктивної діяльності суспільства, основою прогресивних змін у ньому. Врахування цієї обставини абсолютно необхідне при аналізі будь-яких аспектів суспільного життя – починаючи з життя окремих індивідів і завершуючи найскладнішими формами активності, життєдіяльності людської спільноти загалом. Ігнорування чи байдуже ставлення до духовної сфери людини спричиняє деформацію уявлень про найважливішу сутність людини, її роль і призначення, місце і сенс життя.

В науковій літературі останніх років появилось багато досліджень, які по-новому осмислюють буттєві засади існування людини, утверджують пріоритет духовних начал людського існування. Нові методологічні підходи до проблеми духовності містяться в працях М. К. Мамардашвілі, М. С. Кагана, С. Б. Кримського; вивченню духовної сфери особистості присвячені роботи В. Д. Шадрікова, Б. С. Братуся, В. І. Слободчикова; загальні підходи до духовності як інтегральної якості смисложиттєвих цінностей відображені в дослідженнях Л. П. Буєва, Т. В. Холостової, І. А. Гундарова, Д. Леонтьєва, В. Г. Федотової. Сакральний простір духовності в структурі індивідуального і колективного несвідомого виявляється різними школами психоаналізу. Феномени духовності у взаємозв'язку з проблемою віри розглядаються в науковій школі Т. С. Яценко.

В переважній більшості наукових досліджень духовність пов'язується із діяльністю свідомості, і перш за все, з її ціннісним зрізом, в тому числі, категорією цінностей. Значна кількість досліджень трактує цінність як значущість реальних або ідеальних явищ дійсності, що сприяє формуванню ціннісно-сислової сфери особистості та мотивує особистість до дій. Традиційно у психолого-педагогічній літературі на перше місце виноситься питання вивчення ціннісних орієнтацій особистості. У працях ряду науковців (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, А. А. Волочков, Ю. М. Забродін, С. С. Занюк, Р. Л. Кричевський, С. Л. Рубінштейн, Л. В. Сторіжко) цінності та ціннісні орієнтації представлені у зв'язку із спілкуванням та мотиваційною сферою суб'єкта. Взаємозв'язок духовних цінностей з потребами, установками, мотивацією, смислами, емоціями досліджували як вітчизняні (О. Г. Асмолов, М. Й. Боришевський, Н. В. Грисенко, Б. І. Додонов, З. С. Карпенко,

В. І. Непомняща, Д. М. Узнадзе) так і зарубіжні (А. Маслоу, К. Роджерс, Г. Олпорт, В. Франкл, Е. Фром) психологи. Трансцендентний зміст та дуалістичну природу цінностей, пов'язаних з ідеєю Бога, ідеалом, абсолютом висвітлювали такі вчені як В. П. Барішков, М. Гартман, Дж. Дьюї, М. С. Каган, І. Кант, Г. Коген, Г. Лотце, М. Перрі, Г. Ріккерт, Ю. Р. Саарнійт, Л. В. Сохань, Л. Н. Столович, М. Шелер.

Вивчення загальних закономірностей формування функціонального запасу особистості, її потенційної сфери здійснюється в різних напрямках, зокрема, через дослідження соціально-адаптивного (К. А. Абульханова-Славська, А. Г. Маклаков, С. Д. Максименко), інтелектуального (Л. А. Венгер, В. М. Дружинін, С. Д. Максименко, Т. В. Прохоренко, М. Л. Смульсон), морально-етичного (Л. В. Мар'яненко), духовно-творчого (В. В. Вербець, В. О. Моляко, К. В. Петров, О. О. Фролов, В. Д. Шадріков), трудового та інших типів потенціалів людини.

Однак, через різноплановість розгляду феномену духовності та ціннісної проблематики психіки, існує певна термінологічна неузгодженість та неоднозначність трактування та використання вказаних понять, що зумовлює необхідність окреслення їх глибинного змісту та внутрішнього наповнення. Тому мета статті – розкрити внутрішню сутність духовних цінностей як таких регуляторів поведінки людини, які пронизують її життя в усіх проявах, несуть у собі певний енергетичний заряд і є потужним джерелом психіки. Завдання – показати аксіологічний характер духовності; охарактеризувати сферу духовних цінностей через зіткнення антиномічних сил, які спричиняють внутрішню напруженість і спрямовують людину на ескалацію власної значущості; проаналізувати особливості прояву і функціонування цінностей на трьох рівнях життєдіяльності людини залежно від ступеня духовного розвитку людини.

ВІКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Розуміння сутнісних характеристик поняття «потенціал» бере свій початок у філософській спадщині Арістотеля, який розрізняв буття «потенційне» та «актуальне», вважаючи, що саме перехід від першого до другого характеризує особистісний розвиток людини [1, с. 48]. Дослідження Л. І. Анциферової, В. Г. Асєєва, В. П. Зінченка, Б. Ф. Ломова, І. В. Мурашко та ін. дозволяють говорити про те, що потенціал, як джерело засобів, які можуть бути приведені у дію для вирішення певного завдання чи досягнення мети, динамічно переходить у можливість так, як перспектива переходить в реальність.

Ґрунтовні напрацювання з проблем онтології свідомості, розвитку духовної самосвідомості (О. Я. Канапацький, Н. А. Некрасова, С. О. Ставцька), дослідження несвідомих і ірраціональних пластів внутрішнього світу людини, їх значення і вплив в організації поведінки, глибинне пізнання цілісної психіки у єдності свідомого та несвідомого з їх внутрішньо-психічними суперечностями (Т. С. Яценко) істотно вплинули на зміст поняття духовності, духовного потенціалу, цінностей.

Більшість вітчизняних психологів тлумачать духовність як об'єднуючий, стрижневий чинник системи цінностей людини (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, З. С. Карпенко, О. В. Киричук, О. П. Колісник, В. П. Москалець та інші). У працях А. К. Абішевої, Т. Ф. Алексеєнка, Г. Л. Будинайте, С. І. Дьякова, А. В. Кір'якової, О. М. Леонтьєва, А. А. Павліченка, Л. А. Пастушенка, Л. З. Сафіулліної та ін. стверджується зв'язок цінностей з внутрішнім світом особистості. Дослідники підкреслюють їх суб'єктивну значущість, вводячи поняття «індивідуальні цінності», «особистісні цінності», «психологічні цінності», «духовні цінності». Зокрема, А. В. Кір'якова зазначає, що «... особистісні цінності – це усвідомлені і пережиті людиною загальні смисли її життя» [2, с. 122]. На важливість внутрішнього прийняття цінностей вказує і В. М. Чернобровкін, зазначаючи, що: «У індивідуальному виборі пропонує суспільством цінностей важлива усвідомлена робота суб'єкта, оскільки, лише прожиті, «вистраждані» цінності стають особистісними, стимулюючи смислоутворювальну активність і формуючи ціннісну спрямованість суб'єкта» [3, с. 650]. Дослідження А. К. Абішевої [4] показали, що психологічні цінності сприяють формуванню духовного світу людини, забезпечуючи цілісність особистості. Науковцями стверджується, що духовні цінності наділяють людину сутністю буття, сенсом існування (А. К. Абішева, В. П. Андрущенко), задають соціокультурну активність індивіда, орієнтують його в діяльності (В. П. Барішков, С. І. Д'яков), визначають світогляд особистості, її духовний розвиток (М. С. Каган, Л. Панченко, Е. О. Помиткін, М. В. Савчин, О. І. Климишин). Духовні цінності зорієнтовують діяльність особистості, а також істотно впливають на процес її становлення. Вони безпосередньо пов'язані з мотиваційною сферою особистості, виступають в якості регулюючого фактора життєдіяльності та виявляються й розкривають себе в практичній поведінці людини.

Розглядаючи духовність як іманентну здатність людини робити вільний вибір дії, діяльності, вчинку, О. В. Киричук вводить поняття *духовно-катарсичної активності*. Її суть – «інтенсивна діяльність, спрямована на самопізнання та самооцінювання власного внутрішнього світу, самовизначення та самоактуалізацію своїх внутрішніх потенцій самовдосконалення. Це здатність особи очиститися не лише від вад тілесності своєї, а й від вад душевності – подивитися на себе збоку як на носія культурно-національних і вселюдських цінностей. Тут об'єктом самопізнання, самооцінювання, самовизначення й самоактуалізації стає власне Я, а результатом – формування Я-концепції особистості» [5, с. 76].

В багатьох дослідженнях (І. Д. Бех, М. Й. Боришевський, А. В. Брушлинський, З. С. Карпенко, О. В. Киричук, О. П. Колісник, Н. О. Кордунова, Д. О. Леонтьєв, В. П. Москалець, І. А. Селіванова, Л. М. Собчик тощо) підкреслюється аксіологічний характер духовності, вона визначається як об'єднуюче, стрижневе начало системи цінностей людини, здатність людини орієнтуватись на цінності і визначатись по відношенню до них.

Сфера духовних цінностей, на думку І. Д. Беха, охоплює сенс життя, милосердя, справедливість, чесність, толерантність, любов, добро тощо, тобто сенс вищих моральних категорій. І саме вони, вважає науковець, є справжніми індикаторами розвинутої особистості [6, с. 65].

Аналізуючи сутнісно-функціональний зміст духовних цінностей І. Д. Бех наголошує на одній з найважливіших умов дієвості останніх – міри *значущості* духовних цінностей для самої особистості, тобто сили їх емоційної енергії, від якої й залежатиме, чи виникне у людини імпульс до моральних дій чи ні. Значущість відображає вагомість цінностей для людини і їх ієрархію у її внутрішньому світі. У керуванні поведінкою вона виконує функцію критерію, що спрямовує, відображає, спонукає, тобто організує активність людини. Не все, що оточує людину, однаковою мірою важливе для неї, а тому відбувається розшарування значимих відносин за різними основами: часовою (значуще зараз може в майбутньому стати ще більш значущим, або взагалі не мати ваги), за ступенем узагальнення цінностей (стратегічні, які визначають життєву позицію людини чи ситуаційні – значимі в конкретній ситуації), за особистісною спрямованістю (значущість у собі, для інших і для себе).

Розглядаючи останню диференціацію значущості (згідно класифікації Гегеля), варто відмітити, що у конкретної людини ці три аспекти (у собі, для інших і для себе) співіснують єдино, але один з них може домінувати. Коли переважає *значуще у собі*, то людина не відрефлексовує сенс, цінності власного життя, не розрізняє себе від культури, в якій живе. «Значущість у собі – це царина несвідомого – колективного, соціального, особистого або природного (З. Фрейд, К. Юнг, А. Адлер, Е. Фромм та ін.)» [7, с. 28]. Тут діють дуже потужні тенденції, котрі спричинюють, рухають людину – потяг до життя і потяг до смерті (З. Фрейд), жага влади, прагнення до переваги і прагнення до вдосконалення (А. Адлер). Прагнення до удосконалення передбачає перевернення самого себе, а прагнення до переваги – це боротьба за самоствердження і самостворення. Згодом це універсальне прагнення, відкрите Адлером, знайшло конкретизацію у концепціях самореалізації К. Хорні, самоактуалізації К. Гольдштейна і А. Маслоу, актуалізуючої тенденції К. Роджерса.

Значуще для інших стосується сфери міжособистісних стосунків, норм моралі й моральних принципів, а тому найбільш детально різнопланово і багатоаспектно описане в літературі з етики, психології, філософії, педагогіки. Відмітимо лише, що ефективність регуляції реальних відносин людини з оточенням визначається наявністю в неї соціокультурних (тактичних, термінальних) цінностей: християнські заповіді, матеріальні блага, престиж професії, творчість, любов тощо і прикладенням зусиль для їх дотримання чи одержання. Показником реалізації виступає міра розвитку операційних (інструментальних) цінностей, до яких О. Морщакова відносить риси особистості – чуйність, доброту, чесність, рішучість, справедливість, добросовісність та інші моральні якості людини.

Найскладнішою є проблема *значущого для себе*, що вимагає чіткого визначення пріоритетів власної внутрішньої позиції. Важливого значення набуває рефлексія власного буття та глибинних основ свого особистого розвитку, прагнення до пізнання і набуття своєї самості і справжнього Я (за К. Юнгом). «Людина у значущому для себе перетворює значуще у собі і значуще для інших. Якщо перше – сфера теоретичних концепцій і життєвих узагальнень, то друге – сфера ідеології, поширених настановлень і думок. І далеко не завжди значуще у собі і для інших збігаються або, точніше сказати, знімаються у значущому для себе. Тут сфера драми і трагедії людського життя» [7, с. 29].

Особливість людини полягає у тому, що вона намагається усвідомити, зрозуміти й прорефлексувати власну життєдіяльність, а відтак прагне робити те, що має для неї певний смисл (сенс). Цінності, як регулятори поведінки людини, пронизують її життя в усіх проявах, вони несуть у собі певний енергетичний заряд і є потужним джерелом психіки. О. Морщакова на основі критерію узагальнення виділяє цінності граничного узагальнення (стратегічні) – екзистенційні цінності, до яких відносяться: раціональне - ірраціональне, утворювальна активність – руйнівна активність, емоційно позитивне – емоційно негативне; тактичні, термінальні (соціокультурні вартості, які культивуються в міжособистісних відносинах) та операційні (інструментальні) цінності. Зіткнення цих діалектично взаємозалежних сил спричиняє внутрішню напруженість і спрямованість людини на ескалацію власної значущості. Проаналізуємо особливості прояву і функціонування цінностей на трьох рівнях життєдіяльності людини залежно від ступеня духовного розвитку людини.

На першому, індивідуальному рівні буття, найважливішим є реалізація основних життєвих функцій організму, задоволення вітальних потреб, а домінуючими цінностями виступають орієнтації на емоційно позитивні чи негативні переживання. Природним прагненням людини є спрямованість до емоційно позитивного і уникнення негативних хвилювань. В той же час, як показують дослідження глибинної психології, внутрішня сутність людини полягає в єдності суперечливої цілісності сфер свідомого і несвідомого. Об'єктивна природа детермінант несвідомого породжує суб'єктивні свідомості, коли «когнітивні процеси суб'єкта можуть деформуватися ілюзіями, викривленнями, породжуваними автоматизованими захистами, що зорієнтовані на підкріплення очікувань ідеалізованого Я» [8, с. 63]. Як результат – непродуктивні витрати енергії, детерміновані інфантильними чинниками.

Функціонування тактичних та операційних цінностей на даному рівні визначається дією протилежно спрямованих процесів: з одного боку – прагнення людини надати допомогу іншим, відчувати свою корисність і потрібність, тобто альтруїзм, з іншого – бажання задовольняти перш за все власні потреби, піклуватися про матеріальні блага, розваги і комфорт, одержувати задоволення від своєї енергійності й діловитості. Таким чином, «поле значущостей або базове напруження на першому рівні регуляції визначається орієнтацією

людини на альтруїзм і гедонізм, котрі в буденних діяннях діалектично взаємозалежні. З одної сторони, вони взаємно заперечують один одного і тим самим підкреслюють особливості кожного, з іншої – взаємозамінюються, тому що спрямовані на благо, радість і насолоду» [7, с. 30].

В ще більшій мірі проявляється дія протилежно спрямованих сил на наступному рівні духовного розвитку людини, пов'язаного із її самовизначенням. На функціональну якість міжособистісних відносин впливає винесене з дитинства почуття самотності і відокремленості, роз'єднаності з іншими (в першу чергу – батьками чи людьми, які їх заміняли). Воно викликає внутрішню тривогу, напруження, страх і ставить перед людиною проблему і потребу знаходити нові шляхи подолання відчуженості, що реалізується за допомогою такої пари екзистенційних цінностей як раціональне й ірраціональне. Раціональне передбачає оцінку і пошук оптимальних варіантів вирішення ситуації, активне освоєння дійсності, а ірраціональне – неусвідомлене, часто пов'язане з феноменами інтуїції та віри. Дослідження, виконані в науковій школі Т. С. Яценко дозволяють припустити, що особливості дії цих цінностей пов'язані з глибинними процесами психіки, зокрема особливостями додання чуттєво-лібідної залежності дитини від батьків (вихователів).

Дія таких тактичних цінностей як любов – влада, пов'язана з бажанням пізнати «таємницю людини», яке можна здійснити або через любов як активну зацікавленість у житті й розвитку того, до кого ми відчуваємо це почуття, або шляхом повного панування над іншою людиною, котре, за висловом Е. Фромма, зробить її такою, якою ми бажаємо, перетворить її на річ, на нашу повну власність. Якщо в любові людина «прагне немовби перерости саму себе у певному ціннісному напрямку в напруженому емоційному захваті» [7, с. 30], то влада, як прагнення до могутності, можливості керувати людьми й обставинами, часто використовується з впевненістю, що все це – для блага інших, для процвітання народу. Саме у цьому полягає спорідненість між любов'ю і владою.

На третьому рівні регуляції життєдіяльності, у системі відносин «Людина – Світ» домінує така пара діалектично пов'язаних екзистенційних цінностей як творча або руйнуюча активність. На одному полюсі – бажання людини творити, створювати нове, знаходити невідоме у собі, світі, в інших людях, зрозуміти і реалізувати свій внутрішній потенціал. На протилежному полюсі – руйнація сформованих відносин, життя, власного здоров'я, приниження себе чи інших. Дослідження психоаналітичного напрямку показують, що базовими в психіці людини є потяги до життя і смерті, які енергетично проявляються в лібідній та мортідній енергії. Можна припустити, що домінування однієї з цих інстинктивних сил визначає важливість для людини цінностей творчості чи руйнування. Важливим є той факт, що блокування лібідної енергії і домінування енергії мортідо веде до емоційного омертвіння психіки особистості, психологічної імпотенції та психологічної смерті, що неусвідомлено проявлятиметься у втраті значимих відношень, руйнівних діях відносно оточуючого світу, асоціальній поведінці, вбивстві, суїциді і ін. [9, с.45]. Академік НАПН України Т. С. Яценко відмічає, що «тенденція до психологічної смерті на рівні спілкування виражається в проявах психологічної імпотенції – руйнуванні контактів з іншими людьми внаслідок зазисті, неадекватного сприйняття партнера, інтроверсії, відступу від реальності під дією тенденцій заміщення, почуття приниження, неповноцінності, крайнім виразом якої є депресія і суїцид» [10, с. 168].

Тактичними цінностями третього рівня життєдіяльності, який характеризується духовно-катарсичною активністю, є цінності творення – самообожнення. Творення – важливий компонент практичної та теоретичної діяльності людини, який характеризує здатність творити не тільки зовнішню культурну реальність, а й власний, внутрішній духовний світ. Відомо, що досягнення значних результатів в цьому просторі, завжди викликало повагу і навіть поклоніння. Такі люди «ставали вчителями людства. Їм добровільно віддавалася духовна влада, вони наділялися божественними властивостями, тим самим вони відсторонялися від більшості людей, піднімалися над ними, щоб керувати або вести їх за собою» [7, с. 32]. Бажання бути особливим і божественним визначає спрямованість людської діяльності на ескалацію власної значущості.

Таким чином, простір цінностей людини визначається домінуванням взаємопротилежних процесів і формується між полюсами «гедонізм – альтруїзм», «любов – влада», «творення – самообожнювання». Цілісність психіки людини зумовлює можливість діалектичних взаємопереходів і перетворень цінностей (альтруїзм – любов – творчість; гедонізм – влада – самообожнювання) та одночасний прояв цінностей (раціональне – ірраціональне, творча – руйнуюча активність, позитивна – негативна емоційність) на різних рівнях регуляції життєдіяльності. Взаємозв'язки і взаємопереходи цінностей у духовному просторі людини можуть бути різноманітними і саме вони, в значній мірі, визначають індивідуальну неповторність духовного світу людини.

Психодинамічний підхід зосереджує увагу на внутрішніх потенціях особистості, індивідуальних мотивах її поведінки. За концепцією Е. Фромма, окрім бажання фізично вижити, що підпорядковане біологічному імпульсу, в людини існує потреба у світогляді та системі цінностей як невід'ємній, глибинній сутності людського існування, яка є потужною внутрішньою енергією [11]. У знаходженні та відшуканні нових цінностей людині допомагає сумління, яке В. Франкл визначає як смисловий орган, інтуїтивну здатність відшукувати сенс, який прихований у кожній ситуації. Аналізуючи два типи сумління (за Е. Фроммом) – гуманістичне та авторитарне, О. Завгородня зазначає: «Перше спонукає людину жити плідно, бути творчою і конструктивною у взаєминах з навколишніми, воно сигналізує про деструктивні відхилення в її діях, "мучить" її із середини, якщо вона живе не продуктивно, не розвиває своїх здібностей, не самоздійснюється. Друге за своїм генезисом ближче до того утворення, яке В. П. Симонов називає почуттям обов'язку. Воно – наслідок авторитарного виховання, вияв внутрішньої несвободи» [12, с. 67]. Дослідниця вказує на ініціативну, надсвідому природу

сумління, функція якого - сигналізувати про відступ від добра. А тому сумління – це власне людська здатність емоційно реагувати на наслідки своїх дій в залежності від того, наскільки вони стосуються задоволення прагнення у правді та добрі.

Аналіз глибинної сутності людини, інстанції, завдяки якій особистість стає самодостатнім суб'єктом своєї життєдіяльності, з необхідністю ставить питання вивчення її джерел і витоків і підкреслює той факт, що «джерела суб'єктивності приховані у несвідомій сфері, в об'єктивних її детермінантах» [13, с. 78]. Цим пояснюється ситуація, коли людина приймає своїми цінностями просоціальні або духовні, а її реальне життя визначається силою неусвідомлених егоцентричних мотивацій. Дослідження Е. Фромма показують, що як правило, існує розрив між тими цінностями, які людина вважає своїми та якими вона керується, часто неусвідомлено. Розходження між усвідомленими, офіційно проголошеними, однак внутрішньо неефективними цінностями, з одного боку, та неусвідомленими але дієвими – з іншого, виснажує особистість, викликає почуття провини, недовіри до себе, а також вносить деструктивні елементи у спілкування з іншими, змушує підозрювати їх у фальшивості і лицемірстві.

Духовно зріла людина, на думку Е. Фромма, надає перевагу вибору такої системи цінностей, яка узгоджується з її характером, задовольняє потребу знаходження гармонії зі світом та із самою собою. Цей вибір визначає особистість як вільну та відповідальну істоту, яка «народжена для самотворення і помирає тоді, коли відмовляється від свідомого саморозвитку» [14, с. 61]. Саме рефлексія людиною власної системи цінностей, своєї духовної динаміки є визначальним критерієм її поступу до вищих цінностей добра, краси, гармонії, досконалості.

ВИСНОВКИ

1. Однією із найсуттєвіших характеристик людини є духовність – об'єднуючий, стрижневий чинник системи цінностей людини. Духовні цінності, як вищі людські цінності, визначають духовно-смысловий розвиток людини, виступають еталоном, за допомогою якого можна визначити наявність та міру розвиненості духовності особистості.

2. Цінності, як регулятори поведінки людини, пронизують її життя в усіх проявах, вони несуть у собі певний енергетичний заряд і є потужним джерелом сили людини. Простір духовних цінностей, цілей і смислу життєдіяльності людини визначається спрямованістю людини на ескалацію власної значущості і проявляється через дію взаємопротилежних процесів, які мають свою специфіку на різних рівнях життєдіяльності людини.

3. Цілісність психіки людини зумовлює можливість діалектичних взаємопереходів і перетворень цінностей та одночасний прояв їх на різних рівнях регуляції життєдіяльності, що визначає індивідуальну неповторність духовного світу людини, забезпечує безперервну реалізацію потенційних можливостей, здібностей, талантів, свідоме вдосконалення себе.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Философский словарь / [И. В. Андрущенко, О. А. Вусатюк, С. В. Линецкий, А. В. Шуба]. – К. : А.С.К., 2006. – 1067 с.
2. Кирьякова А. В. Теория ориентации личности в мире ценностей: [монография] / Анда Васильевна Кирьякова. – Оренбург : Б. И., 1996. – 188 с.
3. Чернобровкін В. М. Механізми впливу засобів арттерапії на розвиток ціннісних орієнтацій старшокласників / В. М. Чернобровкін, О. А. Марусенко, А. В. Ковальова // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / [за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої]. – 2010. – Вип. 10. – С. 649–664.
4. Абишева А. К. О понятии «ценность» / А. К. Абишева // Вопросы философии. – 2002. – №3. – С. 139–147.
5. Киричук О. В. Народження та зростання духовної особистості: теорія, діагностика, тренінг / О. В. Киричук, В. О. Киричук, В. В. Киричук. – Київ, 2008. – 88 с.
6. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку / Іван Дмитрович Бех. – К. : Академвидав, 2012. – 256с.
7. Морщакова О. Самовизначення особистості у системі відносин «Людина – світ» у рамках філософії вітакультури / Олена Морщакова // Психологія і суспільство. – 2008. – № 1. – С. 25–34.
8. Андрущенко В. Філософсько-психологічні проблеми методології пізнання психіки / Віктор Андрущенко, Тамара Яценко // Психологія і суспільство. – 2012. – № 3. – С. 63–77.
9. Яценко Т. С. Глубинная психология. Тенденция к психологической смерти диагностика и коррекция [монография] / Т. С. Яценко, А. В. Глузман, И. В. Калашник / [под ред. Т. С. Яценко]. – К. : ВИЦА ШКОЛА – XXI, 2010. – 231 с.
10. Яценко Т. С. Проблеми психологічної смерті в науковій літературі / Т. С. Яценко, І. В. Калашник // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. – 2007. – Вип. 47. – С. 26–34.
11. Фромм Э. Душа человека / Эрик Фромм. – М. : Республика, 1992. – 430 с.
12. Завгородня О. Моральність як психологічна проблема / Олена Завгородня // Психологія і суспільство. – 2009. – № 2. – С.60–77.
13. Яценко Т. Пізнання індивідуальної неповторності архетипної символіки у процесі глибинної корекції / Тамара Яценко // Психологія і суспільство. – 2013. – № 1. – С. 75–85.

14. Карпенко З. С. Аксиопсихологія особистості / Зеновія Степанівна Карпенко. – К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 216 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРИ ОЦЕНКЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАБОТЫ ТУРИСТИЧЕСКОГО РЕГИОНА

Филипова Виктория Николаевна, Преображенский Андрей Петрович
Воронежский институт высоких технологий, аспирант (Россия),
Воронежский институт высоких технологий, к.ф.-м.н., доцент (Россия)
e-mail: 22kydrashka@mail.ru

РЕЗЮМЕ

В работе рассмотрены некоторые модели математического моделирования в системе оценки эффективности работы туристического региона. Применение таких моделей математического моделирования позволяет сократить сроки и стоимость исследований, а также повышается обоснованность принятия решений и оценку руководителями в сфере туристической индустрии.

Ключевые слова: туризм, математическое моделирование, оценка.

ABSTRACT

The paper discusses some models of mathematical modeling in assessing the performance of the tourist region. These models are mathematical modeling allows to reduce time and cost of research and enhances the validity of the decision-making and evaluation of the leaders in the tourism industry.

Keywords: tourism, mathematical modelling, an estimation

РЕЗЮМЕ

У роботі розглянуті деякі моделі математичного моделювання в системі оцінки ефективності роботи туристичного регіону. Застосування таких моделей математичного моделювання дозволяє скоротити терміни і вартість досліджень, а також підвищується обґрунтованість прийняття рішень і оцінку керівниками у сфері туристичної індустрії.

Ключові слова: туризм, математичне моделювання, оцінка.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМЫ

Необходимо провести анализ возможностей математического моделирования при проведении анализа эффективности работы туристического региона. Требуется определить предложения по построению модели, которая учитывает механизмы влияния туристических услуг на то, каким образом идет развитие региональной экономики.

Цель работы – рассмотрение возможностей применения математического моделирования для оценки эффективности туристической отрасли в определенном регионе.

ИЗЛОЖЕНИЕ ОСНОВНОГО МАТЕРИАЛА ИССЛЕДОВАНИЯ

Туристическая индустрия представляет собой сложную социально-экономическую систему: при разработке оптимизационной модели для развития необходимо создание адекватных с точки зрения сложности динамических моделей, которые учитывают новые марозкономические условия при формировании рынка туруслуг и многовариантные характеры по производству.

Чтобы туризм был доходным, необходимо решить вопросы, связанные улучшением уровня сервиса, обновлением инфраструктуры и материально-технической базы, а также вопросы, связанные с экологическими проблемами.

Также для улучшения уровня обслуживания в туристической сфере необходимо решить ряд задач:

- проводить построение новых подходов в стандартизации туристических услуг;
 - применять передовые отечественные и зарубежные разработки в гостиничном сервисе;
 - применять современные методы и подходы в повышении квалификации кадров, их переподготовки с учетом повышающихся требований согласно нормативным документам, знакомить персонал с современными техническими средствами информатизации;
 - разрабатывать комплекс учебных курсов, которые отвечают тем условиям, которые возникают при практическом обучении персонала, помимо всего прочего рассматривающих тренинги внутри фирмы, с учетом выделяемых на это средств;
 - периодически стажировать менеджеров высшего звена, с целью улучшения навыков построения стратегических целей предприятия, выделяя для этого достаточное количество денежных средств;
 - проводить ряд программ, связанных с исследованиями, направленными на практику, стремясь к увеличению средств, выделяемых на эти цели из федеральных источников.
- Потоки въездных туристов характеризуются как неоднородные по составу и времени.

MANAGEMENT IN SOCIAL AND ECONOMIC SYSTEMS

Сложности управления туристическим бизнесом связаны с тем, что существует отраслевой характер производства по туристическим услугам и многообразие причин, которые определяют нестационарный характер и случайные факторы, влияющие на результаты бизнеса. Для того, чтобы развивать туризм, необходимо вложение бюджетных и привлеченных средств в соответствующие комплексы объектов, с которыми связаны модули туристической отрасли.

Принятие обоснованного решения по проведению развития инфраструктур и материальной базы, базирующихся на предложениях по формированию совокупности благоприятных условий для того, чтобы развивать туризм (налоговые льготы, стимулирование инвестиций), должно основываться на разработанных моделях туризма. Принимая во внимание специфику объектов исследования и нестационарные условия, возможности аналитического моделирования объекта исследования в наглядной, демонстративной форме.

Экономико-математическое моделирование, проведение анализа и алгоритмы прогнозирования развития и управления туризма как области услуг и отрасли экономики продолжают быть довольно слабой частью в элементах исследовательского инструментария.

В работе проведено построение модели, учитывающей влияние области туристических услуг на степень развития региональной экономики.

При составлении целевой функции стремимся к минимизации общественных затрат, определяемых объемами продаж туруслуг, стоимостями туристических услуг, штрафными функциями, связанными с обеспечением рассматриваемого района материальными средствами в течение продолжительного времени.

Туристический поток рассматривается как неоднородный, поскольку можно проводить разделение туристов по различным категориям: цели поездок, регионы проживания и т.д. По каждому сегменту можно выделить лишь только для него характерные особенности спроса на туристические услуги, данные по распределению потоков в зависимости от видов и характеристик спроса на соответствующие секторы туристической индустрии.

Большой уровень конкуренции, касающийся сектора туризма и экономические реформы ведут к необходимости создания экономико-математических моделей (в них содержатся оптимизационные задачи), которые учитывают учитывающих особенности на туристическом рынке.

Дадим основные требования по созданию постановки задач, связанных с развитием туризма в определенных туристических зонах исходя из учета новых процессов, связанных со становлением туристического рынка.

Оптимизация туризма в стране должна базироваться большей частью на том, что идет развитие видов и форм туризма, ведущих к максимальному и комплексному использованию имеющихся туристических ресурсов.

В России можно выделить множество областей, отличающихся уровнем экономического и социального развития. Проведение сравнительного анализа между этими областями является весьма сложной задачей.

При ее решении можно использовать несколько подходов:

1. Комплексная оценка социально-экономического развития регионов.
2. Качество жизни как комплексный показатель.
3. Индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП).
4. Всемирный индекс конкурентоспособности IMD.
5. Индекс конкурентоспособности роста.
6. Оценка эффективности развития регионов.

Проведя анализ вышеуказанных показателей, можно увидеть, что туристическая индустрия в каждый из них вносит достаточно большой вклад.

Прогнозирование показателей развития регионов может проводиться на основе различных методов: методы экспертных оценок (эвристические методы) – индивидуальные и коллективные; логического моделирования (исторические аналогии, сценарный подход); математические методы (эконометрические, экстраполяции, тренда, имитационные модели); нормативные методы. Необходимо учитывать значимость различных показателей при прогнозировании.

В зависимости от вида задач, которые рассматриваются при решении проблемы социально-экономического развития региона, исследователи выделяют два подхода к определению прогнозирования, как функции управления:

1. прогноз – как предсказание (дескриптивная, описательная функции);
2. прогноз – как предугадание (предписательная функция).

Прогнозирование тенденций социально-экономического развития регионов проводится на основе комплекснозначной модели.

Существует определенный комплекс работ, проводимых в рамках анализа развития регионов, которые связаны с построением как среднесрочных, так и краткосрочных прогнозов социальных, экономических и других характеристик их составляющих.

В определенных областях туристско-рекреационная деятельность является образующей для населенных пунктов. Тогда эта деятельность является связующим звеном между территориальным и муниципальным уровнем.

Анализ состояния туристско-рекреационной подсистемы показывает, что в ней существуют определенные трудности в использовании основных средств, а также планировании мощностей.

Для повышения качества управления можно применить метод прогнозирования, который дает возможность оптимизировать работу туристических предприятий, выработать у их руководителей правильные выводы по разработке финансовой политики, подбору тактики и методологии ведения бизнеса.

В области туристического бизнеса работают множество экономических субъектов, в этой связи в течение многих лет туризм являлся практической площадкой, на которой проходили испытания новые технологии в области коммуникаций и информации.

Многие предприятия, связанные с областью туризма, первыми использовали передовые и новые технологии. Можно говорить, например, об использовании систем авиационного бронирования, которые потом преобразовались в компьютерные системы бронирования (КБ) (Computer Reservation System – CRS).

На основе указанных существуют возможности для потребителей по поиску удовлетворяющих их вариантов путешествий и покупке билетов в режиме реального времени. Наблюдается постепенное уменьшение доли акционерного капитала в КБ авиакомпаний вследствие того, что они продавали акции другим перевозчикам или делали выпуск акций на рынок.

Анализ развития современных компьютерных систем бронирования показывает, что в настоящее время проводится их объединение в глобальные распределительные системы (Global Distribution Systems – GDS). Такие распределительные системы уже достаточно долгое время могут считаться одними из самых больших мировых сетей, они рассматриваются туристическими фирмами в качестве понятного рабочего инструментария.

Историческое возникновение глобальных распределительных систем (ГРС), которые появились на основе систем бронирования авиабилетов больших авиакомпаний, относится к тому периоду, когда появилась тенденция к объединению союзов перевозчиков. При проведении соответствующих группировок и приобретений одними компаниями других не так давно выделяли четыре основные системы, к которым относили Worldspan, Amadeus, Galileo, Sabre.

AMADEUS относится к одной из ведущих Глобальных Распределительных Систем, дающей возможности для обеспечения на основе режима реального времени проведения доступа к ресурсам провайдеров туристических услуг (к ним можно отнести авиакомпании, гостиницы, компании по прокату автомобилей, страховые компании и т.д.) и распределению таких ресурсов среди различных туристических фирм почти в полутора сотнях странах мира. Более того, система Amadeus дает доступ к крупным ресурсам нескольких сот авиакомпаний, что относится к подавляющей части мирового рынка для пассажирских регулярных авиационных перевозок. В систему входят более 50000 гостиниц, которые объединяются во множество гостиничных цепочек, имеются компании по проведению проката автомобилей, идет взаимодействие с железнодорожными, круизными и страховыми компаниями.

Система Amadeus может быть названа лидером в Европейских странах, а также в Южной Америке, имеет хорошие выходы на американский рынок, в Африку и Азию. Если оценить количество терминалов для туристических агентств, а также представительств авиакомпаний, связанных с продажей авиабилетов, то довольно много из них связаны с системой Amadeus.

В системе Worldspan можно отметить гибкую финансовую политику. Для клиента даются возможности по выбору достаточно подходящих вариантов, относящихся к подключению и оплатам. Среди версий программ, вообще говоря, нет заметных функциональных различий. В версии World-1 требуется выделенная линия связи и PC совместимые компьютеры, при этом Worldspan может дать поставку оборудования, но при этом можно применять оборудование заказчика. Проведение работ, связанных с установкой оборудования, в том числе и доставкой, а также заказ линий связи, осуществляются Worldspan бесплатно.

Среди интересных характеристик Worldspan, которая относительно недавно стала использоваться, можно отметить введение обучающих курсов, связанных с авиатарифами, отелями, прокатом автомобилей, что можно найти на сайте компании.

Так как туризм является самостоятельным моделирующим объектом системы регионального народнохозяйственного комплекса, то возникает необходимость в совершенствовании управления и планирования.

При моделировании в туризме проведение натурального эксперимента требует значительных временных и материальных затрат. Исходя из этого, существует актуальность применения элементов математического моделирования, которое позволяет сократить сроки и стоимость исследований, а также повышается обоснованность принятия решений. Основываясь на вышеизложенном, можно сказать, что целью математического моделирования туризма можно назвать оптимизационные подходы, связанные с туристско-рекреационной деятельностью, проведение мероприятий, связанных с совершенствованием структуры и управления, формирование экологически безопасных механизмов, касающихся функционирования рекреационных зон.

Туристическая индустрия, с точки зрения современной экономической науки, рассматривает туризм как комплексную систему, содержащую в себе много составляющих. Проводится анализ экономических проблем исходя из того, что есть взаимодействие между составляющими этого межотраслевого комплекса, в

MANAGEMENT IN SOCIAL AND ECONOMIC SYSTEMS

том числе, включая промышленность. Другими словами, есть сочетание производственного, общественного и экологического аспекта.

В настоящее время туризм в России является признанной приоритетной сферой для отечественной экономики на государственном уровне. Наша страна имеет множество различных ресурсов (природные, культурные, исторические и т.д.), но при этом необходимо решать задачу привлечения как иностранных, так и отечественных туристов.

Требуется принимать во внимание то, что туризм имеет положительное воздействие на экономический потенциал страны. Среди значительных положительных эффектов при его внедрении можно выделить то, что:

1. Он дает заметный приход иностранной валюты и имеет хорошее воздействие на экономические характеристики, например, на совокупный экспорт и платежный баланс.

2. Увеличивается занятость населения. Ориентируясь на оценки международных организаций, можно сказать, что рабочее место в индустрии туризма связано с несколькими рабочими местами в других отраслях. Сама туристическая деятельность связана более чем с несколькими десятками других отраслей экономики.

3. Идет развитие инфраструктуры страны. Когда наступает глобальный мировой кризис, то в туристической отрасли могут появиться изменения. Произойдет закрытие малых туристических фирм, или они будут поглощены более крупными. Другими словами, будет уменьшение туристического рынка. Но при этом, даже при существовании определенной совокупности отрицательных воздействий, туризм представляет собой одну из достаточно устойчивых областей в мировой экономике.

Для современных условий инновации представляют собой составляющую прогресса, поскольку они исполняют весьма важные для развития организации функции, среди которых можно выделить такие:

1. Воспроизводственная.
2. Инвестиционная.
3. Стимулирующая.

Ключевым условием для увеличения инвестиционной активности в туристической области может быть названа действующая эффективная инвестиционная политика на различных уровнях: макроуровне, мезоуровне и микроуровне. Например, требуется, чтобы было определение на основе инвестиционной политики государства и регионов способов изменения структуры источников инвестиций, приоритетов крупных и локальных инвестиционных программ, критериев отбора проектов с учетом источников финансирования, путей, по которым идут иностранные инвестиции, факторов создания и улучшения инфраструктуры инвестиционного рынка.

При проведении разработки инвестиционной политики для регионов основное внимание требуется уделять созданию и внедрению программ, связанных с развитием туризма для муниципальных образований.

Следует сформулировать в качестве основной в таких муниципальных программах формирование в муниципальном образовании востребованного, конкурентоспособного, экономически эффективного туристического комплекса, который способен удовлетворить потребности людей, прибывших из самых разных областей нашей страны, а также из-за рубежа.

Также этот комплекс будет вести к росту экономических характеристик региона, увеличению бюджетных доходов вследствие того, что будет приток инвестиций, увеличение количества рабочих мест.

Можно выделить при анализе проблем инвестирования в туристической области отрицательные характеристики. Такие характеристики имеют связь, в основном, с увеличенным риском по возврату тех средств, которые были вложены, поскольку туристические потоки имеют заметную реакцию на небольшие изменения, касающиеся социально-политических характеристик, на запросы, идущие из рынка туристических услуг. Величина туристических потоков определяет сроки окупаемости проектов.

Одним из заметных инвестиционных источников для работы туристической сферы могут быть большие инвестиционные программы, взаимодействие с которыми туристических организаций дает возможности для хорошего ускорения и удешевления разнообразия объектов этой отрасли: мотелей, ресторанов, развлекательных комплексов и т. д.

ВЫВОДЫ

Применение моделей математического моделирования в системе оценки эффективности работы туристического региона позволяет сократить сроки и стоимость исследований, а также повышает обоснованность принятия решений и оценку руководителями в сфере туристической индустрии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Гладских Н.А. Применение статистических методов прогнозирования и ГИС-технологий для мониторинга системы регионального здравоохранения / Н.А. Гладских, В.А. Голуб, С.Н. Семенов, О.Н. Чопоров // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Системный анализ и информационные технологии. – 2008. – №1. – С. 111-116.

MANAGEMENT IN SOCIAL AND ECONOMIC SYSTEMS

2. Тихонов Э.Е. Методы прогнозирования в условиях рынка: учебное пособие / Э.Е. Тихонов. – Невинномысск, 2006. – 221 с.
3. Филипова В.Н. Проблемы управления в туризме / В.Н. Филипова, Д.С.Тарасова, Д.Ю.Олейник // Вестник Воронежского института высоких технологий. – 2013. – № 10. – С. 119-123.
4. Филипова В.Н. Проблемы маркетинга в туристической деятельности / В.Н. Филипова, А.А. Коренюгина, О.Э.Титова // Вестник Воронежского института высоких технологий. – 2013. – № 10. – С. 206-208.
5. Филипова В.Н. Вопросы прогнозирования в туристическом бизнесе / В.Н. Филипова, К.В. Кайдакова, Д.С.Тарасова, 8.А.П.Преображенский // Моделирование, оптимизация и информационные технологии. – 2013. – № 1. – С. 17.
6. Филипова В.Н. Моделирование процессов планирования продвижения туризма / В.Н. Филипова // Моделирование, оптимизация и информационные технологии. – 2013. – № 3. – С. 16.
7. Филипова В.Н. О некоторых инновациях, используемых в туристическом бизнесе / В.Н. Филипова, Ю.А.Пивоварова // Вестник Воронежского института высоких технологий. – 2013. – № 10. – С. 202-206.
8. Цыдыпова Т.Б. Социально-экономическое прогнозирование как функция регионального управления // Прогнозирование и планирование 2012: материалы I Международной заочной научно-практической конференции (июнь 2012 год) / под ред. Т.И. Межуевой; Биробиджанский филиал Амурского государственного университета. - Биробиджан, 2012. - 235 с.
9. Чопоров О.Н. Методы анализа значимости показателей при классификационном и прогностическом моделировании / О.Н. Чопоров, А.Н. Чупеев, С.Ю. Брегеда // Вестник Воронежского государственного технического университета. – 2008. – Т.4. – № 9. – С. 92-94.
10. Шарова Ф.Л. Прогнозирование и планирование в условиях рынка: учебное пособие / под ред. Ф.Л.Шарова. – М.: Изд-во МИЭП, 2007. – 96 с.

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ КІЛЬКОСТІ ВУЗЛІВ НА РОСЛИНІ КВАСОЛІ ЗВИЧАЙНОЇ ЗАЛЕЖНО ВІД СПОСОБУ СІВБИ ТА ГУСТОТИ В УМОВАХ ПРАВОБЕРЕЖНОГО ЛІСОСТЕПУ УКРАЇНИ

Мовчан Катерина Іванівна

Молодший науковий співробітник Інституту кормів та сільського господарства Поділля Національної академії аграрних наук України (Україна)

e-mail: k.movchan@ukr.net

РЕЗЮМЕ

Наведено результати досліджень за 2006–2008 рр. по впливу способу сівби і густоти на утворення кількості загальних та продуктивних вузлів на рослині, а також на формування величини урожайності зерна квасолі звичайної в умовах правобережного Лісостепу України. Встановлено, що сівба квасолі звичайної широкорядним способом з шириною міжрядь 45 м та густотою 500 тис. шт./га сприяє підвищенню загальної кількості вузлів до 13,2 шт./рослину, а продуктивних – до 4,8 шт./рослину.

Встановлено, що квасоля звичайна формує високі і сталі урожаю зерна тільки за сприятливих погодних умов, оптимальній густоті рослин та широкорядному способі сівби. Найвищу урожайність зерна квасолі 2,89 т/га відмічено у сорту Мавка при широкорядному способі сівби з шириною міжряддя 45 см і густотою рослин 600 тис./га. Збільшення густоти рослин до 800 тис./га сприяло зменшенню урожайності на 7,3 %.

Ключові слова: квасоля, спосіб сівби, густота рослин, кількість загальних вузлів, кількість продуктивних вузлів, урожайність.

РЕЗЮМЕ

Приведены результаты исследований за 2006–2008 г. по влиянию способа посева и густоты растений на образование количества общих и продуктивных узлов на растении, а также на формирование величины урожайности зерна фасоли обыкновенной в условиях правобережной Лесостепи Украины. Установлено, что сев фасоли обыкновенной широкорядным способом с шириной междурядий 45 см и густотой 500 тыс. шт./га способствует повышению общего количества узлов до 13,2 шт./растение, а продуктивных – до 4,8 шт./ растение.

Установлено, что фасоль обыкновенная формирует высокий и постоянный урожай зерна только при благоприятных погодных условиях, оптимальной густоте растений и широкорядном способе посева. Наивысшую урожайность зерна фасоли 2,89 т/га отмечено в сорта Мавка при широкорядном способе сева с шириной междурядья 45 см и густотой растений 600 тыс./га. Увеличение густоты растений до 800 тыс./га способствовало уменьшению урожайности зерна фасоли на 7,3%.

Ключевые слова: фасоль способ посева, густота растений, количество общих узлов, количество продуктивных узлов, урожайность.

ABSTRACT

The results of investigations in 2006–2008 and revealed the effect of the method of sowing and plant density on the number of general education and productive nodes on kidney bean plants, as well as the formation of grain yield value in terms of right-bank Forest-steppe of Ukraine. Found that in the conditions of the right-bank forest-steppe of Ukraine on gray forest soils, common bean sowing in wide with a row spacing of 45 m and a density of 500 thousand/ha contributes to the total number of nodes – 13.2, productive – 4.8 pc/plant.

Revealed that under the conditions of the right-bank forest-steppe of Ukraine, Common bean creates and persistent high grain yields under favorable weather conditions, the optimum plant density and using the method of planting with row spacing of 45 cm. Studies show that the average years of research the highest grain yield of beans 2.48 t/ha was observed in variety Mavka at sowing in wide aisles of 45 cm and a density of 600 thousand plants/ha. Increasing plant density up to 800 thousand/ha led to lower grain yield of beans to 2.33 t /ha.

Keywords: common bean, sowing method, plant density, the number of common nodes, the number of productive of nodes, productivity.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Квасоля звичайна – цінна зернобобова культура [8;9]. Вона досить розповсюджена в світовому землеробстві і за посівними площами посідає друге місце в світі, поступаючись лише сої. Щорічно її посівні площі становлять 23–25 млн. га [1;2;4;5;7;11]. Насіння квасолі користується великим народногосподарським попитом, а ціна її нерідко дорівнює ціні м'яса [6].

Україна відноситься до традиційних районів вирощування квасолі звичайної. Родючі ґрунти, достатня кількість вологи, тепла, світла при досить тривалому безморозному періоді та дотриманні відповідних агротехнічних заходів, які забезпечували б оптимальний ріст і розвиток рослин з урахуванням їх морфологічних особливостей, дають можливість одержувати високі врожаї [Ошибка! Источник ссылки не

найден.;3;11]. Оптимальне просторове та кількісне розміщення рослин на одиниці площі є важливим елементом технології вирощування, який підвищує індивідуальну і зернову продуктивність [10].

Значною мірою врожайність залежить від кількості та маси бобів на рослинах. Кількість бобів, у свою чергу, залежить від числа продуктивних вузлів і кількості бобів на них. У переважній більшості сучасних сортів квасолі на вузлі зав'язується 2–4 боби. Однак, при збільшенні кількості бобів на вузлах урожайність зростає в тому випадку, якщо кількість продуктивних вузлів і виповненість бобів не зменшуються, а залишаються на попередньому рівні [Ошибка! Источник ссылки не найден.].

Метою роботи передбачалось виявити особливості формування кількості вузлів та продуктивності квасолі звичайної залежно від способу сівби та густоти рослин в умовах правобережного Лісостепу України.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Матеріали і методи. На базі відділу селекції та технології вирощування зернобобових культур Інституту кормів та сільського господарства Поділля НААН України в 2006–2008 рр. були проведені дослідження, у яких вивчали дію та взаємодію трьох факторів: А – сорт; В – спосіб сівби (широкорядний, з шириною міжрядь 45 см та звичайний рядковий, з шириною міжрядь 15 см); Фактор В – густина рослин (500, 600, 700, 800 тис./га). Співвідношення цих факторів 2:2:4. Повторність в досліді трьохразова. Розміщення варіантів систематичне в два яруси. Ґрунт дослідного поля – сірий лісовий середньосуглинковий за механічним складом з такими показниками орного шару, вміст гумусу – 2,2–2,4%; рН (сольове) – 5,2–5,4; гідролізованого азоту (за Корнфілдом) – 9,0–11,2; рухомого фосфору (за Чириковим) – 12,1–14,2 та обмінного калію (за Чириковим) – 8,1–11,6 мг на 100 г ґрунту.

Попередник – озима пшениця. Підготовка і обробіток ґрунту загальноприйняті для Лісостепової зони України. Під передпосівну культивуацію вносили мінеральні добрива в розрахунок $N_{30}P_{60}K_{60}$. Сівбу проводили в другій декаді травня, коли ґрунт був добре прогрітий і минула загроза весняних заморозків.

Збирання урожаю проводили комбайном «Сампо-130» у фазу повної стиглості, при дозріванні насіння нижнього і середнього ярусів.

Результати досліджень. Встановлено, що із збільшенням густоти рослин квасолі звичайної, спостерігається зменшення кількості вузлів, як загальних так і продуктивних. Найвищі показники загальної та продуктивної кількості вузлів на одній рослині відповідно 13,2 і 4,8 шт. відмічені у сорту Мавка з густиною 500 тис./га і широкорядному способі сівби. При звичайному рядковому дані показники становив 10,6 і 4,3 шт./рослину (табл. 1).

Таблиця 1

Вплив способу сівби та густоти рослин квасолі звичайної на кількість вузлів, шт./рослину, ($M \pm m$) (у середньому 2006–2008 рр.)

Способи сівби	Густина рослин, тис./га	Кількість вузлів, шт./рослину	
		загальних	продуктивних
Сорт Мавка			
Широкорядний, 45 см	500	13,2 \pm 0,98	4,8 \pm 0,44
	600	12,0 \pm 0,81	4,4 \pm 0,34
	700	11,5 \pm 0,94	3,8 \pm 0,35
	800	10,9 \pm 0,71	3,6 \pm 0,26
Звичайний рядковий, 15 см	500	10,6 \pm 0,70	4,3 \pm 0,33
	600	10,0 \pm 0,66	3,9 \pm 0,28
	700	9,0 \pm 0,66	3,3 \pm 0,24
	800	8,1 \pm 0,60	2,9 \pm 0,24
Сорт Надія			
Широкорядний, 45 см	500	9,2 \pm 0,71	3,8 \pm 0,34
	600	8,1 \pm 0,50	3,5 \pm 0,22
	700	7,8 \pm 0,49	3,2 \pm 0,26
	800	7,0 \pm 0,55	3,0 \pm 0,24
Звичайний рядковий, 15 см	500	8,6 \pm 0,62	3,6 \pm 0,31
	600	8,0 \pm 0,65	3,5 \pm 0,26
	700	7,6 \pm 0,50	3,1 \pm 0,24
	800	6,9 \pm 0,51	2,9 \pm 0,25

Коефіцієнт варіації (V) , %

20,3

15,4

Зростання густоти сприяло зменшенню кількості вузлів як загальних так і продуктивних. Так, при широкорядному способі сівби та з густоті до 800 тис./га кількості загальних вузлів зменшилась до 7,0 шт./рослину, а продуктивних до 3,0 шт./рослину. У варіантах досліді, де квасолі висівали звичайним рядковим способом при загущенні посівів до 800 тис. рослин/га показники кількості загальних вузлів становили 6,9 шт./рослину, продуктивних 2,9 шт./рослину.

Аналогічна тенденція біометричних показників з дещо нижчими показниками спостерігалась у сорту Надія. При густоті 500 тис./га та широкорядному способі сівби з шириною міжряддя 45 см кількість загальних та продуктивних вузлів становила відповідно 9,2 і 3,8 шт./рослину. У звичайному рядковому посіві з шириною міжряддя 15 см дані показники були меншими відповідно 8,6 і 3,6 шт./рослину.

Ефективність застосування тих чи інших елементів технології вирощування у кінцевому рахунку оцінюється впливом їх на урожайність культури.

В результаті досліджень встановлено, що урожайність квасолі звичайної залежала від способу сівби та густотою рослин, а оцінка показників урожайності зерна дала змогу виявити найбільш оптимальне поєднання елементів технології вирощування цієї культури.

У 2006 році найвищу урожайність 2,79 т/га зерна квасолі сорту Мавка отримано у варіанті досліді при густоті рослин 600 тис./гектар та ширині міжряддя 45 см (табл. 2). Збільшення густоти до 700 та 800 тис./га обумовило зниження врожаю на 0,09 та 0,19 т/га відповідно.

Таблиця 2

Урожайність зерна квасолі звичайної залежно від способів сівби та густоти рослин, т/га
(у середньому за 2006 – 2008 рр.)

Способи сівби	Густота рослин тис./га	Роки				± до контролю
		2006	2007	2008	2006–2008	
Сорт Мавка						
Широкорядний, 45 см	500	2,72	2,10	3,62	2,81	0,33
	600	2,79	2,16	3,73	2,89	0,41
	700	2,70	2,09	3,59	2,79	0,31
	800	2,60	2,06	3,39	2,68	0,20
Звичайний рядковий, 15 см	500	2,41	1,87	3,19	2,49	0,01
	600	2,48	1,90	3,21	2,53	0,05
	700	2,40	1,85	2,97	2,41	-0,07
	800	2,30	1,83	2,63	2,25	-0,23
Сорт Надія						
Широкорядний, 45 см	500	2,37	1,86	3,21	2,48	-
	600	2,45	1,92	3,24	2,54	0,06
	700	2,35	1,74	3,05	2,38	-0,10
	800	2,21	1,71	2,73	2,22	-0,26
Звичайний рядковий, 15 см	500	2,06	1,62	2,89	2,19	-0,29
	600	2,15	1,67	2,92	2,25	-0,23
	700	2,05	1,60	2,76	2,14	-0,34
	800	1,9	1,49	2,26	1,88	-0,60

Примітка: А – сорт; В – спосіб сівби; С – густота рослин,

НІР_{0,05} т/га 2006 р. А=0,013; В=0,013; С=0,018; АВ=0,018; АС=0,026; ВС=0,026; АВС=0,037,
2007 р. А=0,014; В=0,014; С=0,020; АВ=0,020; АС=0,029; ВС=0,029; АВС=0,041,
2008 р. А=0,024; В=0,024; С=0,035; АВ=0,035; АС=0,049; ВС=0,049; АВС=0,069,
2006–2008 рр. А=0,010; В=0,010; С=0,014; АВ=0,014; АС=0,020; ВС=0,020; АВС=0,028

Аналогічна тенденція спостерігається на ділянках, де квасолі (висівали звичайним рядковим способом з шириною міжряддя 15 см. Найвищу урожайність отримано при густоті рослин 600 тис. шт./га, яка становила 2,48 т/га. Зменшення або збільшення густоти рослин квасолі обумовлювало погіршення продуктивності культури. Так, у варіантах досліді де густота становила 500 тис. рослин на одному гектарі урожайність зменшувалась на 0,07 т/га. Збільшення густоти до 700 та 800 тис./га забезпечило зниження даного показника відповідно на 0,08 та 0,18 т/га.

У сорту Надія максимальну урожайність 2,45 т/га отримано при густоті рослин 600 тис./га та ширині міжряддя 45 см. Зростання до 800 тис. рослин/га забезпечило зниження врожаю до 2,21 т/га. У варіанті де посів проводили звичайним рядковим способом найвищий рівень врожаю 2,15 т/га спостерігався при густоті 600 тис. рослин/га.

У 2007 році продуктивність була найнижчою порівняно з іншими роками досліджень. Значне зниження урожайності обумовлене відсутністю опадів та високими температурами в критичні періоди вегетації рослин квасолі звичайної, особливо у фази бутонізації та цвітіння, що призвело до абортивності квітів, зав'язі і плодів.

У даному році максимальну урожайність 2,16 т/га зерна квасолі отримано у сорту Мавка при густоті рослин 600 тис./га та ширині міжряддя 45 см. Збільшення густоти рослин до 700 та 800 тис./га обумовило

зниження врожаю на 0,07 та 0,10 т/га відповідно. На ділянках з рядковим способом сівби найвищу урожайність 1,90 т/га також зафіксовано при густоті рослин 600 тис. шт./га.

У сорту Надія при широкорядному способі сівби та густоті рослин 600 тис./га урожайність становила 1,92 т/га. У варіанті де посів проводили звичайним рядковим способом урожайність була на рівні 1,67 т/га.

У 2008 р. гідротермічні умови порівняно з попередніми роками були найбільш сприятливішими для росту і розвитку рослин квасолі звичайної. Протягом вегетаційного періоду випало 361,6 мм опадів, а середня температура становила 16,8 °С, що обумовило найвищу продуктивність за всі роки досліджень 2,26–3,73 т/га.

Максимальну урожайність 3,73 т/га відмічено у сорту Мавка за сівби широкорядним способом з шириною міжряддя 45 см і густотою рослин 600 тис./га, що більше на 13,9% порівняно з звичайним рядковим способом, де сівбу проводили з міжряддями 15 см. Зменшення або збільшення густоти рослин квасолі звичайної обумовлювало погіршення продуктивності культури. Аналогічну залежність спостерігали і при рядковому способі сівби з міжряддями 15 см, проте показники урожайності зерна були нижчими.

У сорту Надія максимальну урожайність отримано при густоті 600 тис./га та ширині міжряддя 45 см, яка становила 2,19 т/га.

ВИСНОВКИ

Результати польових досліджень показали, що в умовах правобережного Лісостепу України на сірих лісових ґрунтах, сівба квасолі звичайної широкорядним способом з шириною міжряддя 45 м та густотою 500 тис. шт./га сприяє підвищенню загальної кількості вузлів до 13,2 шт./рослину, а продуктивних – до 4,8 шт./рослину.

Встановлено, що квасоля звичайна формує високі і сталі урожаю зерна тільки за сприятливих погодних умов, оптимальній густоті рослин та широкорядному способі сівби. Найвищу урожайність зерна квасолі 2,89 т/га відмічено у сорту Мавка при широкорядному способі сівби з шириною міжряддя 45 см і густотою рослин 600 тис./га. Збільшення густоти рослин до 800 тис./га сприяло зменшенню урожайності зерна квасолі на 7,3 %.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Безугла О. М. Формування ознакових та спеціальних колекцій квасолі на Україні / О. М. Безугла // Селекція і насінництво. Міжвид. темат. наук. зб. Ін-т рослинництва ім. В. Я. Юрева УААН. – 2005. – Вип. 9. – С. 309–317.
2. Голодна А. В. Система удобрення квасолі в умовах Північного Лісостепу / А. В. Голодна, В. Ф. Камінський, Д. С. Шляхтуров // Збірник наукових праць Інституту землеробства Української Академії аграрних наук. – К. : ЕКМО, 2003. – Випуск 3. – С. 54–58.
3. Голодна А. В. Сортова реакція квасолі на строки сівби та інокуляцію насіння / А. В. Голодна, О. Т. Дупляк, О. О. Черниш // Землеробство України в XXI столітті. Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції. – Київ, 2000. – С. 13–14.
4. Голодна А. В. Шляхи підвищення продуктивності квасолі в умовах Північного Лісостепу / А. В. Голодна, В. Ф. Камінський, Д. С. Шляхтуров // Збірник III міжнародної науково-практичної конференції : «Корми і кормовий білок». – Вінниця, 2004. – С. 63–73.
5. Камінський В. Ф. Сортова реакція квасолі на строки сівби та інокуляції насіння / В. Ф. Камінський, А. В. Голодна, О. Т. Дупляк // Збірник наукових праць Ордена Червоного прапора Інституту землеробства Української академії аграрних наук. – К. : Нора-прінт. – 2000. – Випуск 3. – 4. – С. 49–55.
6. Клиша А. І. Взаємозв'язок ознак продуктивності та їхній вплив на урожайність квасолі / А. І. Клиша, І. В. Хорошун // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2009. – Випуск №2. – С. 41–44.
7. Клыша А.И. Основы селекции зернобобовых культур для Степи Украины. Автореф. дисс. доктора с.-х. наук /: автореферат дис. на здобуття наук. Ступеня кандидата сільськогосподарських наук : спец. 06.01.05 – Селекція і семеноводство / А.И. Клыша. – Днепропетровск. –1993. – 19 с.
8. Марченко В. Механизованный технологический процесс производства фасоли / В. Марченко, М. Гудзь // Овощеводство. – 2007. – № 9. – 80 с.
9. Петриченко В. Ф. Вплив вапнування, мінеральних добрив та інокуляції на родючість ґрунту та продуктивність сої в умовах Лісостепу / В. Ф. Петриченко, А. О. Бабич, С. І. Колісник, С. В. Іванюк, А. В. Семцов, Г. В. Опанасенко // Збірник наукових праць Ордена Трудового Червоного Прапора Інституту землеробства Української академії аграрних наук. – К. : Нора-прінт, 2000. – Випуск 3–4. – 214 с.
10. Петриченко В. Ф. Наукові основи технології вирощування кормових бобів на зерно в умовах центрального Лісостепу України / В. Ф. Петриченко // Корми і кормовиробництво. – 2001. – № 47. – С. 124–125.
11. Полянська Л. Квасоля в сучасних умовах господарювання / Л. Полянська, О. Чалий, О. Гуторова // Пропозиція. – 2001. – №10. – С. 44–45.
12. Шляхтуров Д. С. Вплив способу сівби, норми висіву та мінерального живлення на урожайність зерна квасолі / Д. С. Шляхтуров // Сучасна аграрна наука: напрями досліджень, стан і перспективи. Науковий збірник другої міжвузівської науково-практичної конференції аспірантів. – 2002. – 193 с.

ISSN: 1987 - 6521, E – ISSN: 2346 - 7541
©Publisher : Community of Azerbaijanis Living in Georgia. Gulustan-bssjar.
©Typography : TS. Dadiani 100. Publishing house Kalmasoni. Tbilisi, Georgia.
©Editorial office : Isani Sangory area, Varketili 3, III a m/r, building 342, dep. 65, 0163 Georgia, Tbilisi.
Questions or comments? E-mail us at gulustan_bssjar@mail.ru, engineer_namik@mail.ru

